

objekt och sam- ling

om det unika i
Göteborgs universitetsbibliotek

Anna Svensson (redaktör)

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Objekt och samling

ACTA BIBLIOTHECAE UNIVERSITATIS GOTHOBURGENSIS
XXXV

Objekt och samling

Om det unika i
Göteborgs universitetsbibliotek

Anna Svensson (redaktör)

GÖTEBORGS UNIVERSITET

© Texter: Anna Svensson (redaktör) och författarna, 2021

Omslag samt foto där inget annat anges: Håkan Granath

ISBN 978-91-7963-048-5 (TRYCK)

ISBN 978-91-7963-049-2 (PDF)

ISSN 0065-1079 Acta Bibliothecae Universitatis Gothoburgensis

Prenumeration på serien eller beställningar av enskilda exemplar
skickas till: Acta Gothoburgensis, Box 222, 405 30 Göteborg,
eller till acta@ub.gu.se

Tryck: Stema, 2021

Tack Anna!

För din utmärkta idé,
för att vi fick vara med
och för att du lotsade oss hela vägen
på ditt alldeles briljanta sätt.

Anders, Andrea, AnnaLena,
Antoaneta, Birgitta, Isabel,
Karin, Linda, Pia,
Sanna, Stefan, Taissia

Innehåll

INLEDNING.....	3
<i>Anna Svensson</i>	
1. DRÖMMEN OM ISLAND TILL VÅREN: SAMARBETE OCH VÄNSKAP MELLAN SVERIGES OCH ISLANDS KVINNOHISTORISKA SAMLINGAR.....	15
<i>Linda Börjesson & Sanna Hellgren</i>	
2. PER ASPERA AD ASTRA: OM HÖGT FLYGANDE AMBITIONER OCH KOMPLEXA HANDSKRIFTSARKIV.....	31
<i>AnnaLena Bergquist</i>	
3. PÅ TANDEMCYKEL I RÖSÅS: OM ETT FOTOGRAFI.....	49
<i>Birgitta Andréasson</i>	
4. MR PENGUIN: HISTORIEN OM EN MIDDAG PÅ THE EXPLORERS CLUB.....	71
<i>Anders Larsson</i>	
5. OM KONSTEN ATT LÄSA EN BOKSAMLING: PONTUS NYBELIN OCH I 800-TALET'S RESELITTERATUR.....	115
<i>Stefan Benjaminsson</i>	
6. OM ETT FÖRSÄTTBLAD, ELLER, TILL DUBBLETTERNAS LOV.....	139
<i>Anna Svensson</i>	
7. ROBERT ADOLF KLOSTERMANN OCH HANS SLAVISKA BOKSAMLING VID GÖTEBORGS UNIVERSITETSBIBLIOTEK: NÅGRA PROVENIENS- FRÅGOR.....	165
<i>Antoaneta Granberg & Taïssia Goriounova</i>	
8. GOARTS BIBLIOTEK: MED ORGELN I FOKUS.....	195
<i>Pia Shekhter</i>	

9. EVA ANDERSSON – FRÅN GRÅMUS TILL KONSTNÄR: BARNBOK OCH ILLUSTRATÖR I SAMLINGARNA.....	217
<i>Andrea Carozzi Bjurström</i>	
10. MÖT KÄLLORNA: KULTURARVSMATERIAL I UNDERVISNINGEN.....	245
<i>Karin Pettersson</i>	
11. FÖRKOMMEN: OM TOMRUMMEN OCH BETYDELSEN AV DET SOM SAKNAS.....	261
<i>Isabel Folkesson</i>	

Inledning

Anna Svensson

Alla bibliotek är i princip unika. Ett bibliotek är inte det andra likt och även om så vore – ta strömlinjeformade vandringsbibliotek som exempel – förändras de av sin användning, av det som tillförts och av det som inte längre finns kvar, förkommet eller medvetet borttaget. Ingående delar blir unika, kanske av en så enkel anledning som en marginalanteckning eller en ny inbindning. Det är dock sällan vi tänker på hela Göteborgs universitetsbibliotek (UB) som unikt. Ett stort forskningsbibliotek som vårt består av en mängd olika bibliotek eller samlingar som tillkommit under olika tider och omständigheter, vissa av dessa samlingar uppfattar vi som unika eller speciella i någon bemärkelse och kallar dem specialsamlingar. Vad som faktiskt fått status av specialsamling har varierat. När UB:s föregångare Göteborgs stadsbibliotek bildades 1891 arbetades aktivt med att integrera samlingar och donationer till ett nytt och sammanhållet bibliotek. I bibliotekarien Lars Wählin's första jubileumsbok år 1900, nämns flera samlingar som förvärvats från olika professorer och samlare, med syfte att helt enkelt skapa ett bibliotek som kunde tillfredsställa den nystartade högskolans behov.¹ De blev till fullo integrerade i biblioteket och ingen av dem nämns på vår webb bland de specificerade specialsamlingarna, som vi beskriver så här:

En specialsamling hålls ihop av en gemensam egenskap, till exempel tidigare ägare, ämne, tryckare eller ursprung. Universitetsbibliotekets specialsamlingar innehåller framför allt tryckta böcker, men här finns även exlibris, bild- och planschmaterial samt artefakter av olika slag.²

Vi kan lägga arkivmaterial till ovanstående uppräknade samlingar av originaldokument som redan i sin tillblivelse är unika; ursprung eller proveniens kännetecknar detta material. För andra specialsamlingar är ämnet egenskapen som ger dem dess epitet. Vissa är levande med nya förvärv, såsom KvinnSams genusvetenskapliga och kvinnohistoriska samlingar eller Iberoamerikanska

1 Lars Wählin, *Göteborgs stadsbibliotek: Festskrift med anledning af den nya biblioteksbyggnadens invigning den 6 oktober 1900* (Göteborg, 1900).

2 Göteborgs universitetsbibliotek, "Specialsamlingar", Göteborgs universitetsbibliotek, åtkomstdatum 19 januari 2020, <https://www.ub.gu.se/sv/hitta-material/specialsamlingar>.

samlingen. Ofta kännetecknas specialsamlingarna såväl av proveniens som av ämne, då många samlares bibliotek är tematiska, ett exempel är Pontus Nybelins samling av reselitteratur.

Under åren 2013–2017 deltog UB ihop med andra bibliotek i två seminarierier som resulterade i antologierna, *Bevara för framtiden: Texter från en seminarierie om specialsamlingar* (2016) och *Kulturarvsperspektiv: Texter från en seminarierie om specialsamlingar i Sverige* (2018). I förordet till den förstnämnda definierar redaktören Peter Sjökvist vid Uppsala universitetsbibliotek specialsamlingar som material som kräver ”särskild behandling”, har ”särskilt värde” och med målet ”långsiktigt bevarande”. Han betonar också att objektets värde ”inte alltid är ekonomiskt, utan oftare intellektuellt, historiskt, litterärt, eller annat”.³ I den senare antologin för litteraturvetaren och bokhistorikern Rikard Wingård en kritisk diskussion om vad som händer med de material som inte hamnar inom specialsamlingarnas hägn, att de också har värde som artefakter eller fysiska objekt; att de kan ha väl så stort värde för historisk forskning men att de riskerar att hanteras med mindre omsorg.⁴ Digitaliseringen har drivit på ett ökat intresse för bibliotekets historiska och upphovsrättsfria samlingar och det bredare begreppet kulturarv har slagit igenom stort och tycks i allt högre grad ersätta begreppet specialsamlingar när vi talar om dem.⁵ I det perspektivet är Wingårds resonemang om det som hamnar utanför våra definitioner av specialsamlingar ännu viktigare att uppmärksamma, och vi vill betona att stora delar av våra allmänna samlingar bör ses som delar av kulturarvet.

Universitetsbibliotekets samlingar innehåller material som finns i inga, få eller otaliga fysiska exemplar i andra bibliotek runt om i världen. Digitaliserade versioner får dessutom runt virtuellt. De är skapade från objekt som är unika från sin tillkomst eller på grund av det som tillförts dem över tid. Parallellt med digitaliseringen pågår det en diskussion om hur digitalisera-

---

3 Peter Sjökvist, red., *Bevara för framtiden: Texter från en seminarierie om specialsamlingar* (Uppsala: Acta Universitatis Upsalensis, 2016), 7, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-305376>.

4 Rikard Wingård, ”Men den finns ju digitalt! Om böckers värde som fysiska objekt, exemplifierat genom en bibliografisk undersökning av Frank Hellers Furustolpe und die Geister”, i *Kulturarvsperspektiv: Texter från en seminarierie om specialsamlingar i Sverige*, red. Peter Sjökvist, Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsalensis 18 (Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek, 2018), 19–39, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-351515>.

5 Se t.ex. titeln på ovan nämnda antologi *Kulturarvsperspektiv: texter från en seminarierie om specialsamlingar i Sverige*. På UB har vi sedan 2018 en tjänst som kulturarvssamordnare.

de objekt ska betraktas utifrån begrepp som original, kopia eller faksimil.⁶ Ett annat perspektiv är det digitaliserade objektets relation till samlingar. I oktober 2018 öppningstalade Kristian Jensen, chef för samlingarna vid British Library, vid Bibliotheca Baltica-konferensen i Rostock.⁷ Som den bokhistoriker han är med intresse för böckers användning, produktion och mening i specifika kunskapssammanhang, berörde Jensen digitalisering utifrån perspektivet att det digitaliserade objektet riskerar att tappa sin koppling till just de senare. Kunskapssammanhang översatt till samling blev en första tankefigur för arbetet med denna antologi, att se de samlingar genom vilka objekten hamnat på våra hyllor som en av de unika kvalitéerna med just våra exemplar. Återgår vi till de digitaliserade versionerna – oavsett om vi benämner dem kopior eller något annat – blir de plötsligt delar av helt nya samlingar som Litteraturbanken eller Alvin, där provenienser kan vara mer eller mindre fullständigt redovisade. Eller så dupliceras de in i sammanhang vi inte ens känner till. Lever ett ensamt men tillgängligt liv långt utanför de sammanhang i vilka de en gång kommit till oss och blivit möjliga att duplicera, då de fritt kan hämtas från vårt digitala arkiv. Vad som digitaliseras väljs ut på olika sätt, det kan vara av bevarandeskäl eller efterfrågan; utvalda rariteter eller systematiska urval. Objekten kan bli delar av digital forskningsdata där de förvandlas till en ordmassa som bearbetas med lingvistiska och statistiska metoder. Ibland blir objekteten del av ett återskapande av ett förlorat sammanhang, som när papyrusfragment från olika samlingar sammanförs digitalt i databaser med sina förlorade grannar.⁸ Att nya digitala samlingar och korpusar skapas är naturligtvis av godo, det ger möjligheter till nya kunskapssammanhang. Men vi får inte tappa bort de för oss ursprungliga sammanhangen i vårt bibliotek, där de är delar av en lokal historia med förgreningar ut över världen.

---

6 Se till exempel Mats Dahlström, "Copies and facsimiles", *International Journal of Digital Humanities* 1, nr 2 (2019): 195–208, <https://doi.org/10.1007/s42803-019-00017-5>.

7 Kristian Jensen, "Opening keynote" (anförande, The 2018 Bibliotheca Baltica Symposium, Rostock, 4 oktober 2018). Opublicerat.

8 "Papyri.info", åtkomstdatum 27 september 2020, <http://www.papyri.info/>.

Med några undantag har personal vid UB inte själva bidragit med fördjupade beskrivningar av samlingarna under 2000-talet.⁹ Den här antologin vill ändra på det. Förändringarna i det medielandskap som beskrivits ovan och som biblioteket är en del av, är en anledning för nya generationers bibliotekarier att skildra samlingarna utifrån vår tid och samtidigt återkoppla till de sammanhang då samlingarna tillkommit, som ibland märkligt snabbt glöms bort, eller som riskerar att bli osynliggjorda i det digitala landskapet. Möjligen kan vi beskyllas för att ha valt ut några russin ur kakan, men vår förhoppning är att det framgår att en samlings värde är större än delarna den består av. Ett antagande som är utgångspunkten för en artikel från 2020 som ur flera aspekter diskuterar värdet av att se en samling som en helhet, inte minst som ett medel för att intressera såväl forskare som allmänhet för specialsamlingar.¹⁰ Vi hoppas att vår fördjupade dokumentation av materialet som vi arbetar med dagligen, ska bidra till kunskapen om det unika i våra samlingar, såväl det unika objektet som dess unika sammanhang: samlingen. För oss själva har det inneburit ett efterlängtat tillfälle att med upptäckarglädje utanför vardagens biblioteksrutiner få fördjupa oss i samlingarna och lyfta fram ny eller bortglömd kunskap. Vi är övertygade om att det gör oss till bättre bibliotekarier som kan inspirera våra användare att upptäcka nya material i biblioteket och att använda dem utifrån sina olika perspektiv. Förhoppningsvis blir vi också bättre samlingskapare. För låt oss inte glömma bort att vi bibliotekarier är professionella samlare, som dagligen är med och omformar de samlingar vi är satta att förvalta. I seminarier har vi diskuterat varandras texter, vilket har lett till reflekterande över våra egna praktiker

---

9 Bo Lennart Hermansson, "Om ordnandet av ett gammalt gymnasiebibliotek", i *Kulturarvsperspektiv: Texter från en seminarieriserie om specialsamlingar i Sverige*, red. Peter Sjökvist, Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsalensis 18 (Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek, 2018), 41–51, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-351515>; Anna Svensson, "Magi i magasinerna: Om Iwan Ljunggrens bibliotek i Göteborgs universitetsbibliotek", i *Språkens magi. Festskrift till professor Ingemar Söhrman*, red. Andrea Castro och Anton Granvik, SILL: Studia Interdisciplinaria Linguistica et Litteraria 8 (Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för språk och litteraturer, 2017), 233–42, <http://hdl.handle.net/2077/155760>; Pia Schmidt de Graaf, "Evert Taubes arkiv", i *Elva sidor av Taube*, red. David Anthin och Andreas Åhs (Göteborg: Folkuniversitetets Akademiska Press, 2014), 277–79; Anders Larsson, "Boksamlaren Carl Snoilsky", i *Carl Snoilsky: Skalden som samlade mynt och böcker*, Smärre skrifter / Svenska numismatiska föreningen 10 (Stockholm: Svenska Numismatiska Föreningen, 2004), 34–39; Pia Schmidt de Graaf och Maria Taube, "Två Taubearkiv", i *Årsskrift / Evert Taube-sällskapet*, vol. 2002 (Stockholm: Evert Taube-sällskapet, 2002), 115–19.

10 Leah Tether och Laura Chuhan Campbell, "Early book collections and modern audiences: Harnessing the identity/ies of book collections as collective resources", *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage* 21, nr 1 (2020): 26–39, <https://doi.org/10.5860/rbm.21.1.26>.

och den i många fall tysta kunskap vi i vår yrkesutövning bygger upp kring våra samlingar. De verktyg vi vanligen använder för dokumentation såsom bibliotekskatalogen och arkivdatabasen fungerar inte för den kringkunskap som löpande kommer oss till del genom kontakter med donatorer eller, för att ta ett annat exempel, för att beskriva hur material har kommit att införlivas i vårt bibliotek och hur det har hanterats. Med texterna i den här antologin önskar vi råda bot på detta. I förlängningen hoppas vi, inte minst genom att en utveckling sker av bibliotekets webb, kunna skapa en plattform för en mer omfattande dokumentation av våra samlingar.

Med utgångspunkt från personligt utvalda material i våra samlingar lyfter vi fram några unika objekt och berättar deras historia, samt belyser deras originalsammanhang före och i biblioteket utifrån det perspektiv som respektive författare funnit intressantast, och som alls icke nödvändigtvis är bibliografiskt trots den höggradigt materiella utgångspunkten. Vi börjar med tre texter som utgår från en av UB:s mest kända och profilerade verksamhetens arkivsamling: KvinnSam. Linda Börjessons och Sanna Hellgrens bidrag om kontakterna mellan KvinnSam och Kvennasögusafn i Reykjavik tjänar som en introduktion till de kvinnohistoriska och genusvetenskapliga samlingarna, men dokumenterar särskilt en mindre känd del av KvinnSams historia som inspiratör till en isländsk systeminstitution. Allt inneslutet i en pärm i arkivet med beteckningen ”Island”. Inte minst betonas betydelsen av de personliga relationerna för samarbetets utveckling. I förlängningen blir arbetet med att dokumentera vänskapen mellan grundarna av respektive institution, Asta Ekenvall och Anna Sigurðardóttir, även en startpunkt för byggande av relationer mellan nuvarande förvaltare av de bägge samlingarna.

AnnaLena Bergquists kapitel om Ikarosklubben handlar om ett – även för ett per definition unikt arkiv – enastående material, en Stockholmsbaserad bildnings- och diskussionsklubbs protokollsböcker från 1934 till 1992. I böckerna samsas anteckningar från möten med verser, visor, akvarellteckningar och fotografier. Materialet belyser tydligt hur sammansatt ett relativt begränsat arkivmaterial kan vara. I kapitlet lyfts även frågan om hur vi som bibliotekarier och arkivarier ska dokumentera den kunskap vi tillägnat oss i vår dagliga hantering av handskriftsmaterial.

Ett närmast emblemiskt fotografi av Elin Wägner och Flory Gate på en tandemcykel är utgångspunkten för Birgitta Andréassons kapitel. Fotot hör

till de mest reproducerade ur Elin Wägners arkiv, som i sig självt är ett av KvinnSams mest använda. Det flitiga nyttjandet och det tilltalande motivet har gjort att fotografiet liksom står för sig självt, och sammanhanget för dess tillkomst har blivit osynliggjort. Andréasson fördjupar sig i dess historia och reflekterar samtidigt över fotografiet som form för minnesskapande och dess plats i arkivet.

Även Anders Larssons bidrag utgår från ett arkivmaterial, en matsedel ur Otto Nordenskjölds arkiv. Oftast tänker vi på brev, manuskript eller fotografier när vi tänker på arkiv, men objekt som menyer, inbjudningskort eller programblad kan vara en väl så intressant dokumentform att fördjupa sig i. Den studerade matsedeln från en middag på The Explorers Club i New York år 1906 bär på en historia om det tidiga 1900-talets geografiska forskningselit. Bidraget belyser också hur arbete med att berika befintliga arkiv kan gå till.

Geografi är en av komponenterna även i det första bidraget som utgår från boksamlingar. Stefan Benjaminsson fördjupar sig i Pontus Nybelins samling av reselitteratur. Bidraget är ett tydligt exempel på värdet av att se samlingar som ett objekt i sig, och hur, i det föreliggande fallet, samlingen speglar sin samtid. Dels det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets expanderade bokmarknad och en växande medelklass som konsumenter av densamma, dels tidens rese- och upptäckarvurm. Genom samlingen belyses också Nybelins egen biografi.

I Anna Svenssons bidrag, som utgår från två dedikationer i en bok ur Iberoamerikanska samlingen, figurerar också en resa. I det här fallet den resa en enskild bok gjort från avantgardistiska litterära kretsar i Buenos Aires på 1920-talet till Handelshögskolan i 1950-talets Göteborg. Dedikationen utgör startpunkten för en skildring av de sammanhang som såväl boken och dedikationerna som samlingen föddes ur, personhistoriskt och lokalhistoriskt. Det är även en historia om internationellt kontaktbyggande och om värdet av att bevara dubletter i samlingarna.

Det internationella perspektivet finns i högsta grad även i Taissia Gorionovas och Antoaneta Granbergs kapitel om den tyske bysantinologen och slavisten Rolf Klostermanns samling. Bidraget hakar i de tidigare nämnda när det utforskar samlingen som sådan och provenienser för enskilda verk som en källa till samtidens historia och samlingsskaparens biografi.

Klostermannsamlingen är dessutom ett exempel på en enskild forskares bibliotek och hur det splittrats i olika omfattning, såväl innan som efter att det kommit till UB.

Göteborg Organ Art Centers, GOArts, bibliotek är exempel på en samling som forskningsresultat i vår egen tid, ett faktum som möjliggör för författaren Pia Shekhter att dokumentera GOArts och dess biblioteks historia genom intervjuer. Bidraget reflekterar också över skillnaderna i en samlings funktion, och uppbyggnaden av dess metadata och söksystem i dess ursprungliga sammanhang som del av ett forskningsprojekt, och i det nuvarande som del av ett universitetsbibliotek.

Antologin avslutas med tre bidrag med andra och varierande perspektiv. I kapitlet om ”gråmusen” Eva Andersson dokumenterar Andrea Carozzi Bjurström en mindre känd illustratör, som var verksam under första halvan av 1900-talet och vars verk finns i UB:s allmänna samlingar. Utifrån samtidens ointresse för denna barnboksillustratör, diskuterar bidraget också hur bibliotekets praxis vad gäller klassificering och katalogisering ökat osynliggörandet av illustratörer i allmänhet och barnboksillustratörer i synnerhet.

Karin Petterssons bidrag handlar om hur samlingarna används, eller snarare hur de skulle kunna användas bättre. Utifrån perspektiv av UB:s undervisning och begreppet informationskompetens, diskuteras självkritiskt hur vi kan undervisa konst- och humaniorastudenter i användning av kulturarvsmaterial som primärkällor, och på vilket sätt bibliotekets hantering och beskrivning av materialet kan underlätta en bredare användning av våra samlingar. Pettersson tar upp hur skiftande materialtyper från och om Jubileumsutställning i Göteborg 1923 har använts i undervisningen som exempel på hur olika typer av källmaterial kan användas för att belysa olika frågeställningar.

Avslutningsvis skriver Isabel Folkesson om det som inte finns i våra samlingar. Det kan låta paradoxalt, men kvar finns fysiska reminiscenser av det som funnits men gått förlorat. Bidraget diskuterar hur vi förhåller oss till och bevarar minnet av detta, samt hur frånvaro och förlust påverkar samlingarna. I förlängningen är bidraget en reflektion över UB som kulturarvsinstitution som sådan, och på flera plan en sammanfattning av vad vi har velat åstadkomma med vår antologi.

Vi är Apotekare Gustaf Bernströms fond stort tack skyldiga för att ha givit oss de ekonomiska förutsättningarna för detta arbete. Bernström (1877–1966) var själv en känd boksamlare av svensk och dansk vitterhet.¹¹ Han donerade flera av sina samlingar till UB, som danska småskrifter från 1700-talet, litteratur av och om Ludvig Holberg och Kaj Munk, samt hankskriftsmaterial som Gustaf af Geijerstams korrespondens, första versionen av Selma Lagerlöfs *Gösta Berlings saga*, den som vann tävlingen anordnad av *Idun*, och Hjalmar Söderbergs *Doktor Glas* och *Den allvarsamma leken*. Han skrev själv några bibliografiska verk.¹² Göteborgs universitet utsåg honom till hedersdoktor 1953 och han var hedersmedlem i Svenska bibliotekariesamfundet. Förutom ett livsverk som först ägare av och senare direktör i Kronans Droghandel, satt han i styrelsen för Göteborgs stadsbibliotek (UB) från 1928 och var dess kassaförvaltare mellan 1931 och 1957. Han var ordförande för Göteborgs bank åren 1934–1954, och var avgörande för att banken kunde komma på fötter efter en djup kris under 1930-talet. När han avgick som ordförande visade banken sin uppskattning och avsatte kapital till en fond i Bernströms namn för att bereda bibliotekspersonalen vid UB möjlighet till vetenskaplig forskning. Under 2019 och 2020 hade vi den stora glädjen att ta del av dessa medel.

-
- 11 Om Bernström, se Thorsten Bengtsson, "Gustaf Bernström 1877–1966: Minnestal", i *Årsbok / Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället i Göteborg*, red. Gösta Ottervik, vol. 1967 (Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället, 1967), 71–76. En katalog finns utgiven över delar av hans bibliotek och en annan över hans Holbergsamling: Gösta Engström, *Apotekare Gustaf Bernströms bibliotek: Urvalskatalog*, Acta Bibliothecae Universitatis Gothoburgensis 15 (Göteborg, 1974); Lage Hulthén, *Collectio Holbergiana: En samling skrifter av och om Ludvig Holberg skänkt till Göteborgs stadsbibliotek av Gustaf Bernström: Katalog*, Acta Bibliothecae Gothoburgensis 5 (Göteborg, 1959).
- 12 Gustaf Bernström, "De första upplagorna av *Min son på galejan*: Ett bibliografiskt försök", i *Göteborgs stadsbibliotek 1891–1941: Minneskrift*, red. Severin Hallberg (Göteborg, 1941), 4–17; Gustaf Bernström, *Jacob Pontus von Wulfschmidts bondestolpe: En bibliografisk granskning* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1950); Gustaf Bernström, "Lars Robergs Lijkrevnings tavlor", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 38 (1951): 97–107; Gustaf Bernström, "Nyfunna danska och svenska 1500-talstryck", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 40 (1953): 51–63.

Publicerade källor och litteratur

- Bengtsson, Thorsten. "Gustaf Bernström 1877–1966: Minnestal". I *Årsbok / Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället i Göteborg*, redigerad av Gösta Otervirk, 1967:71–76. Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället, 1967.
- Bernström, Gustaf. "De första upplagorna av *Min son på galejan*: Ett bibliografiskt försök". I *Göteborgs stadsbibliotek 1891–1941: Minnesskrift*, redigerad av Severin Hallberg, 4–17. Göteborg, 1941.
- . *Jacob Pontus von Wulfschmidts bondestolpe: En bibliografisk granskning*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1950.
- . "Lars Robergs Lijkrevnings tavlor". *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 38 (1951): 97–107.
- . "Nyfunna danska och svenska 1500-talstryck". *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 40 (1953): 51–63.
- Dahlström, Mats. "Copies and facsimiles". *International Journal of Digital Humanities* 1, nr 2 (2019): 195–208. <https://doi.org/10.1007/s42803-019-00017-5>.
- Engström, Gösta. *Apotekare Gustaf Bernströms bibliotek: Urvalskatalog*. Acta Bibliothecae Universitatis Gothoburgensis 15. Göteborg, 1974.
- Göteborgs universitetsbibliotek. "Specialsamlingar". Göteborgs universitetsbibliotek. Åtkomstdatum 19 januari 2020. <https://www.ub.gu.se/sv/hitta-material/specialsamlingar>.
- Hermansson, Bo Lennart. "Om ordnandet av ett gammalt gymnasiebibliotek". I *Kulturarperspektiv: Texter från en seminarieserie om specialsamlingar i Sverige*, redigerad av Peter Sjökvist, 41–51. Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsaliensis 18. Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek, 2018. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-351515>.
- Hulthén, Lage. *Collectio Holbergiana: En samling skrifter av och om Ludvig Holberg skänkt till Göteborgs stadsbibliotek av Gustaf Bernström: Katalog*. Acta Bibliothecae Gothoburgensis 5. Göteborg, 1959.
- Larsson, Anders. "Boksamlaren Carl Snoilsky". I *Carl Snoilsky: Skalden som samlade mynt och böcker*, 34–39. Smärre skrifter / Svenska Numismatiska föreningen 10. Stockholm: Svenska Numismatiska Föreningen, 2004.
- "Papyri.info". Åtkomstdatum 27 september 2020. <http://www.papyri.info/>.
- Schmidt de Graaf, Pia. "Evert Taubes arkiv". I *Elva sidor av Taube*, redigerad av David Anthin och Andreas Åhs, 277–79. Göteborg: Folkuniversitetets Akademiska Press, 2014.
- Schmidt de Graaf, Pia och Maria Taube. "Två Taubearkiv". I *Årsskrift / Evert Taube-sällskapet*, 2002:115–19. Stockholm: Evert Taube-sällskapet, 2002.

- Sjökvist, Peter, red. *Bevara för framtiden: Texter från en seminariereserie om special-samlingar*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2016. <http://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1037573&cdswid=320>.
- Svensson, Anna. ”Magi i magasinen: Om Iwan Ljunggrens bibliotek i Göteborgs universitetsbibliotek”. I *Språkens magi. Festskrift till professor Ingmar Söhrman*, redigerad av Andrea Castro och Anton Granvik, 233–42. SILL-Studia Interdisciplinaria Linguistica et Litteraria 8. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för språk och litteraturer, 2017. <http://hdl.handle.net/2077/155760>.
- Tether, Leah och Laura Chuhan Campbell. ”Early book collections and modern audiences: Harnessing the identity/ies of book collections as collective resources”. *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage* 21, nr 1 (2020): 26–39. <https://doi.org/10.5860/rbm.21.1.26>.
- Wingård, Rikard. ”’Men den finns ju digitalt!’: Om böckers värde som fysiska objekt, exemplifierat genom en bibliografisk undersökning av Frank Hellers Furustolpe und die Geister”. I *Kulturarvsperspektiv: Texter från en seminariereserie om specialsamlingar i Sverige*, redigerad av Peter Sjökvist, 19–39. Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsaliensis 18. Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek, 2018. <http://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1037573&cdswid=2178>.
- Wählin, Lars. *Göteborgs stadsbibliotek: Festskrift med anledning af den nya biblioteksbyggnadens invigning den 6 oktober 1900*. Göteborg, 1900.

1. Drömmen om Island till våren: Samarbete och vänskap mellan Sveriges och Islands kvinnohistoriska samlingar

Linda Börjesson & Sanna Hellgren

Den kalla våren 2019 hölls det årliga nätverksmötet Nordic Information Network Gender (NING) i Reykjavik på Island. Vi bibliotekarier på KvinnSam brukar alltid delta i detta nätverksmöte mellan nordiska genusbibliotek och dokumentationscentra. Det är ett av flera internationella samarbeten där KvinnSam som Sveriges nationella bibliotek för genusforskning är en given medlem.

Före avresan hittade vi en intetsägande pärm i KvinnSams arkivsamling med titeln ISLAND på ryggen.¹ Denna visade sig innehålla en femtio år gammal korrespondens mellan KvinnSam och det isländska kvinnohistoriska biblioteket och arkivet Kvennasögusafn.² Korrespondensen mellan de två kvinnorna Asta Ekenvall och Anna Sigurðardóttir som var med och grundade respektive organisation började något reserverat, men utvecklades snart till en vänskap. Island-pärmen och resan till Reykjavik med ett hastigt ordnat studiebesök på Kvennasögusafn skulle komma att visa att Kvennasögusafns tillkomst var inspirerad av KvinnSam och dess banbrytande insats för möjliggörandet av kvinnohistorisk forskning i Sverige. Detta kapitel handlar om samarbetet mellan Ekenvall och Sigurðardóttir och deras respektive institutioner som tog sin början på 1970-talet och ledde till ett varmt systemskap.

Bara ett par timmar efter att vi anlänt till Keflavik flygplats i våra alltför tunna svenska värkappor hade vår isländska kollega Rakel Adolphsdóttir ordnat ett studiebesök för oss på Kvennasögusafn. Detta för att vi under den kommande veckan skulle hinna med både nätverksmötet och den genusforskningskonferens på det isländska universitetet där vi skulle presentera en poster om KvinnSams internationella resurser. Vi blev visade runt av

---

1 Island-pärmen, Stiftelsen Kvinnohistoriskt Arkiv arkiv, B 45, KvinnSam, GUB.

2 Citaten ur korrespondensen mellan Anna Sigurðardóttir och Asta Ekenvall publiceras med tillstånd från Kvennasögusafn, respektive Ekenvalls efterlevande.

den då höggravida Rakel, som hade förberett vårt besök genom att plocka fram all korrespondens mellan KvinnSam och Kvennasögusafn ur deras arkivsamling. Trötta efter flyget, men ändå påtagligt upprymda satt vi i flera timmar under ett gigantiskt porträtt av den isländska kvinnorrättskämpen Bríet Bjarnhéðinsdóttir (1856–1940) i Kvennasögusafns läsesal. Vi läste och fotograferade breven mellan Anna och Asta, och deras kollegor som tog över det professionella utbytet när de båda gick i pension. Vi skrattade högt åt deras skämt, och tystnade när Asta återhållsamt skrev om sin mans hastiga död. Vänskapen dem emellan spände över mer än tjugo år, och mycket hann avhandlas: De olika förutsättningarna för kvinnohistoria i de bägge länderna. Det politiska läget som möjliggjorde eller satte stopp för arbetet med att förteckna kvinnohistoriska arkiv och upprätta bibliografier över ämnet. Astma, onda ryggar och nyfödda barnbarn. Och Annas ständiga fråga: när kommer du till Island? Du vet att jag har ett rum till dig? Det skulle helst ske på våren tyckte hon, Island är som bäst då för oss kulturintresserade.

Där satt vi i Kvennasögusafns tysta läsesal, under porträttet. Jämfört med Asta och Annas reseförberedelser och nogsammt undersökande av lastfartyg med passagerarhytter som trafikerade Göteborg–Reykjavik kändes vår egna, hastigt påkomna resa väldigt lättjefull. Något som våra företrädare bara hade kunnat drömma om. Efter bara några timmars flygtur och en kortare mejlkontakt med Rakel satt vi nu redo att delta i ett antal nordiska träffar och arbeta med internationella kollegor. Nu med en distinkt känsla av att stå på andras axlar.

Pionjärerna sätter igång

År 1958 var akademien väldigt annorlunda för kvinnor än vad den är idag. Män hade vistats på svenska universitet i närmare 500 år och kvinnor hade bara haft tillträde i 85. Detta tillträde var i mångt och mycket bara en tillåtelse att befinna sig i, eller arbeta vid universitetet. Det intellektuella arbete som pågick handlade oftast inte om kvinnorna själva eller deras historia, utan de som var värda att studera var de som ansågs ha byggt världen och dess ideologier: det vill säga män. Ett lågmält missnöje sjöd över att kvinnors historia och villkor inte var av intresse för akademien och än mindre fanns samlad eller förtecknad och därmed inte heller var möjlig att beforska.

Det var detta missnöje som ledde till att tre kvinnor startade Kvinnohistoriskt arkiv 1958, vilket sedermera blev till Kvinnohistoriska samlingarna, och i dag KvinnSam – nationellt bibliotek för genusforskning och universitetsgemensam forskningsinfrastruktur vid Göteborgs universitet.³ Grundarna var Asta Ekenvall (1913–2001), bibliotekarie och idéhistoriker som bidrog med stort vetenskapligt kunnande, bibliotekarien Rosa Malmström (1906–1995) med bibliografisk och yrkesmässig kunskap samt Eva Pineus (1905–1985), kvinnohistoriker och ordförande i Fredrika Bremerförbundets Göteborgskrets, som bistod med sin erfarenhet från föreningslivet.

Asta Ekenvall avlade licentiatexamen i idéhistoria 1940 och arbetade vid Göteborgs stadsbibliotek (som numera är Göteborgs universitetsbibliotek) från 1957, där hon blev förstebibliotekarie 1968. Parallellt med bibliotekarietjänsten forskade Ekenvall bland annat kring olika tiders föreställningar av kön. År 1966 kom boken *Manligt och kvinnligt: idéhistoriska studier*, vilket blev ett pionjärverk som gavs ut i andraupplaga 1992.⁴

Den mer politiskt lagda Rosa Malmström arbetade också på Göteborgs universitetsbibliotek när Asta Ekenvall började 1957. Malmström hade sedan hon började där 1938 förtecknat all litteratur hon stött på som behandlade kvinnors villkor, till en framtida svensk kvinnohistorisk bibliografi. Hon hade ett starkt politiskt intresse i frågan, men också ett bibliotekariskt. Hon hade även noggrant följt den debatt som rasat om kvinnligt prästämbete i Sverige under 1950-talet. 1958 publicerade hon en bibliografi över ämnet, *Kvinnliga präster: bibliografi över i Sverige tryckt litteratur*. Hon skulle även komma att publicera åtskilliga kvinnohistoriska bibliografier under sin karriär. När Asta anställdes på biblioteket kunde de båda mötas i sitt kvinnohistoriska intresse. Asta hade också i sin forskning erfarit hur svårt det var att hitta samlade resurser och bibliografier om forskning rörande kvinnors villkor. De bestämde att utanför sina tjänster på biblioteket försöka göra något åt detta problem och grundade tillsammans med Eva Pineus Kvinnohistoriskt arkiv år 1958.⁵

3 I denna text kommer alla dessa tre namn för nuvarande KvinnSam att användas, utifrån när i tiden texten gör nedslag i KvinnSams historia.

4 Maria Sjöberg, "Astrid Märta (Asta) Ekenvall", i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, 8 mars 2018, www.skbl.se/sv/artikel/AstaEkenvall.

5 Inger Eriksson, "Rosa Astrid Tyra Malmström", i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, 8 mars 2018, www.skbl.se/sv/artikel/RosaMalmstrom.

De tre kvinnorna ville bevara, synliggöra och systematisera kvinnohistoria och på så vis möjliggöra kvinnoforskning. Detta gjordes genom att samla in arkivmaterial efter de nu åldrade eller avlidna rösträttskvinnorna som kämpade under tidigt 1900-tal och andra framstående svenska kvinnor, kartlägga och systematisera kvinnohistorisk forskning i en kortkatalog samt upprätta en skriftserie för kvinnohistorisk forskning att publiceras i. Här utkom exempelvis den första avhandlingen på kvinnohistoria: *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846: studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena* (1960) av Gunnar Qvist.

Till en början drevs Kvinnohistoriskt arkiv med hjälp av välvilliga fonder och frivilligarbete. Man inhyestes på minimal plats i det gamla Stadsbiblioteket vid Hagakyrkan i Göteborg, nuvarande Samhällsvetenskapliga biblioteket. År 1970 gick alla Riksdagens partiets kvinnoförbund samman i en motion avseende begäran om en bibliotekarietjänst för Kvinnohistoriskt arkiv. Motionen avslogs, men det rekommenderades att denna tjänst skulle tas med i Göteborgs universitetsbiblioteks anslagsframställning 1971/72. 1 juli 1971 blev tjänsten verklighet. ”Det var en underbar dag 1971, när katalogskåpen och en bibliotekarie installerades i ett litet rum med fönster och hyllor upp till taket”, skrev Beata Losman, ordförande i stiftelsen Kvinnohistoriskt arkiv.⁶ Då bytte man även namn till Kvinnohistoriska samlingarna för att visa att verksamheten hade utvecklats till en institution med mer än bara arkivsamlingar. År 1997 blev man nationellt ansvarsbibliotek för genusforskning och 2010 ändrades namnet till det nuvarande KvinnSam. År 2018 utsågs KvinnSam till universitetsgemensam forskningsinfrastruktur vid Göteborgs universitet, vilket innebar att man tilldelades särskild status inom universitetet och de unika resurserna uppmärksammades. Då tillsattes även en styrgrupp bestående av forskare verksamma inom KvinnSams verksamhetsområden.

KvinnSam är en del av den starka genusvetenskapliga miljön i Göteborg, där Nationella sekretariatet för genusforskning och numera även Jämställdhetsmyndigheten finns. Vid Göteborgs universitet förlades även Nordens första professur i kvinnohistoria, där Gunhild Kyle utnämndes till

---

6 Beata Losman, ”Kvinnohistoriskt arkiv och de kvinnohistoriska samlingarna i Göteborg”, i *Bibliotheca feminarum: om de kvinnohistoriska samlingarna i Göteborg, kvinnoliv och kvinnotanke under 300 år* (Göteborg: Forum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning, 1984), 10.

professor på internationella kvinnodagen 8 mars 1984. Denna tid var inte särskilt lätt för Kyle som arbetade vid Historiska institutionen under tre år. Attityden gentemot disciplinen kvinnohistoria var tuff, och Kyle beskrev åren som mycket tunga.⁷

Asta Ekenvall och Rosa Malmström uppmärksammades båda för sin gärning med att grunda och framgångsrikt driva Kvinnsam. Ekenvall promoverades till hedersdoktor 1972 och Malmström fick äran 1987. De blev båda hedersprofessorer under 1990-talet.

”Det är egentligen ganska litet. Men det finns väl inte mer hos någon annan.”

På Island fanns det mot slutet av 1960-talet liknande tankar. Anna Sigurðardóttir, som under en lång tid intresserat sig för kvinnofrågan, såg samma behov av bevarande och systematisering av den isländska kvinnohistorien som Asta, Rosa och Eva redan arbetade med i Sverige. Hon samlade själv in kvinnohistoriskt material i sin lägenhet i Reykjavik.

Första gången Anna kom i kontakt med Kvinnohistoriskt arkiv var i juni 1968 då det 12:e Nordiske Kvindesagsforeningers Samorganisations möde hölls i Pingvellir på Island. En av de inbjudna talarna var Karin Westman Berg (1914–1997) som hade nära kopplingar till Kvinnohistoriska samlingarna. Westman Berg, lärare och litteraturvetare och inte minst pionjär inom svensk kvinnoforskning, var sedan 1943 engagerad i Fredrika Bremer-förbundet. Hon tog även initiativ till den första kvinnoforskningskonferensen i Sverige – där bland andra Asta Ekenvall närvarade – som ägde rum på ett pensionat på Österströms bruk nordväst om Sundsvall 1957.⁸ Samma år avlade Westman Berg licentiatexamen i litteraturhistoria i Uppsala och disputerade 1962. Hon fortsatte vara verksam vid Uppsala universitet, men fick inte undervisa i könsrollsfrågor och tog därför 1967 initiativ till det som senare skulle benämnas som könsrollsseminariet i Uppsala och drev det fram till 1977. Under det första seminariet 1967 var Ekenvall inbjuden som en av

7 Maria Sjöberg, ”Gunhild Maria Kyle”, i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, 8 mars 2018, www.skbl.se/sv/artikel/GunhildKyle.

8 Karin Algrim, ”Säningskvinnan: från Petreacirkeln till Kvinnohistoriska projektet”, i *Kvinnor och skapande: en antologi om litteratur och konst tillägnad Karin Westman Berg*, red. Birgitta Paget (Stockholm: Författarförlaget, 1983), 277–287.

flera föreläsare.⁹ Beröringspunkterna mellan Westman Berg, Kvinnohistoriskt arkiv och Asta Ekenvall var många, och det är därför inte förvånande att Westman Berg vurmade för och berättade om Kvinnohistoriskt arkiv i diverse sammanhang, bland annat på mötet i Pingvellir 1968. Det föredrag hon höll har i arkiven olika titlar; i mötets program benämns det som ”Nya rön inom kvinnohistorisk forskning och dess betydelse för den moderna könsrollsutjämningen” och på en kopia av föredraget som finns bevarat är huvudtiteln ”Kvinnohistorisk forskning och skolböcker” med föregående titel som undertitel. I föredraget ägnade Westman Berg stor del åt att berätta om Kvinnohistoriskt arkivs verksamhet, och att deras arbete i princip var en förutsättning för att kvinnoforskning skall kunna fortsätta att bedrivas.¹⁰ Anna Sigurðardóttir, som deltog i mötet, talade senare i ett brev om hur mycket detta inspirerade henne och att det var genom denna föreläsning det första fröet såddes till att grunda ett kvinnohistoriskt arkiv på Island¹¹. Anna besökte Göteborg och Kvinnohistoriska samlingarna 1972, som då hade funnits i fjorton år. Hon tittade bland annat på arkeologen Hanna Rydhs brevsamling och verkade ha tagit med sig en hel del inspiration hem till Island. Det var efter detta Anna och Aastas korrespondens tog vid.

År 1974 skrev Anna till Kvinnohistoriska samlingarna, som svar på en inbjudan till ”en konferens under vilken deltagare från samtliga nordiska länder skulle diskutera en eventuell nordisk samordning av dokumentationstjänst och litteraturservice inom området kvinnohistoria”.¹² Hon ville gärna delta, men beskrev en del logistiska problem:

Jag är nämligen något konstig; jag flyger inte. Således kan jag bara resa till utlandet med skepp. Men nu finns här inte något passagerarskepp, som seglar till utlandet. Därför måste jag pröva få kabin på lastfartyg, men så tror jag man måste beställa långt förut.

---

9 Anna Nordenstam, ”Karin Birgitta Westman Berg”, i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, 8 mars 2018, www.skbl.se/sv/artikel/KarinBirgittaWestmanBerg.

10 Karin Westman Berg, ”Kvinnohistorisk forskning och skolböcker (Nya rön inom kvinnohistorisk forskning och dess betydelse för den moderna könsrollsutjämningen)”(1968), Kvenrettindafelag Íslands, KSS 6, Box 16, LBS

11 Anna Sigurðardóttir till Inger Westberg, 24 januari 1974, Kvennasögusafn Íslands, LBS.

12 Inger Westberg till Anna Sigurðardóttir, 4 juli 1973, Kvennasögusafn Íslands, LBS.

Som den uppmärksamme kanske noterar är språket inte modersmålet isländska, utan en form av skandinaviska som liknar danska, vilket många islänningar behärskar. Återigen spelade Karin Westman Berg en viktig roll i denna historia, då det var hon som hade rekommenderat Anna - som även behärskade tyska språket - att använda svensk-tyska och tysk-svenska ordböcker och lexikon, ”annars voro jag tvungen att skriva på dansk”¹³. Anna passade på att i brevet bifoga flera intressanta klipp och artiklar om isländsk kvinnohistoria. När det sedan stod klart att konferensen skulle äga rum i mars månad 1974 skrev Anna igen, och bad denna gång om ursäkt för att hon inte skulle kunna ”åka med skepp” från Island till Sverige under vinterhalvåret. Hon led alltför mycket av sjösjuka. Hon grämde sig över detta, och poängterade hur viktig konferensen var för biblioteket.¹⁴ Istället blev det Else Mia Einarsdóttir och Svanlaug Baldursdóttir, som senare skulle bli medgrundare till Kvinnasögusafn, som åkte till Göteborg.

Programmet från konferensen, som hölls på Centralbiblioteket i Göteborg (numera Humanistiska biblioteket), var gediget och innehöll bland annat föredrag av Sture Allén, professor i språkvetenskaplig databehandling vid Göteborgs Universitet. Allén skulle senare komma att bli både ledamot och ständig sekreterare i Svenska Akademin. Hans föredrag handlade om elektronisk hantering av bibliografisk data. Med i programmet fanns även Gunnar Qvist som höll ett föredrag med titeln ”Vad är det forskarna behöver av ett ämnesspecifikt bibliotek?”. Karin Westman Berg skulle ha medverkat, men drabbades av influensa och tvingades lämna återbud. Utöver detta fanns på agendan diskussioner kring hur samordningen kunde se ut mellan de olika ländernas institutioner utifrån allas olika förutsättningar.¹⁵ De isländska delegaterna Einarsdóttir och Baldursdóttir var efter konferensen inspirerade och uppmuntrade av de övriga deltagarna. Förverkligandet av ett kvinnohistoriskt arkiv på Island började ta form. Anna skrev:

Vi alla tre funderar på, om och hur man här i landet kunde upprätta ett kvinnohistoriskt arkiv. Jag har just sagt, att jag någon gång ville skänka mina papper och böcker angående kvinnohistoria till ett sådant isländskt arkiv. Det är egentligen ganska litet, men det finns väl inte mer hos någon annan,

13 Anna Sigurðardóttir till Inger Westberg, 24 januari 1974, Kvinnasögusafn Íslands, LBS.

14 Sigurðardóttir till Westberg.

15 Nordiskt forum-pärmen, Stiftelsen Kvinnohistoriskt arkivs arkiv, B 45, KvinnSam, GUB.

Det tror åtminstone Rödstrumporna, som Du kunde se, om Du kunde läsa den bifogade artikelen. Det är en stridshälsning från Rödstrumporna till mig i anledning av min 65 års födelsedag (5.dec.1973). Det var verkligen en uvanlig gratulation, överskriften åtminstone.¹⁶

Anna skrev ytterligare brev under 1974 där hon beskrev mer ingående hur de tänkte sig det isländska kvinnohistoriska arkivets verksamhet, och bad om tips från Kvinnohistoriska samlingarna hur man arbetade med katalogisering och uppordning och hur urvalet av vad som förtecknas gick till. Annas privata samling skulle utgöra grund för arkivet, innehållande ”kvinnohistoriska böcker (de är inte många), tidningar, manus och brev”. Hon berättade även att hon hade många brev från prominenta personer, bland andra Dame Margery Corbett Ashby och Sara Lidman. Hon passade på att fråga hur man sorterar brev och mindes att hon när hon besökte arkivet i Göteborg 1972 såg brev från Hanna Rydh, men har glömt hur de såg ut. Hon ville ”sortera [sina] brev förr de blir katalogiserat eller vad det nu heter”.¹⁷

Korrespondensen från hösten 1974 innehåller, utöver praktiska detaljer, också information och material rörande Kvinnohistoriska samlingarnas grundande, vilket tjänade som inspiration till grundandet av Kvinnasögusafn. I december skickade Else-Mia och Anna ett kort till Kvinnohistoriska samlingarna. Innehållet var ett julkort där de önskade en ”gladelig juletid” samt bifogade stadgar (statutter) för ett kvinnohistoriskt arkiv på Island. Stadgarnas första mening lød: ”Idag, 1. januar 1975, på den første dagen i de Forente Nasjoners kvinneår oppretter vi som skriver dette dokument Kvinnasögusafn Íslands - Islands kvinnehistoriske arkiv”. Formuleringarna i Kvinnasögusafns statutter från 1975 påminner mycket om Kvinnohistoriska samlingarnas syften och målsättningar.¹⁸ Ett kvinnohistoriskt arkiv på Island var därmed bildat och ett långt samarbete de två institutionerna emellan kunde börja.

”Vilken årstid är det bäst att åka till Island?”

Samarbetet drog igång direkt. Med anledning av FNs internationella kvinnoår 1975 påbörjades en utställning om ”Kvinnan i Norden” i regi av Nordiska

16 Sigurðardóttir till Westberg, 24 januari 1974.

17 Anna Sigurðardóttir till Kvinnohistoriska samlingarna (17 oktober 1974), Stiftelsen Kvinnohistoriskt Arkivs arkiv, B 45, KvinnSam, GUB.

18 ”Statutter” (1975), Island-pärmen, Stiftelsen Kvinnohistoriskt Arkivs arkiv, B 45, KvinnSam, GUB.

Björg Einarsdóttir donerar material efter Kvinnoledigheten 24 oktober 1975 till Anna Sigurðardóttir (längst till vänster i bild) på Hotel Saga i Reykjavik 1976. (Okänd fotograf, Kvennasögusafn Íslands, LBS)

Rådet som planerades att turnera runt till respektive land i Norden. Asta och Inger Westberg från Kvinnohistoriska samlingsarna samlade in material om kvinnohistoria och kvinnans ställning inom olika områden från samtliga nordiska länder. Sigurðardóttir och Einarsdóttir var deras kontakter på Island och de svarade på frågor och skickade en stor mängd material brevlades. De utförde även mycket – som Asta kallade det – grundforskning och i ett brev till Anna från denna period uttryckte hon sin förvåning kring upptäckten att jämställdhet och kvinnans ställning verkade skilja sig så mycket mellan de olika länderna.

Det nordiska nätverket var en ovärderlig källa för kompetensutveckling inom området kvinnohistoria och att gemensamt producera en utställning bidrog till att bredda expertkompetensen på forskningsområdet. En stor del av korrespondensen från 1975 handlar om just utställningen och de många turerna kring den. Samtidigt som det arbetades, levde också drömmen om

Island vidare. Efter att Asta hade haft stor hjälp av Anna i sitt arbete med den nordiska utställningen skrev hon:

Men nu ska jag bara tacka dig riktigt ordentligt för allt du har gjort för mig. Det har betytt så mycket för mig rent personligt. Det vore roligt att träffas någon gång igen. Vet du, jag ska vara tjänstledig hela nästa år och samla ihop mina krafter. Jag är så glad åt det. Vilken årstid är bäst att åka till Island?¹⁹

Tack vare utställningen började man skicka mycket material mellan sig, vilket fortsatte även efter det att utställningen var färdig. År 1976 kom Anna med glädjande nyheter: Kvennasögusafn hade fått sitt första ekonomiska bistånd. Det hade blivit pengar över från Kvinnoledigheten 24 oktober 1975 – ett projekt som genomfördes på Island i och med kvinnoåret då kvinnor fick en dag ledigt från förvärvsarbete. I samband med detta fick Kvennasögusafn också ta emot material till arkivet rörande projektet och lovade i brevet att vid senare tillfälle skicka material som de hade på andra språk för KvinnSam att bevara. I samma brev skrev Anna också att de ska skicka en jubileumsskrift om arbetarkvinnornas förening i Reykjavik, kopior ur en bok om konstnären Ásta Árnadóttir, och att de senare även ska skicka en lista över altingskvinnorna, som ännu inte är färdig.²⁰

Olika typer av material skickades mellan institutionerna för att berika respektive samling. Det kunde handla om skrifter, trycksaker, uppsatser, katalogkort, bibliografier och böcker. Av allt att döma gick kopieringsmaskinen varm i både Reykjavik och Göteborg. I en tid då bibliotekskataloger inte fanns sökbara digitalt, utan enbart var tillgängliga via fysiska kortkataloger var detta avgörande för tillgängliggörande och spridning av information och forskning. Då båda institutionerna under den första tiden hade mycket begränsade ekonomiska tillgångar var donationer av material mycket välkommet för att kunna bygga en samling inom ett marginaliserat område som kvinnohistoria. Mindre dokument, som kopior av skrifter och katalogkort skickades per post och böcker försökte man passa på att överlämna så fort man sågs på konferens eller möten ute i Europa.

---

19 Asta Ekenvall till Anna Sigurðardóttir, 2 november 1976, Kvennasögusafn Íslands, LBS.

20 Anna Sigurðardóttir till Asta Ekenvall, 13 april 1976, Kvennasögusafn Íslands, LBS.

Korrespondensen vittnar om bredden av material som skickades, men även att egen dokumentation producerades för att spridas, som exempelvis listan över altingskvinnorna. Allt i linje med institutionernas målsättning och övertygelse om att utbytet var viktigt för samlingens uppbyggnad och i förlängningen för forskningen. Kvinnohistoriska samlingarna skickade exempelvis sin bibliografi som gavs ut i tryckt format en gång i kvartalet, samt även de publikationer som kom ut i skriftserien. I ett brev från 1981 inledde Anna med att tacka för bibliografin och det exemplar av *Mary Wollstonecraft's Scandinavian Journey* av Per Nyström som Göteborgs universitetsbibliotek skickat ”on exchange”. Som ersättning skickade Anna en bok hon hade sett i bokhandeln strax före jul, en bok om Island på engelska. ”I boken är ett kapitel om män och kvinnor och om kvinnornas ställning förr och nu i Island. Detta kapitel åtminstone skal du katalogisere hos dig.”²¹ Intressant med detta bokutbyte är att Anna kommenterade boken och dess kapitel med ett analytiskt resonemang. Materialutbyte är en genomgående del av brevväxlingen, men inte på något sätt den enda. Det materiella och intellektuella utbytet samverkar och verkar ha varit minst lika viktiga.

Korrespondensen mellan de två institutionerna skedde löpande under 1970-talet och i början av 1980-talet. Parallellt korresponderade Asta och Anna även privat och hoppades att kunna stråla samman. I december 1983 frågade Anna om konkreta upplysningar kring hur det gick till när Kvinnohistoriska samlingarna blev en del av Göteborgs universitetsbibliotek. Islands nya kulturminister ville hjälpa dem att ingå i National- och universitetsbiblioteket, som vid tidpunkten inte var färdigbyggt än. Anna fortsatte att föreläsa och skriva om kvinnohistoria, och i maj 1985 meddelade hon att hon nu skickat sin bok *Vinna kvenna á Íslandi í 1100 ár*. Hon beklagade att den var skriven på isländska, ”men således att ni och andre nordiske folk kan få en föreställning om boken innehåll är innehållsförteckningen på danska och bildtexterna till en del.”²² Boken finns idag tillgänglig i KvinnSams samlingar, och innehåller en dedikation från Anna.

Anna påminde ständigt Asta på sin skandinaviska om att Asta alltid var välkommen att bo hemma hos henne, i gästrummet där det isländska kvinnohistoriska arkivet huserar.

21 Anna Sigurðardóttir till Kvinnohistoriska samlingarna, 5 januari 1981, Kvennasögusafn Íslands, LBS.

22 Anna Sigurðardóttir till Kvinnohistoriska samlingarna, 25 maj 1985, Kvennasögusafn Íslands, LBS.

Vi två – Svanlaug och jag – vill så gärna få dig till Island och höra dig hålla föredrag i Nordens hus eller också in universitetet. Jag vill påminna dig om att jag har en säng stående i annat rummet som vi brukar för arkivet (biblioteket eller samlingarna) här i min våning – korridoren brukar vi också. Denne säng eller mitt sovrum kan du få om du vill.²³

”Ett hjärtligt tack för vänskap och trofasthet i många år”

Brevväxlingen fortsatte efter att både Anna och Asta hade passerat pensionsåldern. De skrev om sina krämpor och företaganden, kvinnohistoria och kärnkraftsfrågan. De fortsatte att skicka material till varandra och den utgående korrespondensen från Anna gick under 1980-talet och början av 1990-talet både till Kvinnohistoriska samlingarna och hem till Asta. I de sista breven från 1990 tackade Asta för den uppdaterade utgåvan av *Vinna kvenna á Íslandi í 1100* år som Anna skickat till henne, och frågade om hon fick lov att skänka den till någon lämplig institution. Anna svarade att hon gärna fick göra det och Asta skrev senare i december samma år att hon skänkt den till Svenska Akademiens ständige sekreterare Sture Allén med motiveringen att ”det är ju synd att behålla den här hos mig, när det kunde bli till så stor nytta och glädje på annat håll!”²⁴ Hon lät även meddela att hennes hälsa inte var god. Anna svarade att hon inte heller mådde särskilt bra.

En ständigt återkommande fråga var hur och när de två vännerna skulle mötas igen. Då Anna inte flög var hon hänvisad till fartygen som trafikerade Island och Göteborg, och på dem som Anna kände till fanns det bara tre passagerarplatser. Planerna på en Sverigetripp redan 1974 hade gått i stöpet och de fortsatta försöken att återförenas gick aldrig i lås. Flera av kollegorna på Kvinnohistoriska samlingarna och Kvinnasögusafn sågs vid olika konferenser och träffar både i Sverige och på Island, och även i Norge. Men för de båda åldrande kvinnorna sprang tiden iväg och i slutet av deras korrespondens på 1990-talet var de båda alltför märkta av ålder och sjukdom och planerna återupptogs inte. Drömmen om Island till våren levde vidare, men kom aldrig att realiseras i verkligheten.

---

23 Anna Sigurðardóttir till Asta Ekenvall, 10 december 1978, Kvinnasögusafn Íslands, LBS.

24 Asta Ekenvall till Anna Sigurðardóttir, 18 april 1990, Asta Ekenvalls samling, A117:1, KvinnSam, GUB; Asta Ekenvall till Anna Sigurðardóttir, 6 december 1990, Kvinnasögusafn Íslands, LBS.

I det sista brevet i Asta och Annas korrespondens verkade Anna känna på sig att allt började lida mot sitt slut. Brevet från 1991 kom med julönsknigar och ett hjärtligt tack för vänskap och trofasthet under många år. Hon skrev att hennes rygg var lite bättre, och att hon väntade på att Nationalbiblioteket skulle bli färdigbyggt och samlingarna flytta in.²⁵ Tre år senare, 1994, stod biblioteket klart och samlingarna flyttades dit från Annas hem. År 1996 gick Anna bort, men hon fick till slut se sitt livsverk införlivas i en nationell institution där det än i dag finns bevarat.

Island om våren

Tack vare den anonyma Island-pärmen har vi kunnat teckna en bild av hur två institutioner och dess företrädare genom ihållande samarbete har kämpat för att bygga samlingar och fylla en kunskapslucka till gagn för samtida och framtida forskning. Där finns både kunskapsutbyte om det praktiska arbetet likväl som ämnet kvinnohistoria, materialutbyte samt ett intellektuellt och vänskapligt utbyte, allt med feministiska förtecken. Det nordiska samarbetet är levande än idag, även om inriktningen och innehållet har förändrats i takt med tiden. Materialutbyte sker inte i samma utsträckning, mycket tack vare att publikationer och bibliotekskataloger i dag är digitalt tillgängliga. Bevakningen av utgivning av litteratur är enklare, likaså spridningen av information mellan nationsgränserna.

Merparten av KvinnSams nordiska nätverkande sker idag inom NING (Nordic Information Network Gender), som är en del av NIKK (Nordisk information för kunskap om kön). Nätverket inrymmer både bibliotek och mer forskningsinriktade verksamheter från samtliga länder i Norden och träffar anordnas med jämna mellanrum med syfte att dela med sig av nyheter inom respektive organisation och land. Mellan träffarna finns en e-postlista att tillgå för att ställa frågor och ta hjälp av varandras kompetens.

Att resa till Island förde oss närmare Sverige. Genom att studera Kvinnasögusafns tillkomst förstod vi hur avgörande KvinnSams roll som kvinnohistoriskt arkiv har varit. Vi på KvinnSam jobbar i en stolt tradition av obotligt intresse och engagemang för arbetet, som allt som oftast flyter ihop med privata intressen och vänskaper. Precis som vi känner tacksamhet och

---

25 Anna Sigurðardóttir till Asta Ekenvall, december 1991, Kvinnasögusafn Íslands, LBS.

respekt för grundarna till KvinnSam och de som har arbetat här före oss, förstod vi vid vårt besök hos Kvennasögusafn att våra isländska kollegor upplever samma sak. Och inte hade vi annat hur betydelsefull och symbolisk resan till Island om våren skulle komma att bli.

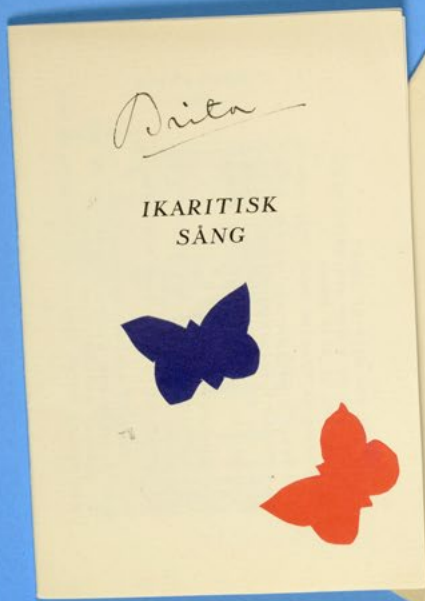
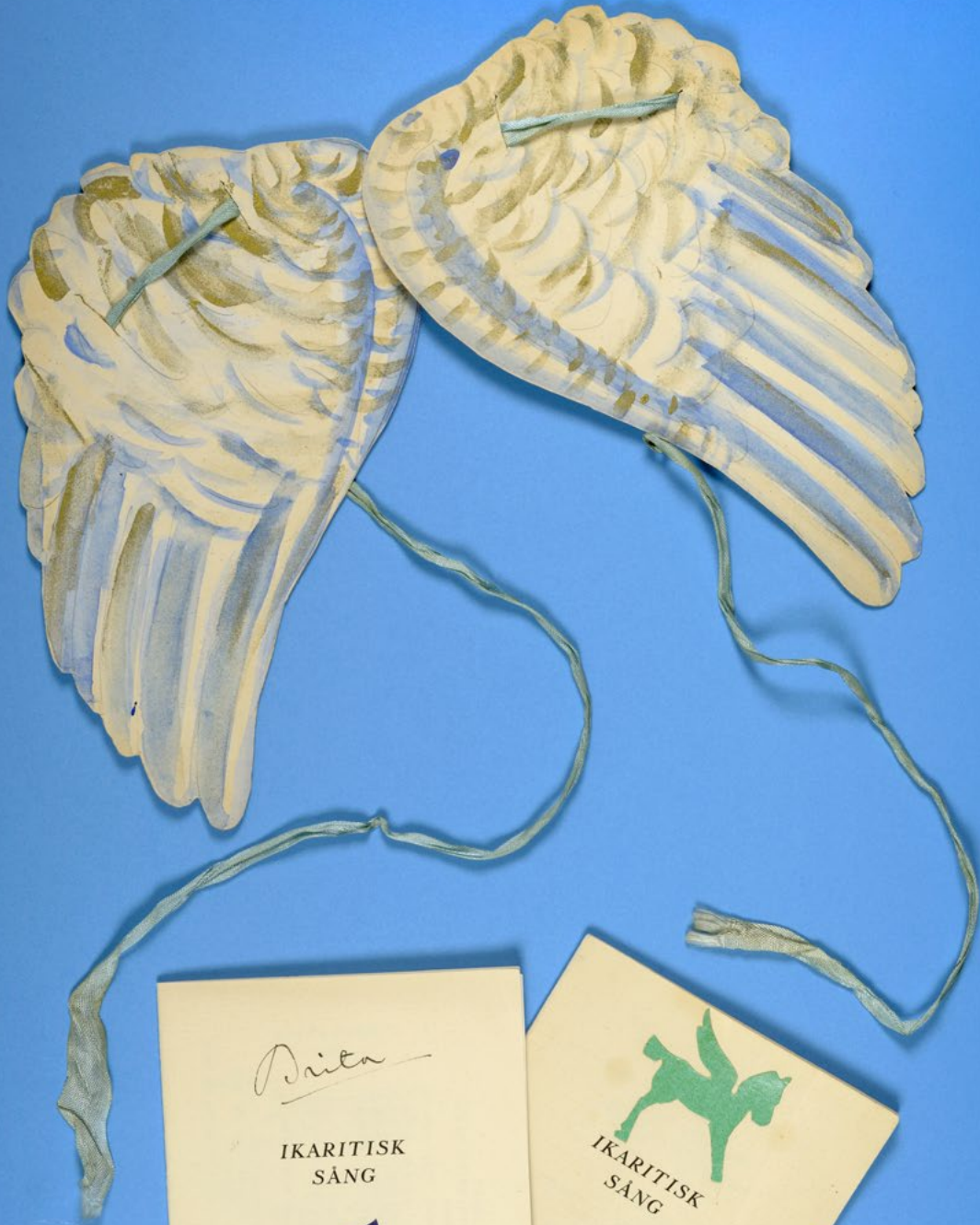
Opublicerade källor

- LBS Landsbókasafn (Islands National- och universitetsbibliotek)
Kvennasögusafn Íslands (Islands kvinnohistoriska samlingars arkiv)
Kvenréttindafélag Íslands (Islands kvinnorrättsförenings arkiv)
- GUB Göteborgs universitetsbibliotek
Asta Ekenvalls samling, A 117, KvinnSam
Stiftelsen Kvinnohistoriskt Arkivs arkiv, B 45, KvinnSam

Publicerade källor och litteratur

- Algrim, Karin. "Såningskvinnan: från Petreacirkeln till Kvinnolitteraturprojektet". I *Kvinnor och skapande: en antologi om litteratur och konst tillägnad Karin Westman Berg*, redigerad av Birgitta Paget, 277–287. Stockholm: Författarförlaget, 1983.
- Eriksson, Inger. "Rosa Astrid Tyra Malmström". I *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, 8 mars 2018. www.skbl.se/sv/artikel/RosaMalmstrom.
- Losman, Beata. "Kvinnohistoriskt arkiv och de kvinnohistoriska samlingarna i Göteborg". I *Bibliotheca feminarum: om de kvinnohistoriska samlingarna i Göteborg, kvinnoliv och kvinnotanke under 300 år*, 3–16. Göteborg: Forum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning, 1984.
- Nordenstam, Anna. "Karin Birgitta Westman Berg". I *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, 8 mars 2018. www.skbl.se/sv/artikel/KarinBirgittaWestmanBerg.
- Sjöberg, Maria. "Astrid Märta (Asta) Ekenvall". I *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, 8 mars 2018. www.skbl.se/sv/artikel/AstaEkenvall.
- Sjöberg, Maria. "Gunhild Maria Kyle". I *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, 8 mars 2018. www.skbl.se/sv/artikel/GunhildKyle.

2. Per aspera ad astra: Om högt flygande ambitioner och komplexa handskriftsarkiv

AnnaLena Bergquist

Våren 2018 fick jag ett telefonsamtal från Stockholm, angående ett av KvinnSams arkiv. Detta samtal skulle komma att väcka många frågor rörande arbetet med universitetsbibliotekets arkiv och handskrifter. Det skulle så småningom också leda mig in på en resa till en annan tid och ett möte med några mycket speciella kvinnor. Arkivet samtalet handlade om tillhörde Ikarosklubben, en bildnings- och diskussionsklubb startad av ett antal kvinnor i Stockholmsområdet på 1930-talet. Klubben var aktiv i närmare 60 år och deras arkiv hade lämnats till KvinnSam (dåvarande Kvinnohistoriskt arkiv) 1994, av klubbmedlemmen Brita. Personen som nu ringde undrade vad som kunde göras för att synliggöra de efterlämnade handlingarna och underlätta för framtida forskning. Arkivet var okänt för mig, men jag lovade att titta på det och återkomma. Jag blev naturligtvis nyfiken och begav mig omedelbart till raritetskammaren, där vi förvarar våra arkiv, för att bilda mig en uppfattning. Sett till antal volymer är arkivet inte märkvärdigt, till innehållet desto rikare: klubbens minutiöst noggrant nedtecknade protokoll från alla år 1934–1992. Fem delar, protokollen från starten till och med 13 mars 1967, är inbundna i vackra halvfranska band och innehåller teckningar, målningar, sånger och verser sprungna ur medlemmars talangfulla sidor. Foton, tidningsklipp samt ett antal brev finns insprängda här och var spridda över åren. Medlemmarnas egentillverkade vingar av papper liksom deras små tryckta sångböcker är också bevarade. Jag hade funnit en skatt.

Så till den ursprungliga frågan. Vad kunde jag göra för att synliggöra denna skatt? Och, inte minst, vilket var mitt ansvar i arkivarbetet? Det hade slumpat sig så att just jag fått samtalet om arkivet och, på sätt och vis, fått återupptäcka det. Nu ville jag också göra något för att andra skulle få syn

på de unika handlingarna. Var det inte min plikt helt enkelt, att ge arkivet en plats i ljuset?

Mycket mera hände dock inte där och då. Ibland när jag fick ett ärende till raritetskammaren tog jag en lov kring Ikarosklubbens hyllplats. Beundrade, fotograferade, funderade; ikariterna, som klubbmedlemmarna senare valde att kalla sig, ville inte släppa taget om mig.

När idén om universitetsbibliotekets antologi presenterades, yppade sig ett tillfälle som det vardagliga arbetet sällan ger möjlighet till. I samband med detta upptäckte jag att en före detta kollega, vid arkivets överlämnande, gjort en liten beskrivning av klubben, som publicerats i bibliotekets personaltidning.¹ Jag hittade också klubbens egen introduktion till hur allting en gång hade börjat.² Båda dokumenten är kopierade och bilagda arkivförteckningen, och finns i våra gamla analoga arkivpärmar. Men varför är de inte inlagda vår arkivdatabas Alvin? Nåväl, även om vi digitaliserar beskrivningarna och gör dem sökbara, så bidrar det inte nämnvärt till synliggörandet. Det är nog inte många som kommer på tanken att söka efter Ikarosklubben, eller Orienteringsklubben, vilket var klubbens ursprungliga namn. Vid förteckning av material arbetar KvinnSam utifrån en grov klassificering där serie A är personarkiv (enskilda arkiv) och serie B föreningsarkiv (föreningar, klubbar, förbund, organisationer). Oavsett kategori så är arkiven i verkligheten väldigt olika, sett både till innehåll och till antal volymer. En titt på Ikarosklubbens förteckning av idag, ger inte många ledtrådar till det unika i klubbens handlingar. Ordet protokoll ledare inte heller tankarna till någon mer konstfärdig litteratur. Ikarosklubben var som förening liten, dess efterlämnade handlingar stora och mycket personliga.

I arbetet med detta kapitel har det inte funnits utrymme till närläsning av 800 protokoll med bilagor. Bara den fjärde protokollsboken från perioden februari 1954 till september 1960, innehåller hela 476 sidor. Jag har valt att lyfta fram några speciella teman och gör nedslag vid olika tidpunkter, med fokus på klubbens första 30 år. Men vi tar det från början.

---

1 Inga Movitz Petroselli och Monika Rudbeck, "Ikarosklubbens arkivmaterial från åren 1934–92", *Personalinformation (PIF)* 1995:3, 8-9

2 "Ikarosklubbens början", Ikarosklubbens arkiv, B 66:4, KvinnSam, GUB.

Orienteringsklubbens tidiga år

Det är i början av 1930-talet som tre familjer kommer att knytas samman i Rotebro utanför Stockholm.³ Grannarna Brita, Maj och Bergliot fattar tycke för varandra. Alla tre känner de att något fattas dem. Lantlivet med barn och hushåll är inte tillräckligt intellektuellt utmanande. De promenerar, diskuterar och byter böcker med varandra, men detta är inte nog. Strax inpå nyåret 1934 träffas kvinnorna tillsammans med Britas mamma Signhild. Samtalet kommer att handla om avsaknaden av andlig och kulturell stimulans, när hela tillvaron är i hemmen, och storstadens möjligheter inte står till buds. Signhild berättar då om ett kulturellt sällskap i Stockholm, där hon själv varit medlem och som hade betytt mycket för henne. Är det tänkbart att dottern Brita och grannfruarna kan starta något liknande? Sällskapet Signhild talar om kallades Läsklubben och var till stor del initierat av en kvinna vid namn Dagmar Bäckström. Bland läsaftnarnas föreläsare fanns författaren och litteraturhistorikern Fredrik Böök. Många livliga kvällar hade ägt rum under åren och Signhild var en stor inspiratör under dessa kvällar.⁴

Kvinnorna funderar vidare och efter sommaren 1934 har tankarna gått från frö till en genomarbetad idé.⁵ Den regelrätta starten av klubben sker i och med att Maj, Bergliot och Brita väljer in varsin kvinna: Inga, Daisy och Olga. Invalen görs omsorgsfullt, endast de som verkligen vill intressera sig för intellektuell verksamhet är välkomna. Själva instiftande av Orienteringsklubben sker på Rotsunda gård den 4 september 1934, av Maj, Brita och Bergliot. Förslag till stadgar nedtecknas på maskin och sparas i det som kommer att bli den första protokolls-boken.⁶ Klubbens mening ska vara att orientera medlemmarna i frågor av aktuell innebörd eller i frågor som leder till ökade insikter och fördjupad kunskap av allmänbildande och uppfostrande betydelse. Medlemmarna ska också träna på att framföra och försvara sina åsikter. Allt ska vara inramat i en anda av saktighet, reda och logik (understruket i boken). Endast kvinnor ska kunna inväljas och medlemsantalet bör vara minst sex men helst inte överstiga nio. Sekreterare ska väljas för ett år, och hon eller hennes suppleant, ska föra protokoll vid varje sammanträde.

3 "Ikarosklubbens början".

4 Carl G. Laurin, *Minnen*, vol. 4, 1908–1918 (Stockholm: Norstedt, 1932), 286-289.

5 "Ikarosklubbens början".

6 "Protokoll 1934–1948", Ikarosklubbens arkiv, B 66:1, KvinnSam, GUB.

De ska träffas var fjortonde dag, företrädesvis på måndagskvällar; värdinnan för kvällen är också ordförande. Män och barn är portförbjudna, samtal om sjukdomar, mat och andra hushållsbestyr bannlysta. Vid varje sammankomst finns ett på förhand överenskommet ämne att diskutera, där en inledning framförs av en utsedd medlem. Såväl diskussion som anföranden ska protokollföras och lämnas till sekreteraren för renskrivning. Åsikter bör stanna inom klubben. Förfriskningar och tilltugg ska vara av enkelt slag. Eventuella titlar ska bortläggas i samband med inträdet i klubben. Klubbens motto blir *Per aspera ad astra*, vilket kan översättas till: genom svårigheter (ska vi nå) till stjärnorna. Ambitionerna är höga.

Måndagen den 18 september 1934 har de sex medlemmarna sin första formella sammankomst hemma hos Brita. Ordföranden håller då ett inledande och förklarande anförande om klubbens innebörd, sammansättning och arbetsform. Stadgeförslagen diskuteras vidare. Efter detta följer högläsning av och diskussion kring skriften *Moderna unga människor* (1934) av Bo Giertz. Diskussionsämne till nästa möte blir samhället och bostadsfrågan. I protokollet från den andra sammankomsten framgår att medlemmarna varit dåligt förberedda och visat brist på insikt i kvällens diskussionsämne, och att Orienteringsklubben uppenbarligen har en stor mission att fylla. Vid detta andra möte utses Bergliot till klubbens sekreterare, med Brita som suppleant. Klubbens administration styrs upp ytterligare under det tredje sammanträdet, då det beslutas att varje medlem själv ska renskriva sina inledningsföredrag och att dessa ska förvaras i en särskild pärm i klubbens arkiv. Här märks att det finns ambitioner vad gäller formalia, klubben har ett eget arkiv. Kanske anar de redan att handlingarna kan bli intressanta i framtiden.

Diskussionskvällarna fortsätter i disciplinerad takt, med ett längre sommaruppehåll och ett kortare uppehåll runt julen. Skaran av medlemmar växer. Till kärnan, bestående av Brita, Bergliot, Maj, Daisy och Inga, sluts Margarete, Märta, Yvonne, Verna, Ingrid och Helny, alltså sammantaget elva kvinnor. Som tillfälliga medlemmar räknas senare Olga, som var med från början men utgick 1938, Margit 1936–37 och Elsa 1938–42. I en ikarisk matrikel från 1963 nedtecknas medlemmarnas namn, födelsedata

och datum för inträde i klubben samt en telefonkedja.⁷ Intressant att notera är kvinnornas varierande åldrar; den äldsta medlemmen är född 1889, den yngsta 1912. Vad gäller sekreterarskapet så omväls Bergliot efter första året, därefter har jag inte hittat några noteringar. Bergliot förblir klubbens sekreterare i närmare 30 år, något jag förmodar var hennes egen önskan. Bergliots efterträdare blir Inga, i protokollen benämnd tillförordnad sekreterare. En betydelsefull händelse, som jag ska återkomma till, är klubbens namnbyte från Orienteringsklubben till Ikarosklubben 1937. Valet av det ursprungliga namnet nämns inte i några papper, men förefaller logiskt då klubbens huvudsakliga syfte är att medlemmarna ska orientera sig i olika frågor. Idag tänker nog de flesta på en helt annan verksamhet när ordet orienteringsklubb kommer på tal.

Rundfrågor, föredrag och gästföreläsare

Under läsningen av protokollen blir det tydligt för mig att dessa kvinnor är både bildade och begåvade, oavsett den egna bildningsklubben. Det märks i hur de talar och formulerar sig, hur de berikar språket med klassiska citat, med franska och latinska ord och uttryck. Det syns också i valet av diskussionsämnen, som spänner över allt från antikens litteratur till kvinnoprästfrågan, och som ofta är av djupt filosofisk karaktär. I protokollen syns över åren spår av medlemmars pågående studier och, ofta konstnärliga, uppdrag i yrkeslivet. Flera av dem var efterhand, vid sidan av hemmafruliv och klubbengagemang, yrkesverksamma som författare, översättare och konstnärer. Detta bekräftas av de biografiska anteckningar som senare biläggs protokollen.⁸ Diskussionsämnen och föredrag angrips på olika sätt genom åren, ibland tematiskt över ett arbetsår eller en termin. Inför höstterminen 1935, vid klubbens 15:e sammankomst föreslås en arbetsordning som innebär att allesammans vid ett av terminens sammanträden ska ägna sig åt besvarandet av en särskild rundfråga. Vid nästkommande sammanträde nedtecknas sex olika ämnen som möjliga rundfrågor: intellektets begränsning; orsaken till tidens irreligiositet; har djuren någon själ?; kan man helt omdana sin inre

7 "Ikarisk matrikel", Ikarosklubbens arkiv, B 66:4, KvinnSam, GUB.

8 "Personhistoria", Ikarosklubbens arkiv, B 66:4, KvinnSam, GUB.

människa?; lidandets inflytande på människan samt frågan om det finns någon verklig gemenskap människor emellan.⁹

Planeringen för arbetsåret 1937–1938 kan tjäna som ytterligare exempel, då antikens skiftande faser ska diskuteras, allt från historisk ram och sociala förhållanden till Platons filosofi och antikens kvinna. I samband med detta anbefalls medlemmarna till efterforskningar under sommaruphållet.

I en tillbakablick den 13 september 1954, då klubben varit verksam i tjugio år, lyfter Brita fram några utvalda rundfrågor till diskussion: konstens nödvändighet och intellektets begränsning båda från 1935, nationalitetskänslans eventuella hämsko för den mänskliga utvecklingen från 1936 samt hur världen ska förbättras från 1945. Hur ser medlemmarna på dessa frågor idag? Flera står fast vid sina åsikter, men ser tveksamt på tidigare års formuleringar. Några ser med fasa på samhällets lavinartade utveckling under det senaste decenniet. Därpå framkastas en hel rad förslag på möjliga framtida rundfrågor. Debatt önskas kring kärlekens begränsning liksom passionens betydelse för den åldrande kvinnan. Några vill tala om ärlighet, mot sig själv och mot andra. Någon annan vill utreda problemet: vad är jag? Till sammanträdet har ikariterna också fått i uppdrag att skriva varsitt födelsedagsföredrag till den tjugoåriga klubben. Detta har dock inte utfallit väl; inte ett enda föredrag har presterats. Istället presenteras en tablå över medlemmarnas föredrag åren 1934–1954, en imponerande lista om närmare 120 olika ämnen.¹⁰

När det gäller föredrag och föreläsningar så är det inte bara medlemmarna som får göra sig hörda. Kvinnorna rör sig i en kulturkrets av intellektuella, med många idag välkända författare och stora personligheter. Det finns goda möjligheter till fruktbara kontakter och samarbeten. Klubbens sammanställning över gästföreläsningarna ger en bra överblick.¹¹ Där har nedtecknats föreläsare i alfabetisk ordning, föredragens titlar samt datum. Först ut är Elsa Herlitz-Malmroth som i maj 1936 ger en orientering i social barnavård. Ett annat tidigt besök sticker ut i sammanhanget: i april 1937 får klubben celebert besök av författaren Karin Boye. Ämnet hon talar kring är gestaltpsykologi enligt Kafka. Av protokollen framgår inte hur eller varför

9 "Protokoll 1934–1948".

10 "Protokoll 1948–1960", Ikarosklubbens arkiv, B 66:2, KvinnSam, GUB.

11 "Gästföreläsare", Ikarosklubbens arkiv, B 66:4, KvinnSam, GUB.

denna inbjudan kommit till, inte heller hur kontakten tas. Svaret finns i en av Pia-Kristina Gardes böcker om Karin Boye. Det visar sig att Daisy och Karin Boye samtidigt läst i Uppsala, varit med i samma matlag och blivit nära vänner. I en intervju i boken omnämner Daisy Ikarosklubben som vänskapsklubben, och beskriver hur hon slår följe med Karin Boye efter föredraget.¹² Bland andra författare som besöker klubben, kan nämnas Gunnel Vallquist och Alice Lyttkens. Sture Linnér, docent i grekiska språket och litteraturen, besöker klubben två gånger och talar bland annat om den grekiska litteraturens utveckling. Kinaexperten Göran Malmqvists ämne är kinesisk lyrik. Historikern Carl-Fredrik Palmstierna föreläser vid två tillfällen om Goethes West-Östliche Divan och besöker senare klubben med egna översättningar av Goethe. Bibliotekarien Laura Stridsberg inbjuds två gånger och talar dels om Ellen Key, dels om händelser på sin arbetsplats, biblioteket på Nordiska museet. Konstnären och skulptören Alice Nordin talar om Madonnan i den bildande konsten. Britas mamma Signhild gästföreläser två gånger; dels om just Alice Nordin och vänskapen dem emellan, dels om Ikarosklubbens förebild Läsklubben. Sist nämnda föredrag nedtecknas i sin helhet i protokollet från den 27 februari 1967, där sekreteraren benämner Läsklubben som moderklubben. I en ytterligare paragraf beskrivs ikariternas tacksamhet över inspirationen till skapandet av den egna klubben.

Föreläsningar kunde också genomföras utanför ordinarie sammanträdestid och på annan plats, som exempelvis Oscar Antonssons två visningar av antiksalen på Nationalmuseum våren 1938. Gästföreläsningarna är som mest frekventa under 1950- och 60-talen, och under åren fram till 1990 inbjuds ett femtiotal personer till klubben.

Klubben som väsen – flit men också fest

För att komma närmare det jag vill kalla klubbens väsen, får vi gå bakåt i tiden igen. Vid klubbens 40:e sammankomst 8 mars 1937 då nya medlemmen Helny hälsas välkommen aktualiseras klubbens syfte: att värna om medlemmarnas andliga uppräckning och utveckling.¹³ Brita som är klubbmedlem nummer ett och har fått rollen som klubbens ledare, håller

¹² Pia-Kristina Garde, *Karin Boye: Nycklar och samtal* (Lund: Ellerströms, 2016), 91-107.

¹³ "Protokoll 1934-1948".

ett anförande i frågan. Det handlar ännu en gång om föredragen, om formen för dessa och om de nödvändiga förberedelserna. Alla måste vara väl förberedda om livgivande diskussioner ska kunna föras och ordstrider och åsiktsklander undvikas. Ordföranden manar medlemmarna till ärlighet, uppriktighet och ömsesidig uppmuntran och kritik. Det är starka ord, med en viss uppläxning bilagd.

Det dröjer dock inte mer än två månader innan en ny bister vidräkning angående medlemmarnas brist på hyfsning och disciplin noteras, denna gång av ordföranden Maj. Medlemmarna lovar bot och bättring, i samförstånd. I protokollet manas medlemmarna att tänka först och sedan tala. Kvällens övningar föregår under ordnade former, då varje medlem korrekt begär ordet och alla får tala till punkt. Klubben vandrar vidare, per aspera ad astra.

Känslan av att klubben tillskrivs ett eget väsen, att dess medlemmar är skyldiga att följa dess villkor, vara trogna och lojala, stärks då namnbytet aktualiseras. I klubbens 51:a protokoll den 14 november 1937 har nedtecknats en paragraf då sju medlemmar i Underjorden retroaktivt firar det 50:e sammanträdet i klubbens historia. Underjorden är, förmodar jag, en restaurang i Stockholm. Det skålas för klubben och för klubbens ursprungliga medlemmar, Brita, Maj och Bergliot. I protokollet beskrivs klubben som en regnbågsskiftande förening där åtminstone en gemensam grundton existerar: kärleken till densamma. Det ses inte med blida ögon om någon skulle vilja utträda ur klubben och därmed avstå från att vara en sammanhållande länk i den levande organism av forskarglädje, gott kamratskap och prometheisk eld, som klubben enligt dessa ikariter utgör. Därefter dryftas namnfrågan. Det tycks vara en allmän uppfattning att namnet Orienteringsklubben varken täcker klubbens innehåll eller värdigt skulle kunna befästa dess syften för kommande generationer. Olika namnförslag nämns; Dussinklubben, Den tolvsträngade harpan samt förslaget från Daisy, klubbens filosofiska expert, Ikarosklubben. Ärendet skjuts upp ytterligare på grund av att samtliga inte är närvarande. Under sammankomst nummer 53 i december 1937 diskuteras de olika namnförslagen varvid Daisys förslag vinner allmänt gillande. Reservationen att namnet skulle kunna innebära ett dåligt omen, bemöts med förklaringen att Ikaros fall endast är en symbol för den intellektuella högfärdens öde. Ikarosklubben ska hädanefter vara klubbens namn. Beslutet betecknas som historiskt och uppmärksammas i protokollet med en under-

strykning och ett rött utropstecken i marginalen. Det påföljande högtidliga samkvämet beskrivs som en skön symfoni av nordiskt och klassiskt och med Ikarosanden, klubbens längtan mot ljuset, svävandes över alltsammans. Skålar utbringas för dopbarnet vars medlemmar hädanefter kallar sig för ikariter. Myten om Ikaros blir också något som kvinnorna återkommer till och funderar omkring.

Nu har klubbens väsen tagit ännu tydligare gestalt och det finns en hel del för medlemmarna att leva upp till. I oktober 1943 dryftas åter frågan huruvida klubben är till för sina medlemmar eller medlemmarna är till för klubben. Frågeställningen framställs som en återkommande och olöslig gåta. Det tycks än en gång till stor del handla om tidsbrist och svårigheter att förbereda föredrag. Men ikariterna enas om att givande och tagande inom klubben inte ska var beroende av arbetsprestationer i form av föredrag. Det slås fast att parollen för kommande arbetsår ska vara att sträva vidare på den inslagna vägen. Trots att det i anteckningarna ofta påpekas att ikariterna brister i hyfs och påläsning, så har viss utveckling skett i disciplinära avseenden: ordföranden behöver från och med 20-årsjubileet inte använda klubba. Denna har i klubbens barndom haft ett prövande och ansvarsfyllt uppdrag, men bärs nu med stolthet fram av Brita och Bergliot, och läggs ned framför kvällens ordförande. Klubban uppges fortsättningsvis sakna anledning att finnas till.¹⁴

I mars 1958, under det 363:e sammanträdet slår ordföranden Brita en lans för pånyttfödelse av klubbens ideal, som den senaste tiden förflockats. En medlem erinrar med lätt vemod om den elektriska stöt som ikariternas idéliv har brukat erhålla vid klubbens sammanträden. Någon annan försvarar klubbens utveckling och pekar på den gedigna vänskap som vuxit fram och ger stimulans. Olika åsikter förs fram, om allt från värdinnans roll till vinets vara eller icke vara. Det beslutas att vin, ost och bröd är en lagom standardsupé samt att klubben under samkvämet ska blomma i frihet då den under ämnesdiskussionen underkastat sig sedvanlig disciplin.

Den enkla tekoppen från klubbens start har övergått till supé med alkoholhaltiga drycker därtill, vilket för oss vidare in i klubbens festliga och fantasifulla sida. Än en gång tillbaka i tiden.

14 "Protokoll 1948–1960".

Klubbmedlemmarna finner tidigt på vägar för att få utlopp för sin kreativitet, och för att kunna umgås mer avslappnat i klubbens sköte. De hittar tillfällen att fira då de kan äta och dricka gott, och anledningar till att få dikta, måla, skoja och sjunga. Till protokollen läggs efterhand en mängd bilagor innehållande sånger, kupletter, tal, dikter och teckningar. Redan i maj 1935, vid klubbens 13:e sammanträde beslutas att man skall ha en festlig vårbrytning före sommaruppehållet. Trakteringen ska vara något utöver den då reglementsenliga koppen te, och i form av knytkalas. Klädsel enligt protokollet ”söndagseftermiddagsåbortsgala med lätt vårtouche”.¹⁵ Olika uppgifter delas ut och samtliga ska bidra till feststämningen genom att förfärdiga en kuplettmosaik. Sekreteraren ska hålla ett särskilt anförande på temat Våren. Under den fest som följer 14 dagar senare bestäms att höstens första sammanträde i början av september, ska kombineras med en kräftsiva. Samtidigt tas till protokollet inval av två nya medlemmar att komplettera de nuvarande, Verna och Yvonne. Ordföranden Brita håller ett kortare anförande där hon berör klubbens mening och mål. Där framhåller hon sin mening att den varit, men i ännu mycket högre grad borde kunna bli, ett tillskott av värde i dess medlemmars individuella fostran. Fester, javisst, men inte utan flit och utveckling. Vårfesterna kommer att bli en tradition, och alltmer avancerade. I upptågen finns ett stort mått av humor och självironi och varje medlem får allt som oftast en släng av slevan. Någon gång efter namnbytet tillverkas också vingarna i Ikaros anda. Dessa träds över klädsel och används vid vårfester och jubileer. I arkivet finns dessvärre inga foton som skildrar dylika tilldragelser. Vi får tänka oss kvinnorna i sina festkläder med vingarna över skuldrorna. Det måste sett fantastiskt ut!

I maj 1938 bryter ikariterna sin regel om portförbudna makar då dessa, efter många och långa diskussioner, inbjuds att närvara vid vårsammanträdet i Rotebro. Bilagt protokollet finns stickprov på placeringskort i kvarell, utförda av någon eller några av klubbens talanger, samt en ritning över bordsplaceringen. Enligt protokollet är såväl stolarna som männen bevingade. Kvällens diskussionsämne är Eros. En tillsynes mycket uppsluppen och festlig tillställning med tal, sång och musik går av stapeln. Vid 1940 års vårfest inför ytterligare ett moment – Ikaros ante portas – där ordföranden

---

15 ”Protokoll 1934–1948”.

ordnar medlemmarna i dubbel kolonn, rättar leden och kontrollerar närvaro, varpå medlemmarna, betitlad antika kören, svarar.

Eftersom klubben startat i september månad finns anledning till fest även på hösten. I september 1944 firar klubben 10-årsjubileum och sammanträde nummer 148. Ingången till festsalen hemma hos Maj är förseglad med tre jättelika sigill, där tre olika bilder av ikariten avtecknar sig: sådan som hon tror sig vara, sådan hon vill vara och sådan som hon är. På placeringskorten liknas varje medlem vid en blomma, ett djur och en maträtt. Sillsalladen uppges vara en blandprodukt av Aristoteles och Ferlin, kaffekasken ett enklare berusningsmedel. Protokollets sista paragraf beskriver hur ikariterna efter fulländad festglädje i ikarisk anda beger sig hemåt under en stjärnbelyst septemberhimmel. Som brukligt i protokollen är det fakta och poesi i skön harmoni. Ikariterna har en faiblesse för det vackra och sköna, och Bergliot är den lyriska förmedlaren av detta sköna. Paragraferna är ofta rena beskrivningar, som i exemplet ovan, av natur, väderlek och himlavalv liksom av dukningar, kläder och frisyren. Den ikariska individen beskrivs gärna i symboliska ordalag, ibland bitskt och ironiskt, men alltid kärleksfullt. Vid 20-årsjubileet har en tillfällig utställning av de ikariska kynnena tagit plats på bord, i skåp och fönstersmygar. Britas sinnebild beskrivs i en mot höjden strävande rubinröd glaslåga med draktunga.¹⁶ Det råder ingen brist på fantasi och talang bland de ikariska systrarna. Ritualerna blir fler och fler och stadfäster ytterligare klubbens varande som ett eget väsen. Genom åren tilldelas den olika attribut, som ett eget alfabet, en vaggvisa, en ikaritisk sångbok med mera. Vårfester, höstfester, jubileer – det finns allt som oftast anledningar att fira. Så småningom växer festkvällarna och blir till långhelger med övernattnings, gärna vid de sommarboenden som finns till buds inom kretsen.

Mörkare dagar

Kvinnorna slår inledningsvis fast att klubben ska ägna sig åt bildning och förkovran, det privata liksom enskilda åsikter ska lämnas utanför. Men blir det verkligen så, att familjernas sorger och problem inte sipprar in, att skeenden i samhället inte lyser igenom? Vid en mer översiktlig läsning är

16 "Protokoll 1948–1960".

det intressant att se hur sorgfriheten slår emot en från sidorna, särskilt då bilagorna läggs till de relativt strikta, om än poetiska, protokollen. Humorn är en ständig följeslagare. Klubben och sammanhållningen fungerar säkert som ett sätt att just avskärma sig från det som gör ont. De riktigt stora sorgerna och tragedierna yppas, med några undantag, inte särskilt mycket.

Vid ett par tillfällen tränger dock sorgen och mörkret igenom och allt blir ifrågasatt. Ett sådant tillfälle är klubbens första sammanträde efter sommaruppehållet 1939, då Andra världskriget har brutit ut.¹⁷ Skrivelser har inkommit från flera medlemmar med frågor om klubbens vara eller icke var under det allvarsamma världsläget. Alla medlemmar får möjlighet att yttra sin mening, varefter majoriteten av för eller emot ska fälla avgörandet. Olika åsikter gör sig hörda, men de genomsyras alla av inställningen att klubben verksamhet är än mer värdefull under rådande omständigheter. Någon reserverar sig vad gäller möjligheten att praktiskt finna tid till fördjupning. Än en gång anbefalls övning i takt och hänsyn samt respekt för varandra åsikter. Det beslutas enhälligt att klubben ska fortsätta, men med en viss begränsning av diskussionsämnen samt att den medlem som av privata skäl tillfälligt vill utgå, ska beviljas så kallad tjänstledighet på obestämd tid.

Under våren 1940 skymtar krigets händelser och dess verkan på det dagliga livet: mörkläggning är påbjuden. I protokollet daterat den 20 maj avhandlas såväl våren och väderleken som kriget och mörkläggningen. Ordföranden skruvar till luckor, drar ner gardiner och tätar springor så att den ”ikariska elden” ej ska tränga ut under den påbjudna mörkläggningen.¹⁸ Därefter kannstöper ikariterna klyftigt och klokt om krigets kabaler och kriser. Ja, så uttrycker de sig i protokollet, vilket nog får tolkas som att kvinnorna har ett ganska stort mått av självironi. Av protokollet framgår också att någon strimma ljus ändå har lyckats leta sig ut, varför klubben får påhälsning av Beckombergas ordningsmakt. Detta leder till ytterligare självrannsakan och de beslutar att under nästa sammanträde ”uppskjuta varje vidare yttring av snille och vett.”¹⁹ Av okänd anledning hålls inga möten i maj 1945, det finns åtminstone inga spår i protokollen. Ett vårsammanträde hålls istället den 4 juni, då fredsdagen kommenteras.

---

17 ”Protokoll 1934–1948”.

18 ”Protokoll 1934–1948”.

19 ”Protokoll 1934–1948”.

En stor sorg och förlust drabbar klubben och familjerna vid Bergliots insjuknande och alltför tidiga bortgång. Klubbens 444:e sammanträde i oktober 1963 är ingen sammankomst i vanlig bemärkelse utan består i medlemmarnas besök vid Bergliots sjuksäng i hemmet. Gripande beskrivs en ovärderlig vänskap, och en stund då varje medlem får tillfälle att ta adjö.²⁰ Vid pennan denna gång Daisy. Bergliot går bort i april 1964. Vid sammanträdet 13 april, får hon en lång och kärleksfull hyllning i protokollet. Vem eller vilka som författat dessa ord framgår inte, men Inga är tillförordnad sekreterare. Bergliot var en av klubbens initiativtagare och hade under en mycket lång tid varit klubbens ständige sekreterare. Ikariterna frågar sig vad klubben hade varit utan henne. Sju ikariska systrar har samlats, mörka i sinnet, var och en med sin egen sorg och tomhetskänsla, söker de tröst i varandras närhet och vänskap. Bergliot beskrivs som den bästa, den mest älskade i den ikariska kretsen. Orden räcker inte till. En 30-årig vänskap är bruten. Strax därefter ska den 30:e vårfesten firas men då medlemmarnas tankar är hos Bergliot glöms jubileet helt enkelt bort. Vårfest blir det men av annorlunda slag, för första gången får vingarna ligga orörda och inga sånger stäms upp. Det är en fest med vemodet som följeslagare.

De till handlingarna bifogade biografierna över medlemmarna, innehåller uppgifter om enskilda tragiska händelser, vilka kan spåras i protokollen. Några dödsannonser/nekrologer finns också bilagda. I takt med årens gång och medlemmarnas åldrande kommer också deras hälsotillstånd att ventileras mer frekvent. I beskrivningen över klubbens start, vilken gissningsvis är skriven av Brita, kommenteras det kloka och viktiga beslutet att lämna privatsfären utanför klubben. För medlemmarna blev den därmed en oas och andlig vederkvickelse, bortom det vardagliga livet.

Klubbens avslut

Åren går, klubbens medlemsantal decimeras genom ålderdom och dödsfall. Sammanträdena sker mindre frekvent. Under perioden april 1985 till april 1992 hålls cirka 50 sammanträden. Vid det näst sista, i mars 1992, har ett drygt år förflutit sedan det senaste formella mötet.²¹ Verksamheten har

20 "Protokoll 1960–1992", Ikarosklubbens arkiv, B 66:3, KvinnSam, GUB.

21 "Protokoll 1960–1992".

under en tid fört en tynande tillvaro. Kvinnorna är till åren komna, hälsan är bräcklig och ställer till problem. De är dock glada att ses, talar om sina olika vedermödor och tröstar varandra. Nu beslutas att protokollen ska ses över och vara i full ordning. Till protokollen ska även biläggas en beskrivning av Läsklubben, Ikarosklubbens förebild. Upptakten och klubbens första tid ska nedtecknas liksom biografier över medlemmarna.

Måndagen den 6:e april 1992 träffas så de fyra kvarvarande medlemmarna vid klubbens sista möte. Det är Brita och Inga som varit med från starten samt Verna och Yvonne, medlemmar sedan 1935. Med rörelse konstaterar de att det är 800:e gången de träffas. Det är ett känslösamt ögonblick då kvinnorna i och med detta beslutar att avsluta protokollskrivandet. De anser inte att något väsentligt kan tillföras. Att de ska fortsätta träffas, diskutera och stötta varandra framstår ändå som självklart eftersom de, som de uttrycker det, inte kan leva i harmoni utan Ikarosklubben. Ikaros ska följa dem livet ut. Av detta sista protokoll och klubbens allra sista paragraf framgår att en ny träff inbokas till den 27 april, men vad som avhandlas då får vi inte veta något om. Ikarosklubbens gärning är över.

Med sina högt ställda ambitioner flög Ikariterna då och då farligt nära solen, men i systerlig solidaritet såg de alltid till att varje person landande på jorden och kom på fötter igen. Detta var ju också ett av klubbens syften: att sikta högt, kanske misslyckas men alltid komma tillbaka. Det är uppenbart att klubbmedlemmarna någonstans själva insåg att Ikarosklubben var unik och att deras efterlämnade papper borde sparas för andra att läsa och studera. Deras ambitioner är häpnadsväckande liksom ihärdigheten, att med regelbundenhet orka hålla igång verksamheten till långt in i ålderdomen. Vänskapen kvinnorna emellan tycks ha varit den avgörande drivkraften för klubbens fortlevnad, men lojaliteten gentemot klubben och dess medlemmar hade också stor betydelse för fortsatta vänskapsrelationer. Den ekvationen tillsammans med kvinnornas konstnärliga talanger och kreativitet resulterade i något unikt.

Epilog

Jag är mycket tacksam över att slumpen skickade ikariterna i min väg, att jag fått blicka in i dessa kvinnors liv. Arkivet i sig är oemotståndligt, protokollen och dess bilagor bland det finaste jag stött på i KvinnSams hand-

skriftssamling. Språket och uttrycken är svåra att beskriva, det måste läsas och upplevas. Just det ikariska språket har jag tyvärr fått lämna därhän; det rymmer alltför många ingångar och frågeställningar för att kunna dryftas här. Ett exempel är svårigheten att säkerställa ordens och texternas sanna upphov. Är det sekreterarens sinne som talar i alla paragrafer eller är orden någon annans? De bilagda dikterna och teckningarna kan inte heller alltid knytas till sina respektive upphovspersoner, ofta saknas signaturer. En annan aspekt som jag bara nuddat vid, är medlemmarnas roller och karaktärer, deras olika betydelser för klubbens utformning och fortlevnad. Också här finns mycket att utforska. Vid läsning av protokollen är det tacksamt att i någon mån behärska franska och latin. En ordbok kan behövas för den rika terminologin.

Ikarosklubbens arkiv delar sitt öde i det fördolda med otaliga andra arkiv och frågan är hur detta kan förbättras. Ledorden är förstas synlighet och sökbarhet, där finns mycket att göra. Att analoga och digitala system lever parallellt skapar komplikationer och utmaningar, inte minst för våra användare. Detta gäller inte bara katalogisering och förteckning av arkivhandlingar, utan inbegriper även andra bibliotekskataloger och databaser. För att underlätta sökningar måste vi därför vara tydliga med vad som *inte* finns i en databas och informera om alternativa sökvägar. Att digitalisera förteckningar och andra relevanta dokument är bara *ett* sätt att uppdatera analoga system. Mer bör kunna göras föra att skapa länkar och samband mellan de olika systemen. Att förstå och se det unika i varje arkiv är en annan aspekt, och att dessutom ta till vara dessa upptäckter. Här gäller det att skapa fler ingångar till ett arkiv, i arkivdatabasen. Utökad katalogisering av biografiska uppgifter, fotografier och föremål har stor betydelse för synligheten. Flera av dessa ganska enkla åtgärder kan lyfta Ikarosklubben och dess medlemmar till en plats i ljuset. Vad gäller klubbens arkivförteckning så är det faktiskt, i skrivande stund, lättare att hitta den om man bläddrar i våra arkivpärmar på plats i biblioteket, än om man skrollar igenom alla arkivförteckningarna på vår webbsida.

Marknadsföring och spridning är en annan sak. Vi måste bli mycket bättre på att digitalt synliggöra vilka skatter som faktiskt finns i våra magasin. Vi behöver även utveckla informationsspridningen om våra samlingar, via olika nyhetskanaler. Lokalt/fysiskt på biblioteket/lärosätet finns saker att göra,

exempelvis presentationer, seminarier och utställningar kring nyförvärvade arkiv eller handlingar med relevans för någon aktuell händelse. Samarbeten mellan forskare och bibliotek har genom åren lett till flera intressanta utställningar och föreläsningar, något som bör kunna utvecklas. En annan, mer komplicerad, uppgift, handlar om den nationella samordningen av arkivdatabaser och om deras tillgänglighet. Här finns brister som försvårar för forskning, eftersom det ofta krävs sökningar i flera olika databaser/ analoga system för att nå största möjliga fullständighet. Handlingar efter enskilda personer liksom efter föreningar och organisationer är ofta spridda i flera olika arkivinstitutioner. Här måste informationen bli tydligare. Jag har exempelvis hittat material efter Ikarosklubben i Kungliga bibliotekets arkiv. Där finns kopior av protokoll från mars 1941 och framåt. De tidiga årens protokoll saknas liksom alla estetiska värden i form av teckningar, foton och föremål. Intressant är istället den underrubrik som lagts till klubbens namn: Ikarosklubben, Damklubben för sällskaplig samvaro.²² Hur detta namn kommit till har jag inte lyckats belägga. Det finns inte i de handlingar jag läst utan syns endast som ett tillägg i Kungliga bibliotekets arkivförteckning. Om en person utanför professionen funnit Ikarosklubbens protokoll i Kungliga bibliotekets samling, skulle hen lätt förledas att tro att materialet är det enda sparade från Ikarosklubben. Och omvänt förstås. Det finns mycket att göra, varav vissa relativt enkla åtgärder. Allt detta sagt med vetskap om att upphovsrättsliga frågor ofta sätter krokben, liksom bristande resurser.

Arbetet med detta kapitel har varit en påminnelse om att jag som person kan göra skillnad i mitt arbete. Att på olika sätt dokumentera och synliggöra de dagliga upptäckterna känns nu så oerhört viktigt. Ikarosklubbens arkiv väcker också några specifika farhågor och frågetecken kring bevarande. Handlingarna är delvis sköra, bläcket på de senare årens protokoll håller på att blekna bort. De vackra inbundna banden är svåra att arbeta med i en scanner, utan att de tar skada. Men det går säkert att lösa med fackkunskap och kreativitet. Jag lovar Brita, Bergliot och alla de andra att inte lämna dem åt sitt öde. Omistliga handlingar får helt enkelt inte gå förlorade.

---

22 Ikarosklubben, Damklubben för sällskaplig samvaro, protokoll och andra handlingar del II–VI, KB

Opublicerade källor

GUB Göteborgs universitetsbibliotek
Ikarosklubbens arkiv, B 66, KvinnSam.

KB Kungliga Biblioteket
Ikarosklubben, Damklubben för sällskaplig samvaro, protokoll och andra handlingar del II–VI, SE S-HS Acc2007/10.

Publicerade källor och litteratur

Garde, Pia-Kristina. *Karin Boye: Nycklar och samtal*. Lund: Ellerströms, 2016.

Laurin, Carl G. *Minnen. Vol. 4, 1908–1918*. Stockholm: Norstedt, 1932.

3. På tandemcykel i Rösås: Om ett fotografi

Birgitta Andréasson

En dag för rätt länge sedan – två kvinnor på en tandemcykel, en lerig grusväg, en gråmulen dag på landet. I en av Universitetsbibliotekets handskriftssamlingar finns ett svartvitt fotografi föreställande två kvinnor på en cykel. Jag vet inte när jag såg fotografiet första gången, men jag har återkommit till det många gånger.

I sin klassiska betraktelse *Det ljusa rummet: Tankar om fotografiet* beskriver Roland Barthes hur vissa fotografier får det att hoppa till av glädje i honom, hur de ger honom en upplevelse, medan andra är honom fullkomligt likgiltiga.¹ Just så, fotografiet med kvinnorna gör något med mig. Det finns en lekfullhet i bilden som beror på att de två kvinnorna sitter på en tandemcykel, de har uppenbarligen gett sig iväg ut på en cykeltur tillsammans.

I fotografiet finns ett före och ett efter det ögonblick då kameran fångade händelsen. Det fysiska fotografiet, själva objektet, bär på en historia, bär spår av användning och skapar ett sammanhang mellan ett nu och ett då, det förgångna. Någoting i det fotografi vi betraktar har funnits och finns inte mer. En hissande känsla av fångad tid, ett fixerat ögonblick. Vart är kvinnorna på väg och varifrån kommer de? Hur och när har fotografiet införlivats i handskriftsarkivets samlingar? Vem är fotografen? I vilka sammanhang har fotografiet använts och vad betyder fotografiet för den samling, i vilken det ingår?

Ett fotografi kan ses som ett objekt som får sin betydelse i relationen mellan materialitet, innehåll och kontext. Konstvetaren Anna Dahlgren skriver i ”Tankar om tillgänglighet och fotografier i arkiv” hur intresset för fotografier som materiella objekt på senare år har ökat och att det i sin tur leder till ett större intresse för hur fotografier har kommit att användas. Dess kontext är både det sammanhang i vilket det tillkommit och använts innan det kom till arkivet, men också hur det har kommit att användas efter att ha införlivats i arkivet och på sin väg dit. Dahlgren menar att ett fotografi

---

1 Roland Barthes, *Det ljusa rummet: Tankar om fotografiet*, övers. Mats Löfgren (Stockholm: Alfabeta, 1986), 34-35.

måste beskrivas och förstås som en process, från produktion via användning till återanvändning. Den ursprungliga kontexten är inte för alltid varande, utan kan förändras då det flyttas till en ny kontext. Så kan arkivet påverka betydelsen av de fotografier som förvaras där.²

Den fotografiska bilden är en artefakt, ett objekt som bär spår av den som tagit bilden, men också av de människor och de erfarenheter som återskapas då vi tittar på bilden.³ När vi betraktar fotografiet med tandemcykeln, kan vi anta att det förmodligen är taget under en av årets kallare perioder. De två kvinnorna som kommer åkande på cykeln har klätt på sig ordentligt. Kvinnan som sitter vid främre styret har en ljus kappa, knäppt ända upp i halsen. Kvinnan som sitter baktill är klädd i en mörk kappa, även den med alla knappar knäppta och hon bär handskar på händerna. Den främre kvinnan saknar handskar. Båda har rejäla skor på fötterna och varsin basiker på huvudet. Landsvägen är blöt och lerig som om det nyss har regnat och vi ser några mindre vattenpölar. Längs vägen löper en gårdsgård och i bakgrunden syns en ladugård och en del av ett boningshus. Mellan gårdsgården och ladugården breder ett fält ut sig och mot boningshuset kan vi skymta en häck. På andra sidan fältet, strax intill ladugården, står ett träd. Skärpan i fotografiet ligger i förgrunden och det går därför inte att urskilja om trädet har något bladverk. Kvinnorna kommer in i bilden från höger och de befinner sig också på höger sida av vägen, kanske för att ge plats åt den person som håller i kameran. Bilden har ett underifrånperspektiv som om fotografen varit tvungen att kliva av vägen och ner i diket för att få en bra bild. Hos personerna i bilden finns en medvetenhet om kameran. Kvinnan som sitter vid främre styret är upptagen med att styra, hon har blicken riktad framför sig på vägen, men har samtidigt ett leende på läpparna. Kvinnan som sitter baktill har blicken riktad mot oss, hon tittar rakt in i kameran.

Det svartvita fotografiet mäter 18 x 24 cm och sitter monterat på ett pappersark, något större än ett A4 format. Fotografiet är noggrant fastklistrat och därmed är det inte möjligt att se dess baksida. Pappersarket är hålslaget för att kunna sitta i en pärm eller i ett album. Under fotografiet finns en

---

2 Anna Dahlgren, "Tänkar om tillgänglighet och fotografier i arkiv", i *I bildarkivet: Om fotografi och digitaliserings effekter*, red. Anna Dahlgren & Pelle Snickars (Stockholm: Kungl. Biblioteket, 2009), 64.

3 Karin Becker, "Fotografier: lagrade bildminnen", i *Medier och människor i konsumtionsrummet*, red. Karin Becker (Nora: Nya Doxa, 2002), 173.

Flory Gate och Elin Wägner på cykeltur i Rösås.

anteckning i blyerts ”Flory Gate och Elin Wägner på cykeltur i Rösås”. När jag vänder på arket finner jag ytterligare blyertsanteckningar. I arkets övre vänstra hörn står A48a:K:1 och samma beteckning återfinns även i det övre högra hörnet. Mitt på sidan står skrivet 5) och ett + tecken. I nedre högra hörnet återfinns anteckningen ”Tillhör Lisa Ekedahl”.

När jag började intressera mig för fotografiets ursprung var jag till en början förvissad om att det var en privat bild. Ett fotografi som funnits i någons ägo, uppklistrat på ett pappersark, och insatt i ett fotoalbum. Fotografiet tillhör inte det sedvanliga poserande porträttet. Nej, de två kvinnorna tycks snarare ha blivit fotograferade av en vän eller nära bekant. Jag funderade till en början om det kanske var Elins kusin Lisa Ekedahl, vars namn står skrivet på pappersarkets baksida, som förevigade cykelekipaget.

Fotografiet förvaras i Elin Wägners samling i KvinnSams handskriftsarkiv. Samlingen har arkivbeteckningen A 48a, vilket också är signumet som återfinns två gånger på pappersarkets baksida. Det ligger, tillsammans med ett antal andra svartvita fotografier, överst i en av fyra arkivkartonger märkta ”osorterade fotografier”.⁴

Efter Elin Wägners död 1949 kom större delen av hennes material att förvaras av Lisa Ekedahl, fram till dennas död 1980, då Kvinnohistoriska samlingarna mottog materialet.⁵ Men under denna tidsperiod lånades också materialet ut till Barbro Alving, som fått i uppdrag att skriva Elin Wägners biografi. Det kan vara förklaringen till att Lisa Ekedahl står som ägare till bilden, på pappersarkets baksida. Barbro Alving slutförde aldrig uppdraget, men ordnade under tjugo år upp arkivet, och överlämnade det slutligen till Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder som färdigställde den Wägnerbiografi i två delar som utkom 1977–1980.⁶

Arkivet har varit flitigt nyttjat genom åren och fotografiet med tandemcykeln har kommit att publiceras i många olika sammanhang, men dessa sammanhang säger aldrig något om fotografiets ursprung. I *Om fotografi* skriver Susan Sontag om återanvändandet av fotografier och hur fotografier därmed berövas sin ursprungliga kontext. Hur fotografier tas ur ett sam-

4 Elin Wägners samling, A 48a K:1, KvinnSam, GUB.

5 Kvinnohistoriska samlingarna heter i dag KvinnSam – nationellt bibliotek för genusforskning.

6 Beata Arnborg, *Krig, Kvinnor och gud: En biografi om Barbro Alving* (Stockholm: Atlantis, 2010), 270–379. I boken berättas att Lisa Ekedahl var ”rädd om papperen” och att Barbro Alving, som inte alltid hade den bästa ordningen, därför fick låna dem mot kvitto.

manhang, för att senare återupprättas genom att placeras och tolkas i nya kontexter. ”Ett fotografi är bara ett fragment, och med tiden mister det sin förankring. Det kommer på drift i ett mjukt abstrakt förgånget, öppet för allehanda tolkningar.”⁷

Första gången fotografiet publicerades var förmodligen i *Dagens Nyheters* söndagsbilaga den 10 maj 1942, i en artikel skriven av Barbro Alving, med signaturen Bang.⁸ Artikeln med titeln ”Bakom Sankte Pers rygg” var ett tvåsidigt reportage inför Elin Wägners 60-årsdag och fotografiet var ett av flera där hon poserar vid sitt hem Lilla Björka i den småländska trakten kring byn Berg. Där finns bland andra ett fotografi där Elin Wägners kommer gående längs grusgången framför sitt hus, ett där hon står intill en grav tillsammans med kyrkvaktaren i Bergs kyrka och en interiörbild där hon sitter framför en stor Europakarta. Fotografiet med tandemcykeln, som är placerat mitt på artikelns första sida, har en bildtext som lyder ”Bästa sättet att se Småland! Framtramparen är fru Flory Gate, Elin Wägners färdkamrat”. Bilden är figurklippt, som om de båda kvinnorna vore klippdockor, och insprängd i artikelns text.

Fotografiet visar sig alltså vara en bild, publicerad i en dagstidning i samband med en offentlig persons bemärkelsedag. Fotografen är inte längre med nödvändighet en bekant och nära vän, utan en icke namngiven tredje person. I reportaget saknas uppgiften om fotografens namn, vilket inte var ovanligt på den tiden då tidningarna som regel saknade bylines och fotografen befann sig långt ner i hierarkin. Mellankrigstiden var en glansperiod för *Dagens Nyheter* och då och då hände det att även fotografer kunde få plats på söndagsbilagans förstasida. Det är relativt sent som pressfotograferna framträder som aktörer. Fotografernas status var låg jämfört med journalisternas, ofta fick de sitta i bilen och vänta medan reportern gjorde sin intervju. Journalisterna fick åka andra klass på tåget, medan fotograferna fick nöja sig med tredje. I slutet av 1940-talet började några pressfotografer, med viss yrkesstolthet,

7 Susan Sontag, *Om fotografi*, övers. Boo Cassel (Stockholm: Norstedt, 1981), 87.

8 Bang, ”Bakom Sankte Pers rygg”, *Dagens Nyheter*, 10 maj 1942. Det var Thage G. Peterson som kunde berätta om publiceringsdatumet, i en e-postkonversation 23 oktober 2019. Artikeln har även publicerats i Barbro Alving, *Bang: Profiler* (Stockholm: Gidlund, 1983), 315–323; och under rubriken ”Det är ett stort skarpsinne i fru Wägners”, i *Elin och Bang: En livslång vänskap* (Växjö: Elin Wägners-sällskapet, 1997), 4–12. I dessa artiklar återpublicerades dock inte några av de fotografier som fanns med i *Dagens Nyheters* söndagsbilaga från 1942. Jag har inte heller hittat artikeln från söndagsbilagan i någon av Barbro Alvings, Elin Wägners eller Flory Gates samlingar.

att sätta sin namnstämpel på baksidan av sina bilder, men fortfarande fick de bara framträda med sitt namn i tidningen vid speciella tillfällen, och då oftast i bildtexten. Vid den tiden, då fotografierna i söndagsbilagan togs, hade Dagens Nyheter tre fast anställda pressfotografer. Bildbyline införs inte förrän på 1960-talet och det är därför svårt att spåra fotografierna bakom tidiga fotografier i dagstidningarna. En försvårande omständighet är också att Dagens Nyheter och andra dagstidningar ofta anlidade frilansande fotografer.⁹ Att reportern, journalisten Bang, som också var en mycket nära vän till Elin Wägner, helt säkert hade en fotograf i sällskap den där dagen kan vi i alla fall sluta oss till, då vi i artikeln läser "Dödgrävaren kommer för att raka fotografen som är med."¹⁰ Det är alltså fullt möjligt, att en av de tre fotografierna som vid den här tiden var anställd på Dagens Nyheter, är fotografen i Barbro Alvings sällskap.

Det är kanhända inte en helt felaktig gissning att det har tagits en hel serie bilder på de två cyklande kvinnorna. Troligen har de fått göra cykelturen framför kameran flera gånger för att fotografen ska känna sig nöjd. Kanske stod också Barbro Alving tillsammans med fotografen, i vägkanten, och fick Flory Gate att le.

Jag kontaktar Dagens Nyheter för att ta reda på om det är möjligt att spåra fotografiet och hänvisas vidare till TT Nyhetsbyrån.¹¹ En person med tillgång till nyhetsbyråns bildarkiv berättar att alla negativen fram till mitten av 1950-talet är kastade. När jag nämner Elin Wägner, fotografiet med tandemcykeln och att jag vet vilket datum det publicerades, erbjuder personen sig att gå ner i arkivet och undersöka om det möjligen kan finnas där. Efter några minuter ringer min telefon och jag får veta att just det fotografi jag efterfrågar tyvärr inte finns, men att det finns några andra papperskopior från det aktuella datumet. Det visar sig att ett par av de fotografier som är publicerade i söndagsbilagens artikel finns bevarade i nyhetsbyråns bildarkiv. Att fotografiet med tandemcykeln inte återfinns i bildarkivet kan förklaras på flera sätt. En möjlighet är naturligtvis att det aldrig har funnits i arkivet.

---

9 Anna-Maria Hagerfors och Gustaf Johansson, *Plåtar* (Stockholm: DN, 1999), 9.

De tre fast anställda fotografierna var Sven Forsberg, Ivar Ericson och Gustav "Rajden" Rydén.

10 Bang, "Bakom Sankte Pers rygg".

11 De två bildbyråerna Pressens Bild och Scanpix Sverige bildade 2006 en ny, gemensam bildbyrå. Organisationen Scanpix upphörde 2013 när hela dess verksamhet blev en del av TT Nyhetsbyrån AB. Wikipedia. "Scanpix". Wikipedia, åtkomstdatum 22 oktober 2019, <https://sv.wikipedia.org/wiki/Scanpix>.

En annan förklaring kan vara att fotografiet vid något tillfälle har skickats tillbaka till fotografen, alternativt har överlämnats till Elin Wägner. En ytterligare förklaring kan vara att någon angelägen person helt enkelt har lagt beslag på bilden. Att Barbro Alving, nära vän till Elin Wägner, var den som skrev reportaget saknar kanske inte heller betydelse i sammanhanget.

Jag beställer på nytt fram kartongen med osorterade fotografier ur Elin Wägners samling. Där finner jag några av de fotografier som publicerades i söndagsbilagan 1942, det där hon står vid graven och det där hon sitter framför Europakartan. Det senare sitter uppklistrat på ett pappersark, på samma sätt som fotografiet med tandemcykeln, och med samma handstil har någon med blyerts skrivit ”Elin Wägner i matrummet i Lilla Björka”.¹² När jag vänder på fotografiet med graven upptäcker jag att det har en stämpel som anger att ”Reproduktionsrätt förbehålles Dagens Nyheter”. Där står också en hälsning skriven i blyerts, ”Med hjärtliga hälsningar!”, och en notering som jag tyder som ”ur Alvings”. Kanske betyder det helt enkelt att fotografiet vid något tillfälle har plockats ur något som tillhört Barbro Alving. Det finns också en blek anteckning, svår att uttyda, men som jag tolkar som *L B* och som förekommer på vart och vartannat fotografi i Elin Wägners samling. Den skulle rentav kunna betyda Lilla Björka. I övre högra hörnet har någon antecknat *BANQ*. Vissa anteckningar har sannolikt använts som minnesanteckningar för att hålla reda på fotografierna då de vid olika tidpunkter befunnit sig hos olika personer. Efter en stunds plockande bland fotografierna tycker jag mig känna igen en figur som blåser i en lur, kyrkängeln i Bergs kyrka, och som också finns med i nyss nämnda artikel. Jag vänder på papperskopian och finner stämpeln som anger att kopian tillhör Dagens Nyheter, men också några handskrivna rader, antecknade i blått bläck. Några lösryckta ord som plötsligt får mig att studsa till:

art i DN:s
söndagsbil.
Tandemcykel
med Flory
före 1000 år¹³

12 Elin Wägners samling, A 48a K:1, KvinnSam, GUB.

13 Elin Wägners samling, A 48a K:4 fol. I kapsel A 48a K:2 finns ytterligare ett fotografi med kyrkängeln, där någon har dragit en vit konturlinje runt själva figuren, som en markering för att frilägga den. I söndagsbilagans artikel är fotografiet, liksom fotografiet med tandemcykeln, publicerat figurklippat och inkilat i texten.

Att undersöka fotografiet innebär att vända på det, att gå in i själva papperet, att nå dess baksida, skriver Barthes.¹⁴ I antologin *I bildarkivet: Om fotografi och digitaliseringens effekter* tar både Nina Lager Vestberg och Anna Dahlgren upp betydelsen av den fotografiska bildens baksida, vilken kan göra den enskilda kopian till ett alldeles unikt objekt.¹⁵ Jag undersöker möjligheten att lossa fotografiet med tandemcykeln från pappersarket, men inser att ett sådant påhitt förmodligen skulle skada både fotografiet och pappersarket. En kollega tar plötsligt pappersarket med fotografiet ur min hand och håller upp det mot ljuset och vi ser att det finns något där. Jag kan urskilja detaljer av något som definitivt kan vara en stämpel. När jag undersöker den tänkbara stämpeln närmare, vänder och vrider på fotografiet, kan jag också se att den överensstämmer med de stämplor som finns på fotografierna med graven, kyrkängeln och Europakartan. På tre av fotografierna står skrivet i stora lite snirkliga bokstäver *S, B* följt av siffrorna 1 till och med 3.¹⁶ Dessa fotografier är publicerade i artikeln och de två bokstäverna kan därför kort och gott betyda söndagsbilagan.

Det står nu alltmer klart att fotografiet är taget av en fotograf från Dagens Nyheter och att denna fotograf har varit på Lilla Björka samtidigt med Barbro Alving. I ett brevkort adresserat till Flory Gate, daterat 2 maj 1942, meddelar Elin Wägner att ”Barbro kommer på onsdag morgon”.¹⁷ Fyra dagar innan fotografiet publiceras anländer så Barbro Alving till Lilla Björka.¹⁸ I en kartong med fotografier, i Barbro Alvings arkiv, finner jag ett där Elin Wägner står framför sitt hus, iklädd kappa och basker, med en käpp i handen. Detta fotografi är inte publicerat i söndagsbilagan, men på dess baksida återfinns Dagens Nyheter's stämpel och en anteckning i svart bläck: ”Elin Wägner 6 maj 1942”.¹⁹ Jag börjar nu ana att det är fullt möjligt att fotografiet har hamnat i Elin Wägners arkiv genom Barbro Alvings försorg och bestämmer mig för att leta vidare i Bangs arkiv.

14 Barthes, *Det ljusa rummet*, 144.

15 Nina Lager Vestberg, ”Flytande fotografier – originalitet och upphovsrätt i det digitala arkivet”, i *I bildarkivet: Om fotografi och digitaliseringens effekter*, red. Anna Dahlgren & Pelle Snickars (Stockholm: Kungl. Biblioteket, 2009), 33–58; Dahlgren, ”Tänkar om tillgänglighet och fotografier i arkiv”, 63.

16 S, B, 1 Elin Wägner i matrummet i Lilla Björka (Europakartan); S, B, 2 Tandemcykeln; S, B, 3 Kyrkängeln.

17 Elin Wägner till Flory Gate, 2 maj 1942, Flory Gates samling, A 48b:13, KvinnSam, GUB.

18 I en av Barbro Alvings kassaböcker från 1942, finns en anteckning om utlägg för en ”resa till Elin” den 5 maj, Barbro Alvings samling, A 96:42-43, KvinnSam, GUB.

19 Barbro Alvings samling, A 96:220, KvinnSam, GUB.

I ett maskinskrivet brev, daterat 28 maj, skriver Barbro Alving till Elin Wägner:

Kära Elin,
nu äntligen ska jag tacka för senast, men skälet varför det dröjt är rätt honett för det är att jag ville ha den här lilla grunkan färdig. Det är alltså 15 maj 1942 genom mormors glasögon. Frånsett det sagolikt söta kortet av dig som sitter först har jag försökt hålla dagskronologin, så det blir som en liten bildkrönika²⁰

Allra sist i brevet har Barbro Alving, för hand, skrivit dit ”Linnea kan väl klistra i de andra korten, D.N:s, på slutet.”²¹

Så småningom finner jag också i ett brev från Elin Wägner, daterat den 29 maj 1942, följande rader:

Just precis nu har albumet kommit! Det var då den sista, men ingalunda den minsta av överraskningarna till min sextiårsdag. Det var huggarn. [...] Det var roligt att du och Dea förekommer också, så att jag en gång kan visa svart på vitt att den framstående läkaren och dito journalisten var med den dagen.²²

Brevet avslutas med orden ”det var roligt ha dig här och roligt få det här minnet!”²³ Att Barbro Alving skickar ett fotografialbum som en gåva och tack för sist står nu ganska klart. Men om fotografiet med tandemcykeln finns med i detta album vet vi inte. Låt oss anta det!

Att posera på en cykel, i en artikel i Dagens Nyheters söndagsbilaga inför sin 60-årsdag, kan sannolikt ses som en medveten strategi och politisk handling. Precis som att sitta under en Europakarta under brinnande världskrig. Cykeln kom under 1800-talet att förändra kvinnors privata och offentliga

20 Barbro Alving till Elin Wägner, 28 maj 1942, Barbro Alvings samling, A 96:223, KvinnSam, GUB. Citatet publicerat med tillstånd av Alvings efterlevande. ”Inte visste jag att jag skulle bli mormor år Barbro Alving” skrev Elin Wägner i sin arbetsbok inför sin 60-årsdag, Elin Wägner, ”Arbetsbok 85:4”, Elin Wägners samling, A 48a:FII:14, KvinnSam, GUB. Barbro Alving fick smeknamnet ”mormors glasögon”, eftersom hon tog hand om allt praktiskt så som inköp av tågbiljetter, tågtider och föredragsscheman skriver Knutson i Ulrika Knutson, *Den bestvärliga Elin Wägner* (Lund: Historiska media, 2020), 276.

21 Linnéa Johansson var Elin Wägners trotjänarinna och hon kom att följa henne genom hela livet, som hushållerska, men också som en mycket nära vän.

22 Elin Wägner till Barbro Alving, 29 maj 1942, Barbro Alvings samling, A 96:119, KvinnSam, GUB. Andrea ”Dea” Andreen, var en radikal läkare och fredsaktivist med ett starkt socialpolitiskt engagemang.

23 Elin Wägner till Barbro Alving.

liv. Nu lämnar kvinnorna sina hem och ger sig ut på cykel för att umgås på landsvägar och på stadens gator. Tack vare cykeln började kvinnor ses och höras i det offentliga livet. Frances E. Willard beskriver, i en tunn liten illustrerad skrift från 1895, hur hon vid 53 års ålder lär sig cykla. Hon var en välkänd suffragett som länge arbetat för kvinnors ekonomiska och politiska rättigheter och hon såg klara paralleller mellan att lära sig cykla och att lära sig leva. Hon ville tillägna sig färdigheten att cykla, för sin hälsa och för den rena kärleken till naturen, men också för att bevisa att det var möjligt vid hennes ålder.²⁴ Cykeln kom att ses som en symbol för modernitet, frihet och kvinnorörelse.²⁵ När cykeln kring sekelskiftet 1900 blev allt vanligare gavs också en möjlighet att transportera sig över stora områden och att uppleva nya platser.²⁶ Att behärska cyklandet konst innebär frihet och oberoende och ett överskridande av såväl fysiska som kulturella gränser.²⁷ Världen ser annorlunda ut när den betraktas från en cykel. Rummet vidgas och världen blir större.

”Jag kom till Fogelstad som ett ingenting – och cyklade härifrån som en människa!”²⁸ Så beskrev en av deltagarna sin vistelse på Kvinnliga medborgarskolan vid Fogelstad, under en sommarkurs i slutet av 1920-talet. Mellan åren 1925 och 1954 höll medborgarskolan, grundad av en grupp kvinnor av vilka flera varit aktivt engagerade i rösträttskampen, kurser med syftet att utbilda kvinnor i sin nya roll och sitt nya ansvar som medborgare. Att använda sin rösträtt. De fem grundarna var de liberala politikerna Elisabeth Tamm och Kerstin Hesselgren, läkaren Ada Nilsson, läraren Honorine Hermelin och författaren Elin Wägner. Vid sidan av föreläsningar med inbjudna talare inom ämnen som historia, politik och reproduktiv hälsa, var skolans pedagogiska metod före sin tid i fråga om kunskap byggd på kroppslig erfarenhet och kollektiva upplevelser genom rollspel. Ett självklart

---

24 Frances E. Willard, *A wheel within a wheel: How I learned to ride the bicycle; with some reflections by the way* (Bedford: Applewood Books, 1997), 72–75. Faksimil av originalutgåvan från 1895.

25 Sue Macy, *Wheels of change: How women rode the bicycle to freedom (with a few flat tires along the way)* (Washington: National Geographic, 2011).

26 Sarah Hallenbeck, *Claiming the bicycle: Women, rhetoric, and technology in nineteenth-century America* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 2016), 33–38.

27 Charlotte Hagström, ”På cykel mot friheten: Cykelkurser för vuxna”, i *Kultur X: 10-talet i kulturvetenskaplig belysning*, red. Victoria Höög, Sara Kärrholm och Gabriella Nilsson (Lund: Lunds universitet, 2019), 145–159.

28 Ulrika Knutson, *Kvinnor på gränsen till genombrott: Grupporträtt av Tidevarvets kvinnor* (Stockholm: Bonnier, 2004), 89.

ämne på schemat var medborgarkunskap, där kursdeltagarna fick träna på att praktisera politik.²⁹ Att lära sig cykla ingick också i skolans pedagogik.

Att resorna kors och tvärs genom det småländska landskapet till viss del gjordes med den tandemcykel Elin Wägner införskaffade under senare delen av 1930-talet, har berättats om i åtskilliga texter. I sina arbetsböcker beskriver Elin Wägner dessa cykelturer, hur hon tillsammans med sitt sällskap tar sig genom hembygden, förbi gamla kyrkor, över ängar och genom gammal skog.³⁰ Thage G Peterson, född och uppvuxen i samma trakt, har också beskrivit hennes alldeles unika förmåga att se det vackra i naturen.³¹

Det kommer till uttryck i boken *Tusen år i Småland* som utkom första gången 1939 och är en form av reportagebok som skildrar det småländska landskapet. Ah! Såklart! De nedskrivna orden på baksidan av fotografiet med kyrkängeln, där någon antecknat ”före 1000 år”. Denna någon har sannolikt antagit att fotografiet med tandemcykeln har tagits i samband med att Elin Wägner och Flory Gate tillsammans genomförde det reseprojekt, som skulle resultera i landskapsboken som sedan dess utkommit i flera upplagor.³² Jag läser *Tusen år i Småland* och hittar några fina passager.

– Titta, viskar hon hänförd, där, där alldeles vid stammen, nej inte på asken utan på linden, där sitter den lilla svart- och vitrandiga hackspetten som jag aldrig fått syn på förr!³³

Det är Elin Wägners färdkamrat Flory Gate som uttalar dessa ord när de färdas genom landskapet. I kapitlet ”Vägarna” förfasar sig Elin Wägner över det hänsynslösa utnyttjandet av naturen: ”Det är inte bara ur estetiska synpunkter olyckligt att vägarna ser ut som piskrapp i landskapet och att grustagen fräter sig in i terrängen som stora variga sår.”³⁴ De båda kvinnorna beslutar sig för att ”välja dåliga vägar och undvika de goda”.³⁵ På så sätt tvingas de sakta ner farten och kan titta närmare på ett träd, en å, en by eller

29 Margareta Broon, *Fogelstad – Kvinnliga medborgarskolan vid Fogelstad 1925–1954* (Katrineholm: Kulturföreningen Fogelstad, 2000).

30 Elin Wägner, ”Arbetsbok 104.2”, Elin Wägners samling, A 48a:FII:14, KvinnSam, GUB.

31 Thage G Peterson, ”Kärleken till hembygden”, i *Elin Wägner: Det första fotstegets moder: Antologi*, red. Marianne Enge Swartz (Växjö: Artéa i samarbete med Elin Wägner-sällskapet, 2009), 137.

32 Boken *Tusen år i Småland* kom redan året därpå, 1940, ut i en andra utgåva och har sedan dess getts ut i flera upplagor. Den senaste utkom 2020.

33 Elin Wägner, *Tusen år i Småland* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1939), 41–42. Boken som var ett beställningsverk från förlaget, var en av tio landskapsböcker.

34 Wägner, *Tusen år i Småland*, 35.

35 Wägner, 29.

en bro ... ”och vi tyckte det var skönt med områden som inte var rationellt utnyttjade utan låg som de låg och levde sitt eget liv, en uppfattning som ägarna säkerligen skulle funnit vanvettig.”³⁶

Cykeln kom på grund av bensinransoneringen att bli ett allt vanligare fortskaffningsmedel under andra världskriget. Men kanske var det inte enda anledningen till att de båda kvinnorna valde detta transportmedel. Flory Gate hade nämligen både körkort och bil. Elin Wägner, som under hela sitt liv engagerade sig i olika samhällsfrågor, som feminist i kvinnorörelsen och som pacifist i fredsrorelsen, kom under 1940-talet att intressera sig alltmer för miljön och människans samspel med naturen. *Tusen år i Småland* förebådar debattskriften *Väckarklocka* som utkom 1941. I den förespråkar Elin Wägner närproducerade livsmedel, rent gott vatten och ren luft.³⁷

Flory Gate var jordbrukare och bedrev ett renodlat ekologiskt jordbruk på sin gård Rösås. Hon kom också att få stor betydelse för Elin Wägners författarskap. En annan viktig kvinna i Elin Wägners liv var Elisabeth Tamm och tillsammans med henne skrev hon 1940 boken *Fred med jorden*, en klassiker inom svensk miljövard.³⁸ Jordfrågan, betydelsen av att vara aktsam med jorden och upprätthålla den ekologiska jämvikten i naturen, kom så småningom att bli allt viktigare för henne. Den hörde intimt samman med både kvinnofrågan och fredsfrågan. Elin Wägner hade en helhetssyn på naturen och var mycket kritisk till exploateringen av jorden och de mänskliga resurserna. Den frågan som är så aktuell idag, vikten av biologisk mångfald, debatterade Elin Wägner redan för åttio år sedan.

”Inte kunde jag veta vad det skulle betyda, att på allvar bosätta sig på landet”, skrev hon inför sin 60-årsdag:

att Flory skulle dyka upp över horisonten och i tidens fullbordan bli Rösåsabonde och min oskiljaktiga vän, och medarbetare [...] att livet här skulle förvandla hela mitt sätt att se, ge mig en helt ny utgångspunkt att se tillvaron från och att jag skulle börja lägga en ny värdering på allting: låta det viktiga och oviktiga byta plats.³⁹

---

36 Wägner, 29.

37 Elin Wägner, *Väckarklocka* (Stockholm: Bonnier, 1941).

38 Elisabeth Tamm och Elin Wägner, *Fred med jorden* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1940).

39 Wägner, ”Arbetsbok 85:4”.

Elin Wägner och Flory Gate var i sitt gemensamma engagemang i miljökamp, resursslöseri- och demokratifrågor påfallande före sin tid, så förmodligen är det en handling som idag skulle kunna ses som en tanke för hållbarhet och miljöpåverkan, när de två kvinnorna väljer att fotograferas på en cykel.

Dahlgren betonar att ett fotografis ”funktionella kontext” är central för dess innebörd. Den funktionella kontexten, fotografiets tillverkning, cirkulation och konsumtion, är sammantaget det som gör en fotografisk bild till ett ”fotografiskt dokument”.⁴⁰ På baksidan av de fotografier som publicerades i söndagsbilagans artikel finns stämplor och noteringar som berättar för oss om tillkomst, ägande och överlämnande. Ett par av fotografierna har dessutom monterats på pappersark och försetts med bildtext. Det är viktigt, menar Dahlgren, att uppmärksamma ”att fotografiers betydelse påverkas av deras kontext, och att [...] arkivet som kontext inte är neutral utan påverkar betydelserna av de bilder de hårbärgerar.”⁴¹ I Dagens Nyheters bildarkiv var fotografiet med tandemcykeln producerat och bevarat som en nyhetsbild. I KvinnSams handskriftsarkiv har det fått andra funktioner och betydelser.

Rikedomen av associationer som fotografiet förmedlar – samhällliga, biografiska, geografiska, estetiska – har bidragit till att åtskilliga skribenter som skrivit om Elin Wägner, och andra kvinnor i olika sammanhang under denna tid, har valt att ta med fotografiet med tandemcykeln som en illustration i sina publikationer. Ulrika Knutson väljer att avslöja Elin Wagners hemlighet, att hon faktiskt aldrig lärde sig att cykla och att det är därför Flory Gate, för ovanlighetens skull, ”sitter vid styret”.⁴² Ofta har fotografiet publicerats helt okommenterat i texten, men med en bildtext som namnger de båda kvinnorna.⁴³ Vid ett par tillfällen har fotografiet publicerats spegelvänt, kanske för att de två kvinnorna då cyklar på rätt sida om vägen, eller för att det helt enkelt layoutmässigt har fungerat bättre att de kommer

40 Dahlgren, ”Tankar om tillgänglighet och fotografier i arkiv”, 64.

41 Dahlgren, 64.

42 Ulrika Knutson, *Den besvärliga Elin Wägner* (Lund: Historiska media, 2020), 252; Ulrika Knutson, *Kvinnor på gränsen till genombrott: Grupporträtt av Tidevarvets kvinnor* (Stockholm: Bonnier, 2004), 167. Att Elin Wägner inte kunde cykla påpekas även i Margit Forsström, ”Ett eget hem”, i *Elin Wägner: Det första fotstegets moder: Antologi*, red. Marianne Enge Swartz (Växjö: Artéa i samarbete med Elin Wägner-sällskapet, 2009), 135.

43 Till exempel i: Margareta Lindholm, *Elin Wägner och Alva Myrdal: En dialog om kvinnorna och samhället* (Göteborg: Anamma, 1992), 111; *Att berätta historia: Tusen år i Småland sextio år efteråt* (Växjö: Elin Wägner-sällskapet, 1999), 1.

cyklande in i bilden från vänster.⁴⁴ När fotografiet med tandemcykel har publicerats i olika sammanhang har det sällan eller aldrig återkopplat till det tillfälle då fotografiet togs, en dag i maj 1942.

Fotografier, menar Sontag, är egentligen fångade upplevelser och bitar ur verkligheten, och de förefaller därför mer verkliga än litterära skildringar. Eftersom varje fotografi bara är ett fragment, ett objekt i ett sammanhang, innebär det att vi inte vet hur vi ska förhålla oss till ett fotografi förrän vi vet ”*vilken* bit av världen det är”.⁴⁵ Ofta kan en text hjälpa oss. På pappersarket, på vilket fotografiet sitter uppklistrat, finns en textrad av vilken det framgår att de två kvinnorna befinner sig på cykeltur i Rösås. Vem som formulerade denna mening eller vid vilken tidpunkt den formulerades vet vi inte säkert.⁴⁶ Även Barthes framhåller textens betydelse för bilden. Fotografiet är en ren tillfällighet, till skillnad från en skriven text. Han menar att en bild ofta är så mångtydig och svårtolkad, att den behöver en text för att dess betydelse ska förankras. Texten understödjer bilden och begränsar därmed antalet möjliga tolkningar och leder läsaren åt ”rätt håll”.⁴⁷ Blyertsanteckningen under fotografiet med tandemcykeln anger en plats, men säger ingenting om den speciella händelsen eller årtalet. Fotografiet ges en mening i och med orden och bidrar på så sätt till en tolkning. Vid de tillfällen då texter faktiskt anknyter till fotografiet med tandemcykeln är det inte sällan just till cykelturerna som gjordes i samband med arbetet med boken *Tusen år i Småland*.⁴⁸

---

44 Anna Furevik, *På väg mot lika villkor?: Svensk genushistoria under 150 år* (Malmö: Gleerups Utbildning, 2015), fotografiet är publicerat spegelvänt på bokens omslag. Elin Wägner: *Det första fotstegets moder: Antologi*, red. Marianne Enge Swartz (Växjö: Artéa i samarbete med Elin Wägner-sällskapet, 2009). I boken finns två publicerade fotografier med tandemcykeln. Ett spegelvänt på bokpärmens insida och ett rättvänt på sidan 135.

45 Sontag, *Om fotografi*, 109.

46 De olika handstilarna och anteckningarna, så som ”tillhör”, ”ur”, ”tillbaka till”, på fotografiernas baksidor vittnar om att materialet i Elin Wägners och Barbro Alvings samlingar har cirkulerat. Den uppräta handstilen som återfinns under flera av de fotografier som sitter uppklistrade på pappersark överensstämmer med anteckningen om att materialet tillhör Lisa Ekedahl. En jämförelse av Barbro Alvings handstil tyder på att hälsningen på baksidan av fotografiet med graven är Bangs framåtlutade handstil, medan anteckningen ”ur Alvings” strax under är en annan. Det betyder sannolikt att när fotografiet har plockats ur sitt sammanhang har det varit viktigt att notera detta.

47 Roland Barthes, *Bildens retorik*, övers. Kurt Aspelin (Stockholm: Faethon, 2016), 12.

48 Till exempel: Helena Forsås Scott, ”Samförstånd och samarbete: Elin Wägner och Flory Gate”, i *Flory Gate 1904-1998* (Växjö: Elin Wägner-sällskapet, 1998), 14; Margit Forsström, ”Ett eget hem”, 135; Bibi Jonsson, ”Elin Mathilda Elisabeth Wägner”, i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, 8 mars 2018, <https://skbl.se/sv/artikel/ElinWagner>.

John Berger gör, i *Konsten att se*, en intressant distinktion mellan det privata och det offentliga fotografiet. I det privata fotografiet bevaras det registrerade ögonblickets sammanhang och fotografiet lever på så sätt vidare. Det kan ses som ett minne från ett pågående liv. Det offentliga fotografiet däremot, återger ofta en händelse som inte har med händelsens ursprungliga innebörd eller med mig som betraktare att göra. Det kan därför, på grund av att det ryckts ur sitt ursprungliga sammanhang, användas på vilket sätt som helst.⁴⁹ Det kan säkerligen vara en av anledningarna till att fotografiet med tandemcykeln har publicerats så ofta och i så vitt skilda sammanhang: att det samtidigt kan uppfattas som både ett privat och ett offentligt fotografi. Jag menar att det därför ofta har tagits med, inte för att förklaras eller för att illustrera, utan för att det tillför något annat. Fotografiet med de två cyklande kvinnorna, som ligger överst i en kartong med osorterade fotografier, sticker ut. En bråkdel av en sekund, blir en händelse, som ofta har kommit att återges i olika sammanhang. Vi kommer ihåg fotografiet, men vi minns inte kontexten. Fotografiet, säger Barthes, överraskar i det ögonblick vi inte vet varför det tagits.⁵⁰

En vacker sommardag i juli 2019 åker jag, tillsammans med ett par vänner, till Småland för att besöka Lilla Björka. I en grönskande och lummig trädgård omgiven av stenmurar ligger huset som Elin Wägner i början på 1920-talet gav arkitekten Carl Bergsten i uppdrag att rita, en ”smålandsstuga i en fårahage”.⁵¹ Här levde och verkade hon i samklang med naturen. Trädgården har till stor del fått bevara sin karaktär av betad hagmark. Från den magnifika grinden i trä leder grusgången fram till husets huvudentré. Stora träd kastar angenäma skuggor över trädgården. I grässlätten framför verandan, i söderläge, står det solur som Elin Wägner fick på sin 60-årsdag av byborna i Berg.⁵² Alldeles invid landsvägen ligger det gamla kyrkstallet. Vi beger oss dit för att titta på den årliga sommarutställningen. Där står tandemcykeln! Den är röd! Ovanför cykeln, på den nakna plankväggen, hänger en utskrift

49 John Berger, *Konsten att se*, övers. Jan Wahlén (Stockholm: Bromberg, 1982), 68.

50 Barthes, *Det ljusa rummet*, 54.

51 Stiftelsen Elin Wägners Lilla Björka, ”Elin Wägners Lilla Björka”, åtkomstdatum 30 oktober 2020, <https://www.elinwagner.se/elin-wagners-lilla-bjorka/>.

52 Bang, ”Smålandssång i otta på Elin Wägners dag”, *Dagens Nyheter*, 17 maj, 1942, 13.

av fotografiet. Med hjälp av föreståndaren Birgitta Hansson tar vi oss så småningom till platsen några kilometer längre bort, där fotografiet togs för snart 80 år sedan, strax utanför Flory Gates gård Rösås, på väg ner mot sjön Lången. Vägen har höjts en aning och fått en asfaltsbeläggning. Boningshuset och ladugården står kvar men hönshuset, den lilla utbyggnaden på gaveln, har rivits. Till och med häcken som avgränsar tomten från fältet finns kvar. Mycket är sig likt.

Men oavsett plats och tid, är de känslor och minnen som fotografiet väcker utan tvivel mina egna. Min barndom var en cykel. Den känsla av lekfullhet jag upplever hänger sannolikt samman med motivet, aktiviteten och rörelsen i fotografiet. Två kvinnor, inte helt unga, far förbi på en cykel. En vardaglig scen kan tyckas. Någon står i vägkanten och tar en bild. Kvinnan som styr ler lite igenkännande, medan kvinnan baktill tittar fotografen rakt i ögonen. Blicken! Fotografens blick sammanfaller med min blick som betraktare och jag ser de två kvinnorna ur kamerans position. Jag ser Elin Wägner rakt i ögonen och min blick är besvarad.⁵³

De två kvinnorna är fullt medvetna om att de blir fotograferade. Det finns en samverkan mellan fotografen och de två kvinnorna och i detta samspel skapar de sina offentliga personligheter. Barthes beskriver vad som händer när han blir medveten om att han fotograferas.

så snart jag känner mig betraktad genom kamerans objektiv, förändras allt: jag börjar ”posera”, jag fabricerar mig omedelbart en annan kropp, förvandlar mig i förväg till bild. Denna förvandling är aktiv: jag känner hur Fotografiet efter eget gottfinnande skapar eller dödar min kropp [...] Min existens är bara bildligt talat beroende av fotografen.⁵⁴

Förutom själva motivet, är det förmodligen föreställningar och upplevelser kopplade till minnet och tiden, som gör att jag så gärna återvänder till fotografiet. När Barthes diskuterar det intresse ett fotografi kan väcka hos oss och den ofrivilliga och överraskande känsla som kan drabba oss och ge oss en upplevelse, kallar han denna detalj i fotografiet för *punctum*. ”Ett fotos punctum är denna tillfällighet som träffar mig (men som dessutom sårar mig,

---

53 Barthes karakteriserar den fotografiska blicken, förmågan att returnera blicken och att ”se mig rakt i ögonen”, som en fotografiets egenart. Barthes, *Det ljusa rummet*, 160.

54 Barthes, 21-22.

plågar mig).⁵⁵ Det som sticker ut, det som punkterar och oväntat drabbar oss känslomässigt. Det som får oss att dröja kvar vid en bild och kanske också det som får oss att fortsätta reflektera över en bild och i slutändan även minnas den. Ingen analys av ett fotografi, menar Barthes, kan hjälpa oss att upptäcka *punctum*, vilket däremot minnet ibland kan göra – det ”träffar mig som ett slag i ansiktet”.⁵⁶ För Barthes har *punctum* en tydlig koppling till tid och därmed också till förgänglighet.

Alla fotografier är från det förflutna. Att vara är att ha varit! Det är, enligt Barthes, fotografiets egenhet, att kunna sammanföra två olika tidsuppfattningar: ”ett här och nu existerar samtidigt som ett där och då.”⁵⁷

Jag ser både att detta skall hända och att detta har hänt; jag kan skräckslagen iakttä ett perfektiskt futurum vars insats är döden. [...] Varje fotografi är denna katastrof, helt oberoende av om subjektet redan är dött eller inte.⁵⁸

Mellan det tillfälle då fotografiet med tandemcykeln togs och det tillfälle då vi nu betraktar det, har det passerat en hel livstid. Den landsbygd som återges på fotografiet framför mig, är också den landsbygd den inte längre är. Då och nu smälter samman. Och kanske är det just det som plötsligt överrumplar mig. Minnet av en förlust, minnet av något som gått förlorat. Nyss cyklade jag på grusvägar, nyss klev jag över gårdsgårdar, nyss hälsade jag på i ladugårdar.

I den verkliga världen, säger Sontag, händer något och ingen vet vad som sedan kommer att hända, men i fotografiet har det redan hänt och det ska alltid hända på det viset.⁵⁹ I fotografiet stannar tiden, på samma sätt som minnet av en person kan stanna tiden. Ett fotografi är inte bara ”en tolkning av det verkliga – det är också ett spår, ett direkt avtryck av det verkliga, som ett fotspår eller en dödsmask.”⁶⁰

Fotografier skildrar människor som är där och befinner sig i en bestämd ålder i livet. Det handlar om tiden, om att något är både närvarande och frånvarande samtidigt. Där sitter Flory Gate och Elin Wägner på sin tandemcykel – när bilden togs var de levande, men idag är de döda. Alla

55 Barthes, 44.

56 Barthes, 66.

57 Barthes, *Bildens retorik*, 19.

58 Barthes, *Det ljusa rummet*, 138.

59 Sontag, *Om fotografi*, 189.

60 Sontag, 174.

fotografier kan i egenskap av avstannad tid betraktas som ett *memento mori*, ett för evigt fruset ögonblick, vilket blir särskilt aktuellt när vi tittar på porträtt av människor som inte längre är i livet.⁶¹ Barthes har uttryckt denna känsla, att i ett fotografi betrakta en person som inte längre är i livet, som en fotografets melankoli.⁶²

Några rader ur en dikt av Wislawa Szymborska kommer för mig:

Fotot har hejdat dem mitt i livet
och håller dem just nu
ovan jord i riktning marken⁶³

Ett fotografi är inte bara ett resultat av ett möte mellan en specifik händelse och en fotograf, för när tillfället är över finns fotografiet kvar och ger händelsen en sorts odödlighet och betydelse som den annars inte skulle ha fått.⁶⁴ Just den dagen gjorde Elin Wägner och Flory Gate, av en alldeles speciell anledning, en tur på en tandemcykel. Fotografiet är ett utsnitt ur tiden, ett ögonblick förvandlat till ett objekt som kan betraktas, bevaras och brukas på nytt.

Szymborskas dikts sista rader får också avsluta:

Bara två saker kan jag göra för dem –
beskriva deras flykt
och inte säga sista meningen⁶⁵

---

61 Sontag, 26.

62 Barthes, *Det ljusa rummet*, 115.

63 Wislawa Szymborska, *Dikter 1945-2002* övers. Anders Bodegård (Stockholm: FIB:s lyrikklubb, 2003), 357. Dikten heter *Foto från 11 september*, ur diktsamlingen *Stunden från 2002*

64 Sontag, *Om fotografi*, 22.

65 Szymborska, *Dikter 1945-2002*, 357.

Opublicerade källor

GUB Göteborgs universitetsbibliotek
Barbro Alvings samling, A 96, KvinnSam.
Elin Wägners samling, A 48:a, KvinnSam.
Flory Gates samling, A 48:b, KvinnSam.

Publicerade källor och litteratur

- Alving, Barbro. *Bang: Profiler*. Stockholm: Gidlund, 1983.
- Arnborg, Beata. *Krig, kvinnor och gud: En biografi om Barbro Alving*. Stockholm: Atlantis, 2010.
- Att berätta historia: Tusen år i Småland sextio år efteråt*. Växjö: Elin Wägner-sällskapet, 1999.
- Bang. ”Bakom Sankte Pers rygg”. *Dagens Nyheter*. 10 maj, 1942.
- . ”Smålandssång i otta på Elin Wägners dag”. *Dagens Nyheter*. 17 maj, 1942.
- Barthes, Roland. *Bildens retorik*. Översättning av Kurt Aspelin. Stockholm: Faethon, 2016.
- . *Det ljusa rummet: Tankar om fotografiet*. Översättning av Mats Löfgren. Stockholm: Alfabeta, 1986.
- Becker, Karin. ”Fotografier: lagrade bildminnen”. I *Medier och människor i konsumtionsrummet*, redigerad av Karin Becker, 151–183. Nora: Nya Doxa, 2002.
- Berger, John. *Konsten att se*. Översättning av Jan Wahlén. Stockholm: Bromberg, 1982.
- Bron, Margareta. *Fogelstad – Kvinnliga medborgarskolan vid Fogelstad 1925–1954*. Katrineholm: Kulturföreningen Fogelstad, 2000.
- Dahlgren, Anna. ”Tankar om tillgänglighet och fotografier i arkiv”. I *I bildarkivet: Om fotografi och digitaliseringens effekter*, redigerad av Anna Dahlgren & Pelle Snickars, 59–89. Stockholm: Kungl. Biblioteket, 2009.
- Elin och Bang: En livslång vänskap*. Växjö: Elin Wägner-sällskapet, 1997.
- Enge Swartz, Marianne red. *Elin Wägner: Det första fotstegets moder: Antologi*. Växjö: Artéa i samarbete med Elin Wägner-sällskapet, 2009.
- Flory Gate: 1904–1998*. Växjö: Elin Wägner-sällskapet, 1998.
- Forsström, Margit. ”Ett eget hem”. I *Elin Wägner: Det första fotstegets moder: Antologi*, redigerad av Marianne Enge Swartz, 131–136. Växjö: Artéa i samarbete med Elin Wägner-sällskapet, 2009.
- Forsås Scott, Helena. ”Samförstånd och samarbete: Elin Wägner och Flory Gate”. I *Flory Gate 1904–1998*, 9–16. Växjö: Elin Wägner-sällskapet, 1998.

- Furevik, Anna. *På väg mot lika villkor?: Svensk genushistoria under 150 år*. Malmö: Gleerups Utbildning, 2015.
- Hagerfors, Anna-Maria och Gustaf Johansson. *Plåtat*. Stockholm: DN, 1999.
- Hagström, Charlotte. "På cykel mot friheten: cykelkurser för vuxna". I *Kultur X: 10-talet i kulturvetenskaplig belysning*, redigerad av Victoria Höög, Sara Kärrholm och Gabriella Nilsson, 145–159. Lund: Lunds universitet, 2019.
- Hallenbeck, Sarah. *Claiming the bicycle: Women, rhetoric, and technology in nineteenth-century America*. Carbondale: Southern Illinois University Press, 2016.
- Jonsson, Bibi. "Elin Mathilda Elisabeth Wägner". I *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, 8 mars 2018. <https://skbl.se/sv/artikel/ElinWagner>.
- Knutson, Ulrika. *Den besvärliga Elin Wägner*. Lund: Historiska media, 2020.
- . *Kvinnor på gränsen till genombrott: Grupporträtt av Tidevarvets kvinnor*. Stockholm: Bonnier, 2004.
- Lager Vesterberg, Nina. "Flytande fotografier – originalitet och upphovsrätt i det digitala arkivet". I *I bildarkivet: Om fotografi och digitaliseringens effekter*, red. Anna Dahlgren & Pelle Snickars, 33–58. Stockholm: Kungl. biblioteket, 2009.
- Lindholm, Margareta. *Elin Wägner och Alva Myrdal: En dialog om kvinnorna och samhället*. Göteborg: Anamma, 1992.
- Macy, Sue. *Wheels of change: How women rode the bicycle to freedom (with a few flat tires along the way)*. Washington: National Geographic, 2011.
- Peterson, Thage G. "Kärleken till hembygden". I *Elin Wägner: Det första fotstegets moder: Antologi*, redigerad av Marianne Enge Swartz, 137-143. Växjö: Artéa i samarbete med Elin Wägner-sällskapet, 2009.
- Sontag, Susan. *Om fotografi*. Översatt av Boo Cassel. Stockholm: Norstedt, 1981.
- Stiftelsen Elin Wägners Lilla Björka. "Elin Wägners Lilla Björka". Åtkomstdatum 30 oktober 2020. <https://www.elinwagner.se/elin-wagners-lilla-bjorka/>.
- Szymborska, Wisława. *Dikter 1945-2002*. Översättning och efterord av Anders Bodegård. Stockholm: FIB:s lyrikklubb, 2003.
- Tamm, Elisabeth och Elin Wägner. *Fred med jorden*. Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1940.
- Wikipedia. "Scanpix". Wikipedia, augusti 2020. Åtkomstdatum 22 oktober 2019. <https://sv.wikipedia.org/wiki/Scanpix>.
- Willard, Frances E. *A wheel within a wheel: How I learned to ride the bicycle; with some reflections by the way*. Bedford: Applewood Books, 1997.
- Wägner, Elin. *Tusen år i Småland*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1939.
- . *Väckarklocka*. Stockholm: Bonnier, 1941.

4. Mr Penguin: Historien om en middag på The Explorers Club

Anders Larsson

På morgonen fredagen den 22 december 2017 anlände ett paket till Handskriftsavdelningen vid Göteborgs universitetsbibliotek (UB). Försändelsen var skickad med en budfirma från Calgary i Kanada två och ett halvt dygn tidigare och hade nått Göteborg på endast 60 timmar. Vad var det här för paket och varför så bråttom? Bakgrunden var i korthet följande.

Sedan år 2004 förvaltar universitetsbiblioteket ett omfattande personarkiv efter forskningsresanden, professor Otto Nordenskjöld (1869–1928), en av sin tids mest namnkunniga personer inom den geografiska forskningen i Sverige och även utomlands. Materialet har sammanförts från flera olika håll och planen varit att i slutändan upprätta ett arkiv som så fullständigt som möjligt skulle spegla Nordenskjölds forskargärning i form av manuskript, korrespondens, klipp, fotografier och biografiska handlingar. Viktiga delar av hans personliga papper kom dock inte med vid arkivets överförande till UB, då en mängd handlingar avskilts ur kvarlåtenskapen och hamnat hos en privatperson. Det rörde sig bl.a. om viktig korrespondens, en mängd expeditionsrelaterade handlingar samt material av biografisk karaktär.

Så var tillståndet ända fram till privatpersonens frånfälle i november 2016. Strax därpå började kontakter tas från bibliotekets sida med representanter för sterbhuset om att även det material rörande Nordenskjöld som fanns kvar, skulle kunna förvärvas av biblioteket och på det viset göra arkivet så komplett som möjligt. Diskussionerna utmynnade i att UB genom köp hösten 2017 kunde förvärva dessa arkivalier. Så långt var allt väl, men det visade sig sedan att en mindre mängd handlingar av misstag hade sålts till en antikvariatshandlare i Kanada, specialiserad på litteratur om polarområdena och geografisk forskning. Materialet hade redan avhämtats i Sverige. Detta var naturligtvis en komplicerande omständighet, men beslut togs om att försöka förvärva även denna, visserligen till sitt omfång ganska blygsamma, men för fullständigheten av arkivet, viktiga del.

Firman i Kanada kontaktades och en överenskommelse om ett köp träffades. Dock var det redan december månad och pengarna för ändamålet skulle tas från årets budgetmedel. Fakturan måste sändas så snabbt som möjligt för attestering, och materialet behövde vara på plats i Göteborg före betalning. Jul- och nyårshelgerna stod för dörren, men med hjälp av modern teknik och en utomordentligt snabb transport från andra sidan jordklotet löste sig saken och handlingarna kom fram i tid.

Paketet innehöll ett antal handlingar vilka på olika sätt kompletterade redan befintligt arkivmaterial, bland annat brev från polarforskaren Ernest Shackleton och geografen John Scott Keltie vid Royal Geographical Society i London. Med var också ett dokument av stor biografisk betydelse, en meny från den middag som hölls för Otto Nordenskjöld på The Explorers Club i New York 1906 i samband med hans föreläsningsturné i USA om sin nyligen genomförda Antarktisexpedition.

Vid Antarktisexpeditionens avresa 1901 innehade Otto Nordenskjöld en docentur i geologi vid Uppsala universitet, där han disputerat 1894. Efter hemkomsten från Antarktis erhöll han 1905 en professur i geografi (med handelsgeografi) och etnografi vid Göteborgs högskola. Nordenskjöld kom sedan att verka resten av sitt liv i Göteborg, där han blev en betydande och viktig del av civilsamhället. Han var bl.a. sekreterare i Göteborgs Kungliga Vetenskaps- och vitterhetssamhälle, grundare av Geografiska föreningen år 1908 och vid sin död rektor för Handelshögskolan i Göteborg. Han genomförde senare även forskningsresor till Grönland 1909 och Peru 1920–21 samt engagerade sig under första världskriget i fredsfrågor och ekumenik, då i samarbete med bl.a. ärkebiskopen Nathan Söderblom.¹

Den svenska expeditionen till Antarktis 1901–1903 under Nordenskjölds ledning var, trots sitt dramatiska händelseförlopp, en av Sveriges mest betydelsefulla polarexpeditioner i vetenskaplig mening. Expeditionsfartyget *Antarctic* lämnade Göteborg den 16 oktober 1901 för att via Buenos Aires

1 Lennart Olausson, "The Göteborg civic culture at the turn of the century 1900: A cultural heritage of entrepreneurial management and liberal education", i *Antarctic challenges: Historical and current perspectives on Otto Nordenskjöld's Antarctic expedition, 1901–1903*, red. Aant Elzinga m.fl., Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis 5 (Göteborg: Royal Society of Arts and Sciences, 2004), 41–54; Torgny Nordin, "Beyond borders: Otto Nordenskjöld's many missions", i *Antarctic challenges: Historical and current perspectives on Otto Nordenskjöld's Antarctic expedition, 1901–1903*, red. Aant Elzinga m.fl., Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis 5 (Göteborg: Royal Society of Arts and Sciences, 2004), 66–78. Om Otto Nordenskjöld som person se även Gustaf Nordenskjöld, *Framåt: En bok om Otto Nordenskjöld* (Stockholm: Dahlberg, 1990).

gå vidare mot den antarktiska halvön där man i februari 1902 etablerade ett basläger på ön Snow Hill och inrättade sig för övervintring. Under tiden skulle expeditionsfartyget ägna sig åt vetenskapligt arbete i havsområdet runt Falklandsöarna och Sydgeorgien. Man besökte även Eldlandet för vetenskapliga studier.

När *Antarctic* skulle hämta övervintrarna, visade det sig dock att isläget är för svårt för att nå fram till Snow Hill. Därför sätts tre man i land för att till fots försöka etablera kontakt med Nordenskjöld. De tre, Johan Gunnar Andersson, Samuel August Duse och Toralf Grunden, misslyckas med att nå fram och tvingas därför i mars 1903 bygga en stenhydda på en plats kallad Hope Bay och där tillbringa vintern under mycket primitiva förhållanden. Under tiden skruvas expeditionsfartyget *Antarctic* ner i isen i Weddellhavet och sjunker. Besättningen, totalt 20 man, med bl.a. fartygschefen Carl Anton Larsen och göteborgsbotanisten Carl Skottsberg lyckas ta sig iland på lilla Paulet Island och övervintra där. Expeditionen var därmed uppdelad på tre grupper utan kännedom om varandras belägenhet och utan möjlighet att uppnå kontakt med varandra.

Efter att ha tillbringat sju månader i stenhyddan i Hope Bay lyckas de tre männen som övervintrat där slutligen att ta sig fram till Nordenskjöld på Snow Hill. Under tiden har både en argentinsk och en svensk undsättningsexpedition organiserats. Den 8 november 1903 når samtidigt, och utan vetskap om varandra, först några personer från det argentinska räddningsfartyget *Uruguay* och senare även en grupp övervintrare från Paulet Island fram till Snow Hill. Dagen därpå överges baslägret och den 3 december är expeditionen tillbaka i Buenos Aires. Den 4 december når några man från den svenska undsättningsexpeditionen med fartyget *Frithjof* fram till Snow Hill, där man läser ett kvarlämnat meddelande om att expeditionen redan undsatts.²

Trots att stora problem uppstod under genomförandet, var den första svenska expeditionen till Antarktis mycket framgångsrik beträffande de insamlade vetenskapliga resultaten. Man gjorde bl.a. ett flertal intressanta fossila fynd av utdöda växter och djurarter, och bidrog till den kartogra-

2 Otto Nordenskjöld m.fl., *Antarctic: Två år bland Sydpolens isar* (Stockholm: Bonnier, 1904), 527–41; Lisbeth Lewander, "The Swedish relief expedition to Antarctica 1903–1904", *Polar Record* 39, nr 209 (2003): 97–110.

fiska kännedomen om den antarktiska halvön Grahams Land och dess närområden.³

Då man återvänt till Sverige från Antarktis i januari 1904 var Nordenskjöld och flera av expeditionsmedlemmarna sysselsatta med den vetenskapliga bearbetningen av expeditionens resultat, men också med att sammanställa *Antarctic. Två år bland sydpolens isar*, den populärvetenskapliga skildringen som publicerades i två volymer samma år. Expeditionen och den påföljande expeditionsskildringen väckte stor uppmärksamhet både i Sverige och utomlands, vilket gjorde att Nordenskjöld företog omfattande föreläsningsturnéer i Sverige och Europa. Att expeditionen genomförs utan något offentligt understöd och finansierats med enbart privata medel, innebar att Nordenskjöld fått ta omfattande personliga lån för att få projektet till stånd. Lånen skulle nu betalas tillbaka och en omfattande föreläsningsverksamhet blev ett sätt att reglera skulderna. Bland svensk-amerikaner i USA uppkom idén att Nordenskjöld skulle genomföra en föredragsturné genom ett antal delstater med stor svensk-amerikansk befolkning.⁴ I samarbete med impresarion Fred O. Renard organiserades en sex veckors föreläsningsturné under januari och början på februari 1906.

Vid ankomsten till New York, möttes Nordenskjöld och hans hustru Karen av bland andra den amerikanske konstnären Frank Wilbert Stokes (1858–1955), som varit med under första delen av den svenska Antarktis-expeditionen. Denne hade tidigare deltagit i två av amerikanen Robert E. Pearys expeditioner till Grönland 1892 respektive 1894 och kontaktade Nordenskjöld för att som konstnär få möjlighet att gestalta det antarktiska landskapet. Stokes anslöt sig i Buenos Aires och kom att måla ett antal verk med motiv från Antarktis. Några av dessa kom att illustrera *Antarctic. Två år*

---

3 Urban Wråkberg, "Delineating a continent of ice and snow: Cartographic claims of knowledge and territory in Antarctica in the 19th and early 20th century", i *Antarctic challenges: Historical and current perspectives on Otto Nordenskjöld's Antarctic expedition, 1901–1903*, red. Aant Elzinga m.fl., Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis 5 (Göteborg: Royal Society of Arts and Sciences, 2004), 123–143; Steven Emslie, "The ecology and paleohistory of pygoscelid penguins in the Antarctic Peninsula region", i *Antarctic challenges: Historical and current perspectives on Otto Nordenskjöld's Antarctic expedition, 1901–1903*, red. Aant Elzinga m.fl., Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis 5 (Göteborg: Royal Society of Arts and Sciences, 2004), 222–232.

4 "Professor Nordenskjölds Amerikaturne", *Göteborgs-Posten*, 22 februari 1906. Om detta se även W. M. Davies till Otto Nordenskjöld, 3 november 1905, H 2004:08, Otto Nordenskjölds arkiv, GUB; W. M. Davies till Otto Nordenskjöld, 3 januari 1906, H 2004:08, Otto Nordenskjölds arkiv, GUB.

*bland sydpolens isar.*⁵ Direkt efter ankomsten till USA vidtog ett extensivt program bestående av föreläsningar, middagar och diverse mottagningar arrangerade till Otto Nordenskjölds ära. Under de kommande sex veckorna besökte och föreläste Nordenskjöld på ca 30 olika platser från Brockton, Massachusetts i öster till Wahoo, Nebraska i väster.

Otto Nordenskjöld porträtterad under föreläsningsturnén i USA 1906. Otto Nordenskjölds arkiv, GUB.

Nordenskjölds föreläsningsserie hade inte enbart sin grund i intresset från utvandrare svenskar. Sedan mitten av 1800-talet var USA en betydande aktör i utforskandet av polarområdena, i synnerhet det norra. Som exempel kan nämnas läkaren och polarforskaren Elisha Kent Kane och hans expedition 1854–55 för efterforskningar kring den på sin tid mycket omtalade brittiska Franklinexpeditionen, vilken 1845 avgick från England med syfte att upptäcka och genomsegla Nordvästpassagen. Franklins expedition fastnade i isen i nuvarande norra Kanada och försvann med samtliga 129 man och betraktas som en av polarhistorien största katastrofer.

Senare under 1880-talet deltog USA i det s.k. Första internationella polaråret 1882–83 med en expedition ledd av Adolphus W. Greely till Ellesmere Island där en bas upprättades vid Lady Franklin Bay. En rad

5 Nordenskjöld m.fl., *Antarctic*. Totalt ingår fyra färgplanscher med reproduktioner av Stokes målningar, samtliga i vol. 1 av bokverket.

allvarliga problem uppstod under expeditionen och de flesta av deltagarna omkom under svåra omständigheter.

Den starkast lysande stjärnan på polarforskarhimlen vid Nordenskjölds besök var emellertid Robert E. Peary (1856–1920). Denne var ursprungligen marinofficer, men hade mer och mer kommit att ägna sig åt polarområdena. Han hade besökt Grönland redan på 1880-talet och återvänt flera gånger med nya expeditioner. Vid tidpunkten för Nordenskjölds föreläsningsturné var Peary ute på en övervintringsexpedition med fartyget *s/s Roosevelt*, uppnämnd efter presidenten, för att från området kring Smith Sound mellan Grönland och Kanada göra en framstöt mot Nordpolen.

En historisk middag med polar anknytning

Att avsluta en, som man får förmoda, ansträngande men lyckad, föreläsningsturné med en middag föll sig naturligt och här samlades nu en celeber skara av den tidens främsta namn inom den geografiska forskningen i USA och med hemvist i The Explorers Club och The Arctic Club. Den förstnämnda instiftades formellt den 25/10 1905. Syftet med verksamheten var att samlas kring det gemensamma intresset för geografi och geografiska upptäckter. Genom åren har verksamheten och medlemsantalet succesivt utökats och man har under tiden bytt adress flera gånger. Genom en omfattande föreläsungsverksamhet och genom att bygga upp en samling av böcker, föremål och dokument i ämnet har The Explorers Club kommit att få stor betydelse för kunskapen om geografisk forskning under 1900-talet och man är ännu idag ett aktivt sällskap.⁶ Vid tiden för Otto och Karen Nordenskjölds besök hade man sina lokaler i den så kallade Studio Building belägen väster om Central Park på 23 W 67th Street. The Arctic Club var ett sällskap som funnits sedan 1894 och som huvudsakligen bestod av deltagare i en expedition till Grönland organiserad av läkaren och polarforskaren Frederic A. Cook (1865-1940) ombord på fartyget *Miranda*. Med åren kom de bägge sammanslutningarnas verksamheter att bli alltmer parallella och 1912 uppgick The Arctic Club i The Explorers Club.⁷

---

6 The Explorers Club, "A Gathering Place", The Explorers Club, åtkomstdatum 7 november 2020, https://www.explorers.org/about/history/a_gathering_place.

7 The Explorers Club.

Till middagen hade inbjudits ett hundratal personer och för ändamålet trycktes en särskild meny. Att manifesteras en större händelse på det här sättet var inte ovanligt och exemplen kan mångfaldigas, både inom och utanför polarhistorien. En parallell värd att nämna är de olika menyer som trycktes i samband med den svenska Vega-expeditionens återkomst efter att 1879 ha fullbordat Nordostpassagen. Denna expedition leddes av Otto Nordenskjölds morbror Adolf Erik Nordenskiöld och var ett av sin tids mest omskrivna polarforskningsföretag. Under återresan till Europa hölls en mängd tillställningar för expeditionen och exklusiva menyer från dessa finns bevarade, alltifrån mottagningen i Yokohama i Japan till festbanketten i Stockholm vid hemkomsten i april 1880.

Den nu aktuella menyn till festmiddagen för Otto Nordenskjöld följde detta mönster och trycktes på tjockt gulvitt papper omfattande två blad, d.v.s. fyra sidor, varav två är blanka. Formatet är 23 x 15 cm och framsidan är försedd med en svartvit reproduktion av en målning föreställande ett isbergslandskap från Antarktis av Frank Wilbert Stokes, vilket faller sig naturligt då denne deltagit i Nordenskjölds expedition. Av texten på förstasidan framgår att middagen är ett samarrangemang mellan The Explorers Club och The Arctic Club och att evenemanget ägde rum onsdagen den 7 februari 1906. På sidan tre följer så själva matsedelns bestående av ett antal exklusivare rätter, sannolikt representativa för en middag av det här slaget i dåtidens USA.

Inledningsvis bjöds enligt amerikansk tradition diverse småtilltugg i form av grönsaker som selleri, mandlar och rädisor. Sedan serverades blandade canapéer varpå följde Blue Points, lokalt odlade ostron, och till detta ett Sauternesvin. Servering av alkoholhaltiga drycker var långtifrån någon självklarhet i USA vid den här tiden. I vissa delstater rädde alkoholförbud, vilket gjorde att även finare tillställningar fick genomföras utan att alkohol serverades. Karen Nordenskjöld berättar i sina minnen att efter föredragen var det ofta ”bankett med 6-7 rätter mat, men bara isvatten att dricka till – det var nämligen då USA var torrlagd – det blev lite enformigt i längden.”⁸

Efter musslorna kom en kycklingsoppa (Cream of chicken) varpå sauté på strimmig havsabborre (Striped bass sauté), färsk potatis, stekt kalvbräns

8 Karen Nordenskjöld, ”Minnen 1882-1981” [Kopia av manuskript i privat ägo], u.å., H 2004:08, Otto Nordenskjölds arkiv, GUB.

Signed by Coats
etc.

● The EXPLORERS CLUB ●
● The ARCTIC CLUB ●

DINNER
TO
DR. OTTO NORDENSKJÖLD

WEDNESDAY
FEBRUARY 7, 1906

P. 13-52

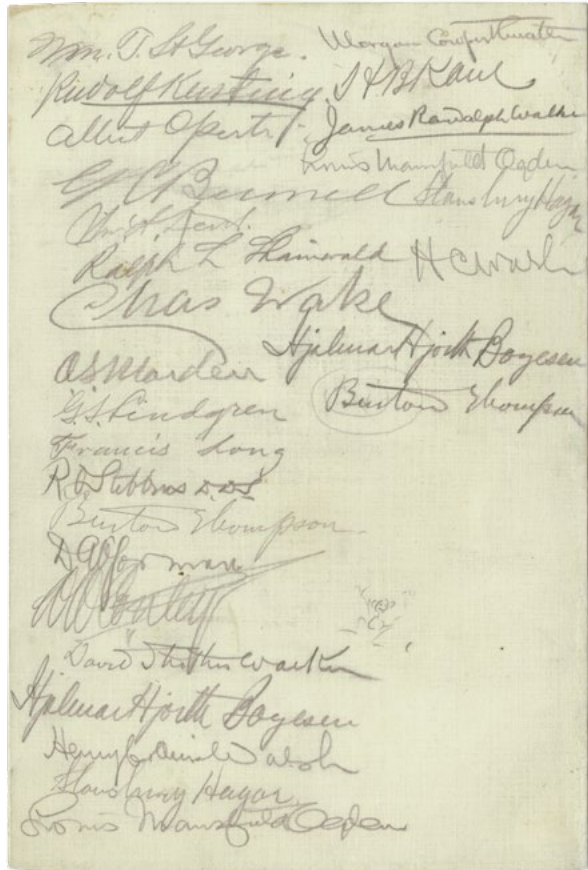
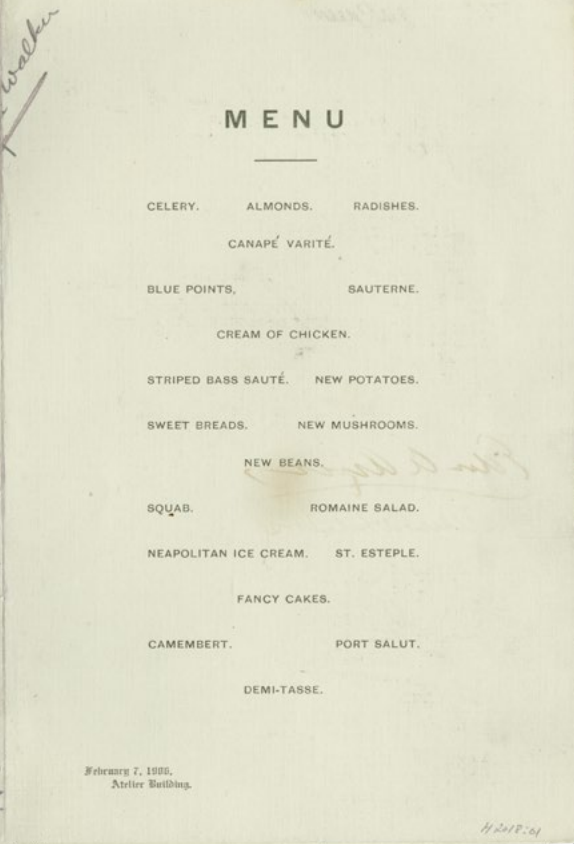
Mr Pequin

(Handwritten signatures and names, including: Nordenskjöld, G. A. S. S. S., Einar af Ekström, Anthony Fiata, 70, Cook, Edin A. Lager, Allerswhite, Tappan, F. S. Miller, J. S. Miller, P. S. O. H., Sahavayh, Howland Pell)

Howland Pell

Menyn med signaturer från middagen för Otto Nordenskjöld på The Explorers Club i New York 1906. Otto Nordenskjölds arkiv, GUB.

(Sweet breads), färska champinjoner och bönor följde. Ovanpå detta serverades så skogsduva (Squab) med Romain salad, vilket avslutades med Neapolitan Ice Cream, en slags glass komponerad i tre lager, vanligen bestående av vanilj-, choklad- och jordgubbssmak. Till detta ett bordeauxvin, St Estephe (St Estephe som menyn anger är troligen en felskrivning) och Fancy Cakes. Alltsammans avrundat med ost i form av Camembert och Port Salut samt en s.k. Demi-Tasse, en liten kopp kaffe. Själva middagen hölls inte i The Explorers Clubs egna lokaler på 23 West 67th Street, utan i den angränsande Atelier Building, vilken passade bättre för ändamålet. Salen var prydd med flaggor, förutom klubbens egen, även från de länder vilka ståtade med arktiska och antarktiska rekord. Vid varje kuvert fanns en miniatyrpingvin av porslin som tillverkats speciellt för detta tillfälle utifrån

foton och uppstoppade exemplar vilka Frederick A. Cook hemfört från Antarktis några år tidigare då han deltagit i den s.k. *Belgica*-expeditionen som läkare.⁹

Vice ordföranden i The Explorers Club, David L. Brainard, presiderade vid middagen då den ordinarie ordföranden Adolphus W. Greely av tjänsteplikter var förhindrad närvara. Vid middagen upplästes ett brev från Greely där han beklagar att han inte kan delta.¹⁰ Han var dock bekant med Nordenskjöld sedan några år tidigare, då de ätit lunch i London i samband med att Nordenskjöld besökt staden för de sista förberedelserna inför sin Antarktisexpedition. Greely skriver:

The experiences of his expedition read more like a fairy tale than a story of heroic endeavor and endurance in this twentieth century. Whether viewed

9 "Honor to Nordenskjöld" [artikel ur okänd tidning], 8 februari 1906, H 2004:08, Otto Nordenskjölds arkiv, GUB.
 10 "Honor to Nordenskjöld".

from the standpoint of human effort or from its result to scientific data, his expedition will live long in the minds of men.¹¹

Middagen avåts under säkerligen mycket gemytliga former och flera tal hölls till Nordenskjölds och till Antarktisexpeditionens ära. Under själva middagen cirkulerade även menyn bland gästerna för signering, en företeelse som inte var ovanlig vid celebra tillfällen. Den meny som är bevarad i Nordenskjöldarkivet har totalt 35 signaturer. Sju av dessa är dubblerade, vilket antyder att flera menyer cirkulerat under middagen för underskrift och att några i hastigheten skrivit på flera gånger. Om man antar att varje gäst fått varsin meny, torde ett hundratal sådana ha funnits från början. Man kan dock förmoda att de allra flesta av dessa har gått förlorade under det dryga sekel som förflutit, något som är mycket vanligt när det är fråga om småtryck av det här slaget.¹²

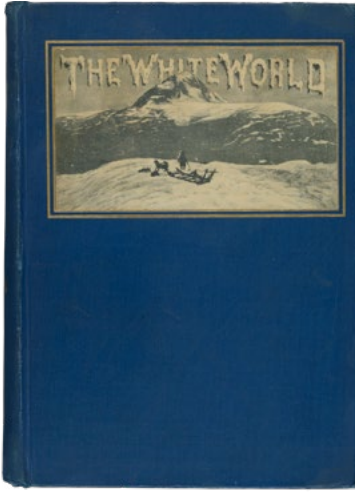
Namnteckningarna

Polarlitteratur av olika slag har alltid appellerat till läsarna med dess dramatiska inslag av strapatser, kamp mot vilda djur, kyla och mörker, och bokmarknaden i början av 1900-talet var välförsedd med alster av det här slaget. År 1902 utkom i USA en samlingsvolym med titeln *The White World*.¹³ Boken redigerades av en av dem som signerat menyn för Nordenskjöld, nämligen Rudolf Kersting (1856–1931). Denne var optiker och hade utvandrat från Tyskland till USA där han kommit att delta som fotograf i Frederick A. Cooks expedition till Grönland 1894 med fartyget *Miranda*, vilket gjort att han fått ett aktivt intresse för polarområdena. Kersting var medlem både i The Arctic Club och i The Explorers Club och därmed en del av det etablissemang som dessa organisationer utgjorde. *The White World* har ett

11 "Honor to Nordenskjöld".

12 Ett exemplar av menyn utan autografer är bevarat i New York Public Library: "Dinner to Dr. Otto Nordenskjöld [held by] Explorers Club - Arctic Club", 7 februari 1906, New York Public Library, <https://nypl.getarchive.net/media/dinner-to-drotto-nordenskjold-held-by-explorers-club-arctic-club-at-332fff>.

13 Rudolf Kersting, red. *The white world: Life and adventures within the Arctic Circle portrayed by famous living explorers: Issued under the auspices of The Arctic Club* (New York: Lewis, Scribner & Co., 1902). Boken utgavs av The Arctic Club och innehåller 22 kapitel skrivna huvudsakligen av medlemmar i klubben. Den är inbunden i ett vackert blått förlagsklotband med en bild från en arktisk miljö på främre pärmen där en man med hundsläde syns i centrum. Boken är tryckt på tjockt papper och är även typografiskt intressant, då varje kapitel har olika vinjetter som är mycket stilfullt och fyndigt formgivna. För flera av bokens illustrationer stod konstnären Albert Operti, vilken var både medlem av klubben och medarbetare i volymen. Tyvärr finns inget exemplar av boken i Göteborgs universitetsbibliotek, men den kan sökas i digital form på Internet Archive.

The white world: Life and adventures within the Arctic Circle portrayed by famous living explorers.

särskilt intresse i det sammanhang som här behandlas, då utöver Kersting sju andra personer vilka deltog i middagen för Nordenskjöld medarbetat i boken, nämligen Henry Brewer, Frederick A. Cook, David L. Brainard, Francis Long, Albert Operti, Henry Collins Walsh samt Bradley Sillick Osbon. Av dessa presenteras fyra nedan. Vissa namnteckningar har inte visat sig möjliga att dechiffra eller att identifiera personen bakom. Överst bland autograferna på menyn återfinnes namnet "Mr Penguin" skrivet med blyerts. Att någon skrivit dit detta namn får väl ses som ett utslag av skämtlynnelse och att man på detta sätt även gav pingvinen i målat porslin vid varje kuvert en plats bland gästerna. Vi avstår i det här sammanhanget från att gå in på någon grafologisk analys av handstilarna, men av skriftbilden att döma är "Mr Penguin" ditskrivet av dåvarande ordföranden i The Arctic Club, professor William Henry Brewer. Hans namn förekommer även på menyn nedanför Nordenskjölds namnteckning, vilket kan antyda att de satt bredvid varandra under middagen.

Kannibalism?– Aldrig!

Ellesmere Island, eller Umingmak Nuna (Myskoxarnas land) på inuitspråket inuktitut är ett av Arktis mest ödsliga landområden beläget i den allra nordligaste delen av Nunavut i arktiska Kanada. Till ytan nästan lika stort

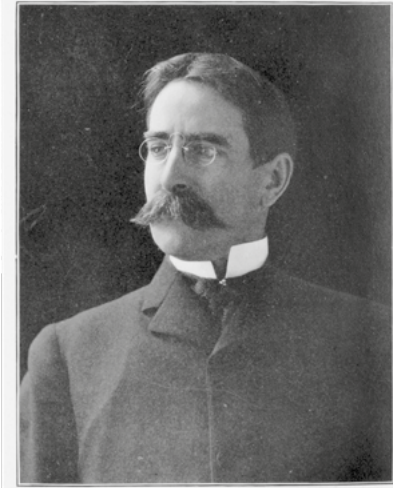
som Storbritannien och med en befolkning på under 200 personer är det sannolikt även det mest glesbefolkade området på jorden.

I denna extremt hårda miljö har händelser utspelat sig vilka haft avgörande betydelse för de namn som vi kommer till härnäst och som båda närvarade vid middagen för Nordenskjöld: Francis Long (1852–1916) och David L. Brainard (1856–1946). Dessa deltog tillsammans med den tidigare omnämnde Adolphus W. Greely i Lady Franklin Bay-expeditionen till detta område åren 1881–1884. Expeditionen var en del av det Första internationella polaråret, vilket gick ut på att ett antal nationer i samarbete placerade ut forskningsstationer i Arktis, samt även ett par i subantarktiska områden, för att under ett års tid samla vetenskapliga data av olika slag. Dessa skulle sedan sammanställas för att öka kunskapen om polarområdena och deras betydelse för bland annat väder och andra atmosfäriska förhållanden.

Den här aktuella amerikanska expeditionen leddes av Greely, vilken vid den här tiden var signalofficer i det amerikanska kavalleriet, och bemannades även i övrigt av militär personal med undantag av några inuitiska jägare och medhjälpare. Man avseglade med fartyget *Proteus* från USA i början av juli 1881 och ankom till Lady Franklin Bay på Ellesmere Island den 11 augusti. Här inrättade man ett basläger, Fort Conger, uppkallat efter en senator som visat stort intresse för expeditionen och påbörjade de vetenskapliga observationerna, vilka fortgick under hela vintern. Planen var att ett hjälpfartyg skulle komma nästa sommar för att avhämta expeditionen.

Så långt gick expeditionen sin gilla gång och under den påföljande våren 1882 utforskades med hjälp av släddpartier de nordliga delarna av Ellesmere Island. Redan i april gav sig även en separatexpedition ut bestående av ett antal släddar under ledning av löjtnant James B. Lockwood, och med bland andra David L. Brainard och den inuitiske jägaren Frederik Christiansen som deltagare. Målet var att så långt möjligt utforska den grönländska nordvästkusten och på det viset öka kännedomen om områdets geografi.

Även Brainard, som vid den här tiden var en erfaren militär med erfarenheter från bl.a. The Great Sioux Battle och senare även Spansk-amerikanska kriget,

David L. Brainard. Ur *The White World*.

medverkade i antologin *The White World*. I kapitlet "Farthest North with Greeley" skildrar han utförligt expeditionens vedermödor och glädjeämnen.¹⁴

Till att börja med gick slädfärden bra, men snart började svårigheter av olika slag infinna sig i form av besvärliga snö- och isförhållanden vilka gjorde framfarten extremt tung. Man färdades huvudsakligen nattetid då förhållandena var som bäst, men drabbades trots detta av snöblindhet allt som oftast. Det visade sig också snart att männen, även om de var militärer, inte hade den träning och fysiska uthållighet som krävdes för en sådan här färd. Humöret blev inte bättre av att man strax kom underfund med att man underskattat behovet av alkohol till spritköket och därmed blev tvingade att äta halvvarm föda.

Färden gick, trots stora svårigheter, dock vidare utefter den nordvästgrönländska kusten och efter att ha legat fast för en storm i flera dagar vid Mary Murray Island nådde man den 13 maj en latitud av 83° 19' nordlig bredd. Härifrån fortsatte man under två dygn vidare norrut efter kusten, men på grund av det minskande proviantförrådet beslöt Lockwood motvilligt att vända tillbaka mot Fort Conger. Man visste dock från den tidigare observationen den 13 maj att man befann sig på en högre nordlig latitud än någon

14 David L. Brainard, "Farthest north with Greeley", i *The white world: Life and adventures within the Arctic Circle portrayed by famous living explorers: Issued under the auspices of The Arctic Club*, red. Rudolf Kersting (New York: Lewis, Scribner & Co., 1902), 55–78.

tidigare veterligen uppnått och man kvarstannade på platsen tillräckligt länge för att kunna göra en ny tillförlitlig positionsbestämning vilken gav vid handen att man befann sig på 83° 24' N och 40° 46' W. Platsen där man stannat låg nedanför en hög klippformation.

We unfurled the glorious Stars and Stripes to the exhilarating northern breeze, with a feeling of exaltation impossible to describe. We shook each other's hands from very joy, and even hugged the astonished Eskimo, who wondered what it was all about.¹⁵

Målet med expeditionen ansågs därmed avklarat och man började återfärden mot Fort Conger dit man ankom den 1 juni 1882 efter att ha varit borta i 59 dagar. I och med detta hade man alltså uppnått den nordligaste punkt någon människa varit på vid den här tidpunkten och Lockwoods rekord stod sig sedan till 1895, då norrmannen Fridtjof Nansen tillsammans med sin följeslagare Hjalmar Johansen nådde 86° 14' nordlig bredd norr om ögruppen Frans Josefs Land.

Under tiden Lockwood var ute på sin expedition hade Greely genomfört olika expeditioner från Fort Conger för att utforska det inre av Ellesmere Island. Han hade då bland annat funnit en större insjö som fick namnet Lake Hazen, uppnämnd efter de amerikanska signaltruppernas chef. Dessa goda resultat till trots uppstod redan första sommaren problem då supportarfartyget *Neptune*, vilket skulle försett expeditionen med extra proviant, misslyckades med att ta sig fram till Lady Franklin Bay på grund av ishinder. Dock lyckades man upplägga en mindre depot för Greely på en plats längre söderut på Ellesmere Island, kallad Cape Sabine. Att man misslyckades med att nå fram med extraproviant till expeditionen innebar dock ingen omedelbar fara för männen i Lady Franklin Bay eftersom man ännu så länge var välförsedd med allt som behövdes för ytterligare en övervintring.

Under den påföljande våren 1883 fortsattes det vetenskapliga arbetet och James Lockwood utvidgade sina resor, bland annat till västra delen av Ellesmere Island där en större fjord upptäcktes som till expeditionsledarens ära fick namnet Greely Fiord. Denna sommar var det meningen att en ny hjälpexpedition skulle ta sig fram till Lady Franklin Bay för att undsätta övervintrarna. Denna undsättningsexpedition bestod av två fartyg, *Yantic*

---

15 Brainard, 75.

och den tidigare nämnda *Proteus*. Tyvärr lyckades inte heller dessa fartyg uppnå Lady Franklin Bay och till råga på allt skruvades *Proteus* ner i isen utanför Cape Albert i Smiths sund och sjönk. Besättningen lyckades dock rädda sig i en skeppsbåt och man hade dessutom tidigare försett sig med en båt och en del proviant från den året innan upplagda depån på Cape Sabine. Efter ett antal olika turer lyckades de skeppsbrutna från *Proteus* och besättningen på *Yantic* ta sig tillbaka till St. Johns på Newfoundland.

Det faktum att två expeditioner i rad, både sommaren 1882 och 1883, misslyckats med att nå fram till Lady Franklin Bay försatte naturligtvis Greely i ett mycket besvärligt läge. Enligt de instruktioner han hade skulle han evakuera baslägret om ingen hjälp anlände före augusti, så den 10 i samma månad begav man sig med båtar och slädar söderut. Efter en mycket besvärlig färd nådde man det 800 kilometer avlägsna Cape Sabine på 78° N, 74° W den 29 september 1883. Här upprättade man ett läger kallat Camp Clay, men kunde snart konstatera att endast en depå fanns upplagd, som dessutom hade decimerats av folket på *Proteus*, vilket gjorde situationen mycket svår redan från början. Årstiden var redan för långt framskriden för att våga försöket att med båtar ta sig över Baffin Bay till Grönland eller att ta sig tillbaka till Fort Conger, så man hade blott att inrätta sig för övervintring på stället. Förutom att den enda depån var ofullständigt utrustad, misslyckades dessutom jakten i hög grad, vilket gjorde att förhållandena under den påföljande vintern blev närmast desperata och sammanlagt 18 av 25 man dog, huvudsakligen av svält, utmattning och skörbjugg.

En av de överlevande, Francis Long, skildrar i ett kapitel i *The White World* kallat "An Arctic bear hunt", hur han i sista stund lyckades skjuta en isbjörn och därmed rädda de kvarvarande expeditionsmedlemmarnas liv ytterligare en tid.

Shrimps, bacon and sealskin stew, all in small quantities, had been our bill-of-fare for nearly a month; then we found there was not a full round of rations left. [...] The camp was well stocked with guns, ammunition and cooking utensils; I had always believed that the frozen North abounded in certain game; that there were fish in the open water, and seals and polar bears in plenty. But I had not reckoned rightly; had we been cast away

on a raft in mid-ocean we could scarcely have been more cut off from all chance of obtaining fresh provision.¹⁶

Francis Long. Ur *The White World*.

Trots detta gav sig Long ut dag efter dag för att spana efter något villebråd att jaga. Under en av dessa vandringar får han plötsligt syn på ett fotavtryck av en isbjörn i snön. Hjärtat hoppade till i bröstet på Long och han försökte under flera timmar följa spåret utan att lyckas få syn på björnen. Han återvände till lägret sent på eftermiddagen och tvingades berätta för de besvikna kamraterna om sitt misslyckande. Just när han avslutat sin redogörelse utropar en av männen att han ser Brainard komma springande så fort han orkade över bergskammen ner mot lägret. Greely frågade vad som stod på och vad det var som Brainard sett. Denne svarade med halvkvävd stämma att han sett en isbjörn, varpå Francis Long och inuiten Jens Edward omedelbart gav sig iväg på jakt efter björnen som de också fick syn på efter en stund på stort avstånd. I sitt försvagade tillstånd försökte de bägge männen att genskjuta björnen och på så sätt komma inom skotthåll.

Looking back it seems incredible, but I actually went ten miles in the circle followed to head off the bear. [...] Of those ten miles little was covered on the run; most of it was gained by crawling, two and a half hours of

16 Francis Long, "An Arctic bear hunt", i *The white world: Life and adventures within the Arctic Circle portrayed by famous living explorers: Issued under the auspices of The Arctic Club*, red. Rudolf Kersting (New York: Lewis, Scribner & Co., 1902), 103–4.

stumbling, slipping, falling and struggling to one's feet again. But it never entered my head to give up; I had started out to get the bear and I thought of the disappointed and soul-sick men who were awaiting my return.¹⁷

Man närmade sig dock isbjörnen sakta men säkert. Jens höjde geväret och sköt, men skottet missade. Nu var björnen varnad och på sin vakt, men Long rusade med all kraft han hade fram mot björnen för att skjuta från så nära håll som möjligt.

The echo of my shot went rolling over the ice-field; over the barrel of the gun I saw the bear rise upon his haunches, his fore paws tore the air, then with a great lurch he swayed and went down, a furry heap of dirty white on the ice. [...] 'Jens' said I, a lump sticking in my throat, 'we will go home and tell the boys there are four hundred pounds of meat waiting for them here out on the ice.'¹⁸

Den lyckade björnjakten till trots var läget alltjämt kritiskt och detta framgick även av det faktum att sammanhållningen och moralen sakta, men säkert, upplöstes. Detta tog sig uttryck i stölder av mat i olika former och det var särskilt en av expeditionens deltagare, Charles Henry, som flera gånger ertappades för detta brott. Att en av expeditionsmedlemmarna stal av provianten för eget bruk äventyrade givetvis överlevnaden för alla de kvarvarande och Greely var därför tvingad att ta till mycket dramatiska åtgärder.

Då expeditionen bemannades av militär personal tillämpades även militär rättskipning och Charles Henry dömdes därför enligt krigsrättsliga lagar till döden för dessa matstölder. Greely var alltför svag och bunden till sin sovsäck för att själv verkställa domen och beordrade därför skriftligt tre av expeditionens fysiskt starkaste medlemmar, David L. Brainard, Charles Frederick och Francis Long att utföra avrättningen av Henry.

Private Henry having been repeatedly guilty of stealing the provisions of the party, which is now perishing slowly by starvation, has so far been condoned and pardoned. It is, however, *imperatively ordered* that if this man be detected either eating food of any kind not issued him regularly, or making caches or appropriating any article of provisions, you will at once

---

17 Long, 107.

18 Long, 107–8.

shoot him and report the matter to me. Any other course would be a fatal leniency, the man being able to overpower any two of our present force.¹⁹

Efter att dagen därpå ha konfronterat Henry för ytterligare stölder, vilka denne utan vidare erkände, beslöt Greely att genast skrida till verket.

Notwithstanding promises given by private C. B. Henry yesterday, he has since, as acknowledged to me, tampered with seal-thongs, if not other food at the old camp. This pertinacity and audacity is the destruction of this party, if not at once ended. Private Henry will be shot to-day, all care being taken to prevent his injuring any one, as his physical strength is greater than that of any two men. [...] This order is *imperative*, and *absolutely necessary* for any chance of life.²⁰

Beslutet att avrätta Charles Henry var alltså fattat och skulle nu verkställas. Historien om avrättningen finns i något olika versioner, men kan i korthet sammanfattas på följande sätt: Expeditionsmedlemmen Charles Frederick fick uppgiften att få Henry att medfölja en bit bort från lägret under förvändning att han behövdes för att hjälpa till med att flytta en del proviant som lagrats där. På plats väntade Brainard och Long med ett laddat gevär varpå Henry delgavs att han skulle avrättas omedelbart enligt order från Greely. Henry stod som förstenad och muttrade sedan något om att detta inte var rätt, innan han snabbt försökte komma åt en yxa som låg på marken i närheten för att med den försvara sig. Han lyckades nästan nå den innan det första skottet gick av och som träffade honom i ryggen. Henry snodde runt samtidigt som han skrek att han blivit lurad i en fälla. Ytterligare ett skott avlossades, vilket träffade Henry i huvudet och var dödande.

Avrättningen av Charles Henry ägde rum den 6 juni 1884 ungefär klockan två på eftermiddagen och rapporterades direkt till Greely, vilken hade hört skotten avlossas och därför säkert var medveten om händelsen. De tre som av Greely beordrats att utföra avrättningen hade dessförinnan tagit en ed av varandra att aldrig någonsin avslöja vem av dem som sköt och detta löfte höll man, så vi vet ännu idag inte vem som avlossade de dödande skotten. Vissa omständigheter runt händelseförloppet talar emellertid för att Fredericks roll

---

19 Adolphus W. Greely, *Three years of arctic service: An account of the Lady Franklin Bay expedition of 1881–84 and the attainment of the farthest North. Vol. 2* (New York: C. Scribner's Sons, 1886), 317.

20 Greely, 317–18.

var att få med sig Henry avsides från lägret där Long och Brainard väntade. Väl på plats utvecklade sig händelserna snabbt och tvingade antingen Long eller Brainard att kvickt oskadliggöra Henry med två skott.²¹

Den 22 juni, alltså drygt två veckor efter avrättningen av Charles Henry, nådde långt om länge en undsättningsexpedition bestående av fyra fartyg fram till Cape Sabine och lyckades rädda de sju kvarvarande medlemmarna, vilka vid det här laget var mycket nära döden av svält och umbäranden. Tyvärr avled ytterligare en av de räddade männen under tillbakafärden, så i slutändan överlevde endast sex man ur expeditionen. Räddningsstyrkan tog även med sig kvarlevorna av dem som dött under vintern, och åtminstone en av kropparna bar spår som gjorde att rykten om kannibalism började cirkulera. Greely och de övriga som överlevt förnekade kategoriskt att någon form av kannibalism förekommit och som förklaring på anklagelserna hävdades att någon skurit kött från en av de döda för att använda som bete vid fångst av kräftdjur vid iskanten. Vad som var sanningen i detta får vi aldrig veta, men för David L. Brainard och Francis Long, vilka bägge deltog i den överdådiga middagen för Nordenskjöld, måste kontrasten mot svälten och döden under Lady Franklin Bay-expeditionen tjugotvå år tidigare varit slående.

Cape Sabine är än idag en av jordens mest avlägsna och svåråtkomliga platser och bär fortfarande spår av det förgångna. När Arktisresenären Jerry Kobalenko tog sig dit i början av 2000-talet påträffade han alltjämt lämningar och kringströdda föremål från expeditionen i form av en raserad hydda, tändstickor, tunnband och gamla klädrester. På platsen för Charles Henrys avrättning fann han en ärgad patronhylsa vilken troligen härrörde från exekutionen. Av rädsla för framtida souvenirjägare gömde han den i en närliggande klippskrev. Efter att ha ägnat några timmar åt att inventera lägret unnade han sig en god kvällsmåltid, dock inte utan en viss känsla av skuld med tanke på vad som förevarit här tidigare. Platsens magi var dock uppenbar för Kobalenko. När han senare på kvällen låg i sitt tält på väg att somna, ökade vinden utanför i styrka och det lät som röster ur det förflutna.²²

21 Beskrivningen av omständigheterna kring avrättningen av Charles B. Henry bygger på Glenn M. Stein, "An Arctic execution: Private Charles B. Henry of the United States Lady Franklin Bay Expedition 1881–84", *Arctic* 64, nr 4 (2011): 399–412, <https://doi.org/10.14430/arctic4139>.

22 Jerry Kobalenko, *The horizontal Everest: Extreme journeys on Ellesmere Island* (Toronto: BPS Books, 2010), 156–57.

En lögnare och gentleman. Frederick A. Cook.

The Polar Controversy Resolved lyder undertiteln på Robert Bryce's över ettusen sidor långa studie från 1997 över den största och förmodligen även den mest svårlösta konflikten i polarforskningens historia. Tvisten stod mellan amerikanerna Frederick A. Cook och Robert E. Peary om vem av dem som först uppnådde Nordpolen. Den kom att prägla en stor del av 1900-talet och har än idag proselyter på ömse sidor av konflikten. Bryce går in i ämnet med en mycket ambitiös vilja att, så långt det är möjligt, redovisa alla fakta i målet och boken är fram till dags dato en av huvudkällorna till denna historia.²³ Frederick A. Cook deltog i middagen för Nordenskjöld och hans ganska blygsamma autograf återfinns vi på menyn efter polarforskaren Antony Fialas. Cook är ännu idag en mycket känd person i polarforskningens historia och det finns därför skäl att se lite närmare på denne man, hans roll i polarforskar-samhället och på hans förhållande till Nordenskjöld.

Cook föddes i Hortonville, New York som son till tyska immigranter. Han studerade vid Columbia University och tog läkarexamen vid New York University Medical School år 1890. Redan året därpå deltog han som läkare på Robert Pearys expedition till norra Grönland och 1894 var han ledare för den tidigare omnämnda Mirandaexpeditionen med bl.a. Rudolf Kersting och Henry Brewer som deltagare. Några år senare, 1897, reste han till Eldlandet där han tillsammans med missionären Thomas Bridges studerade de då ännu kvarlevande ursprungsbefolkningarna Ona och Yahgan. Senare samma år knöts han som läkare till *Belgica*-expeditionen till Antarktis 1897–1899, den första att övervintra i det södra polarområdet. Under expeditionen uppstod problem vilka gjorde att man tvingades till en övervintring, och Cook gjorde här en viktig insats genom att han insåg behovet av färskt kött för att därigenom undvika skörbjugg. En omfattande jakt anställdes på sälar och pingviner vilket gjorde att man klarade sig väl under övervintringen. Den sedermera världsberömda forskningsresanden Roald Amundsen, Sydpolens upptäckare, deltog på denna expedition och

---

23 Robert M. Bryce, *Cook & Peary: The polar controversy, resolved* (Mechanicsburg, PA: Stackpole Books, 1997). Se även Bruce Henderson, *True north: Peary, Cook, and the race to the Pole* (New York: W.W. Norton & Co., 2005).

han var under resten av sitt liv tacksam mot Cook för hans framsynta arbete för hälsan bland deltagarna i *Belgica*-expeditionen.²⁴

Frederick A. Cook. Ur *The White World*.

Vid sekelskiftet 1900 var Cook med dessa expeditionserfarenheter en etablerad del av det amerikanska polarforskarssamhället. I linje med detta medverkar även han i *The White World*. Med ett bidrag kallat "The daily work of an Arctic explorer" tar Cook i skämtsam form upp både vedermödor och glädjemen för dåtidens polarforskare. Han skriver:

Their path is a series of ups and downs, but mostly ups. Their comfort, if they have any, is involved in the effort to overcome the ever-present discomfort. [...] Herein lies the reason for the unfaltering law that he who has once beheld the other-world conditions, and has felt the charm of the white snowy silence of the frigid zones, will ever long to return. If from any cause a polar explorer cannot return to the dream of his life he either commits suicide, gets married, or dies an unnatural death in some way.²⁵

24 Om denna expedition se vidare Frederick A. Cook, *Through the first Antarctic night 1898–1899: A narrative of the voyage of the "Belgica" among newly discovered lands over an unknown sea about the South Pole*. (New York: Doubleday & McClure Co., 1900).

25 Frederick A. Cook, "The daily work of an Arctic explorer", i *The white world: Life and adventures within the Arctic Circle portrayed by famous living explorers: Issued under the auspices of The Arctic Club*, red. Rudolf Kersting (New York: Lewis, Scribner & Co., 1902), 135.

Jämfört med dagens polarforskare hade man på Cooks tid helt andra förutsättningar, både i form av födoämnen och i form av utrustning. Cook går vidare med att beskriva mathållningen under en slädexpedition.

Here is the day's gastronomic comfort; for breakfast two cups of tea, a few ship's bisquits, hard and tough, a bit of pemmican, twenty years old, which is made of equal quantities of dried meat and beef tallow. No luncheon, except a soap-like cake of baconfat, mixed with pulverized peas. For dinner, the breakfast is repeated with an extra treat in form of a large drink of water, if the fuel supply will permit such a luxury.²⁶

Denna enkla diet vänjer man sig vid som fången vänjer sig vid fängelsematen enligt Cook, som därefter går vidare med tältlivets och övernattningsarnas vedermödor:

It is not so bad with the bed. Among the incidents of bed-going are to be found the happiest moments of an explorer's life. It is a pity that the North Pole cannot be reached in a sleeping-bag, for therein lies the foundation of most of the comforts of polar adventures. [...] Some prefer a 'one-man' bag, others a bag for three. Now, I like a 'three-man' bag, but I want to choose my bed-fellows carefully, and I also want to select my position in the bag. [...] It does not matter how charming a man ordinarily be, he is another sort of a creature in a bag; and then, too, men have such different ways when asleep. 'The chronicles of three men in a bag' would make an excellent title for a story of exploring life, but I am not going to write this story just now.

Cook fortsätter utläggningen om polarforskarens sömnproblem med en längre utläggning om hur unison vändning går till i "sardinburken" när man väl är på plats i tremannasovsäcken.

Oavsett hur man hanterar livet i sovsäcken, är all polarforskning en fråga om att utsätta sig för elementen i olika former, och Cooks förhållningssätt till förfrysningsskador på fötterna förtjänar att citeras.

The boot is removed, and through the many thicknesses of hose the foot feels like something foreign. One stocking after another is cautiously taken off, but still there is a woody touch to the foot. When the last stocking is stripped down, the foot is found white and glossy, like porcelain. A more

---

26 Cook, 137.

careful examination reveals the fact that one or two of the toes are missing, and then the sock is shaken for the missing bits before an effort is made to restore the circulation of the icy tissues. But an explorer must learn to rise above such little discomforts. He who cannot afford to lose strips of his skin, or parts of his hands and feet, is not worthy to be counted among the braves who seek the pole.²⁷

Alla vedermödor till trots, den hängivne polarforskaren får dock sin belöning genom att studera jungfruliga områden med ”air of terrestrial youth” fjärran från vardagens brådska, där man kan öppna ”the Book of Nature and record the causes and effects of nearly all phenomena”:

These tempting studies are what lift the spirits above the even plane of white monotony. It is this fresh interest in the unknown which makes life tolerable. We all like to ponder over the days of our youth; those of an inquiring turn of mind love to reflect upon the youthful days of the earth; and looking at the polar world, as a whole, it bears a close relation to what the earth must have been when man first came to it. Life under such conditions brings new joys in spite of the soul-despairing discomfort.²⁸

Så långt Frederick Cooks reflektioner kring polarforskarens med- och motgångar. Som antytts tidigare, var Cook vid den här tiden en etablerad person i geografiska kretsar och hans nästa stora projekt, blott några månader efter middagen på The Explorers Club, blev att som den förste bestiga Nordamerikas högsta berg, Mount McKinley i Alaska. Berget är sedan 2015 benämnt Denali, men ursprungligen uppkallat efter den amerikanske presidenten William McKinley. Cook hade redan 1903 gjort en förberedande expedition till området, men 1906 återvände han med en ny expedition om tillbaka till USA med beskedet att Cook tillsammans med en annan expeditionsmedlem, Fred Barril, hade bestigit den drygt 6000 meter höga toppen. Eftersom Cook genomfört toppbestigningen tillsammans med endast en person, kom hans uppgifter att ganska omgående betvivlas av de expeditionsmedlemmar som lämnats på en lägre nivå. Dessa ifrågasättanden hölls inom expeditionens deltagare tills vidare och det kom att dröja till 1909 innan Cooks uppgivna bestigande av toppen kom att offentligt ifrågasättas, då i samband med det föregivna uppnåendet av Nordpolen året innan. År

²⁷ Cook, 142.

²⁸ Cook, 143–44.

1909, alltså samma år som Robert Peary återkom från sin expedition till Nordpolen hade Fred Barril skrivit under ett uttalande vari han hävdade att han och Cook inte hade uppnått toppen av Mount McKinley. Senare under 1900-talet har emellertid forskningen kommit fram till att Barril var betald av supporters till Peary för att göra detta uttalande.

Hela frågan huruvida Cooks bestigning av Mount McKinley var sann eller inte orsakade naturligtvis en debatt kring hans trovärdighet och flera expeditioner under 1900-talet har försökt att rekonstruera hans rutt mot toppen utefter de foton från uppstigningen han visade fram vid hemkomsten och som skulle styrka autenticiteten i hans anspråk. Robert Bryce kunde så sent som på 1990-talet, efter jämförelse med nyare bilder, konstatera att inga av de foton Cook presenterade var tagna på eller i närheten av toppen. Ingen annan konkret bevisning kunde heller framläggas av Cook, vilket gjort att man idag bedömer att hans föregivna toppbestigning var en bluff.

Året efter Mount McKinleyexpeditionen, 1907, återvände Cook till Arktis. Han dröjde dock med att annonsera att målet med expeditionen var Nordpolen tills han redan var på plats i Annoatok på norra Grönland. Här övervintrade han innan han i februari 1908 gav sig iväg mot polen. Året därpå återvände Cook till civilisationen och hävdade att han den 21 april 1908 hade uppnått Nordpolen tillsammans med två grönländare, Ahpellah och Etukishook. På tillbakavägen hade problem uppstått vilka gjort att man tvingats övervintra på Devon Island på den kanadensiska sidan innan man lyckades ta sig tillbaka till Grönland under våren 1909. Från Grönland tog sig Cook till Köpenhamn där den minst sagt sensationella nyheten kom ut och spreds över världen.

Cooks anspråk på att ha uppnått Nordpolen var till en början i huvudsak accepterade, men ifrågasattes av hans rival Robert Peary, vilken även han nyligen återvänt från Arktis och som hävdade att han uppnått Nordpolen den 6 april 1909. Cook gratulerade visserligen Peary till bedriften, men snart var striden igång med supporters på bägge sidor i konflikten, som tävlade i att misskreditera varandra. En kommission tillsattes vid Köpenhamns universitet för att kontrollera Cooks uppgifter, men i december 1909 tvingades man konstatera att de data Cook lämnat inte räckte som bevis för att han uppnått Nordpolen. Faktum är att Cook inte heller senare kunde leverera substantiella belägg för sina påståenden. Han hävdade

att detaljerade dagböcker och journaler fanns bland de tillhörigheter han lämnat kvar på Grönland innan han reste till Danmark. Dokumenten har aldrig återfunnits, vilket gjort att Cooks anspråk på att ha varit den förste på Nordpolen idag knappast har någon giltighet.

Till saken hör att inte heller Peary överlät sina journaler till tredje part för objektiv granskning, utan dessa placerades hos National Geographic Society, vilka inte tillät någon att ta del av dem. Sedermera överfördes materialet till National Archive, där det numera finns tillgängligt för forskning.²⁹ Även Pearys uppgifter har på senare år ifrågasatts, och med stor sannolikhet är det så att varken Cook eller Peary i praktiken var ända framme vid själva nordpolspunkten.³⁰ Mot denna bakgrund är det av intresse att fråga sig hur Otto Nordenskjöld förhöll sig i den här delikata situationen och vilken sida han valde. Han var personligen bekant med bägge kontrahenterna och var följaktligen tvungen att så långt möjligt hålla sig neutral i frågan.

Nordenskjölds kontakt med Cook går tillbaka till 1904 då Cook tillskriver honom och meddelar att han har invalts som hedersledamot i The Arctic Club, och att fler hedersbetygelser kan väntas om Nordenskjöld besöker USA.³¹ I samband med Cooks återkomst från nordpolsexpeditionen sände Nordenskjöld via Geografiska föreningen i Göteborg sina gratulationer för vilka Cook tackar i ett telegram till föreningen.³²

Även Peary var bekant med Nordenskjöld vilket framgår av korrespondens med svensk-amerikanen och affärsmannen Oscar Pearson. Denne spelade en viss roll i förberedelsearbetet inför Nordenskjölds USA-turné och han hade vid flera tillfällen anledning att träffa Peary, och vidarebefordrade lyckönskningar och hälsningar mellan de bägge.³³

Cooks trovärdighet hade otvetydigt fått en knäck i samband med affären runt bestigningen av Mount McKinley och Nordenskjöld hamnade i en svår situation då han inte ville misstro någondera parten. Som den seriöse forskare han var, såg han främst polarforskningen som en vetenskaplig ange-

29 Bryce, *Cook & Peary*, 757–58.

30 Om Peary se vidare Wally Herbert, *The nose of laurels: Robert E. Peary and the race to the North Pole* (New York: Atheneum, 1989).

31 Frederick A. Cook till Otto Nordenskjöld, 7 mars 1904, H 2004:08, Otto Nordenskjölds arkiv, GUB.

32 Frederick A. Cook till Geografiska föreningen i Göteborg, Telegram, 6 september 1909, H 2018:04, Geografiska föreningens arkiv, GUB.

33 Oscar Pearson till Otto Nordenskjöld, 19 juli 1905, H 2004:08, Otto Nordenskjölds arkiv, GUB. Se även brev från Pearson 11 december 1904, 23 april och 9 augusti 1905 samt 30 juni 1906.

lägenhet, och inte primärt en fråga om att vara först på en geografisk punkt. Nordenskjölds förhållningssätt i frågan belyses väl av hans svar till tidskriften *Deutsche Revue* i oktober 1909. Att Peary uppnått Nordpolen råder ingen tvekan om enligt Nordenskjöld, tvärtom, det är knappast överraskande med hänsyn till den noggranna planeringen som Peary genomfört sin expedition med. Lika säkert är det inte vad Cook beträffar, då denne genomfört sin expedition samtidigt som Peary, men underlåtit att ge offentlighet till sina planer att uppnå Nordpolen. Detta gör, enligt Nordenskjöld, att allmänhetens tilltro till Cook har skadats. Cooks expedition genomfördes också med mindre förberedelser än Pearys, men detta behövde inte innebära att man inte uppnått polpunkten, då isförhållandena varit särskilt gynnsamma vid tidpunkten för Cooks försök.

Nordenskjölds hållning i nordpolsfrågan var alltså diplomatisk och hans mycket konsiliananta svar på frågan om vem som skall räknas som den förste vid Nordpolen avslutas med orden:

Wen soll mann nun aber in Zukunft als den eigentlicher 'Entdecker des Nordpols' betrachten? Nach meiner Meinung unbedingt die beiden Männer Peary und Cook zusammen. Cook ist offenbar der erste, der den Pol betreten hat; Peary stand ihm zeitlich nicht lange nach, und er ist ausserdem der eigentliche Wegbahner; seine Pläne und Vorbereitungsarbeiten sind es, die sich bei beiden Expeditionen als richtig erwiesen haben. Beiden männern müssen wir unsere Bewunderung für ihre leistungen zollen; die Forschung und die Menschheit schulden beiden die grösste Dankbarkeit. Und die Ehre ist gross genug, um auf zwei Personen verteilt werden zu können.³⁴

Trots att Cooks rykte aldrig återhämtade sig riktigt efter striden om Nordpolen, hade han fortsatt en god kontakt med Nordenskjöld. Som brukligt i sådana här sammanhang, kom snart böcker i ämnet och redan 1910 utkom på svenska Pearys skildring av sin nordpols expedition.³⁵ Även Cook skrev en omfattande redogörelse för sin expedition, men det dröjde till 1911 innan den utgavs i USA.³⁶ Till skillnad från Pearys bok kom aldrig

---

34 Otto Nordenskjöld, "Peary und Cook: Ein Brief des Prof. Dr. v. Nordenskjöld an den Herausgeber der 'Deutschen Revue'", *Deutsche Revue*, oktober 1909.

35 Robert E. Peary, *Nordpolens upptäckt* (Göteborg: Åhlén & Åkerlund, 1910).

36 Frederick A. Cook, *My attainment of the Pole: Being the record of the expedition that first reached the boreal center 1907-1909, with the final summary of the polar controversy*. (New York: The Polar Publishing Co., 1911).

någon svensk översättning av Cooks, vilket möjligen indikerar hur man i Sverige såg på dennes påstådda uppnående av Nordpolen.³⁷

”Pappa trodde på Cook” var Nordenskjölds dotter, Martha Löwenhielms, svar på hur hennes far ställde sig i nordpolsfrågan och till Cook i synnerhet.³⁸ Nordenskjöld ville så långt möjligt lita på både Cook och Peary och förhållandet till Cook var oförändrat gott. Saken belyses ytterligare i ett brev från Cook till Otto Nordenskjöld hösten 1911. Cooks bok hade alltså kommit ut samma år och Nordenskjöld hade troligen fått ett exemplar av Cook personligen och tackat denne i ett brev som nu besvaras i mycket uppskattande ordalag:

After so many unkind things have been said it is a distinct pleasure to receive from a real Arctic Expert like yourself an appreciative letter. I am also glad to write that just the spirit which you have shown is now being displayed by most of my polar colleagues. In due time the subject matter of this ungracious controversy will educe [?] under the fair wind of understanding eyes. After a digestion and assimilation and reexamining [?] of the whole problem by men like yourself who can understand, history will give its verdict. This is the only reward for which I am seeking.³⁹

Även om Nordenskjöld, åtminstone på ett principiellt plan, fortsatt hade tilltro till Cook, hade dennes tillförlitlighet trots allt fått en allvarlig knäck, vilket kom till uttryck genom att han i december 1909 uteslöts ur The Explorers Club. Tvisten kring nordpolsfrågan hade vid den här tidpunkten inte utvecklats så långt att den i sig skulle renderat Cook en uteslutning, utan det var oklarheterna kring hans föregivna bestigning av Mount McKinley som fällde avgörandet.⁴⁰ Extra pikant var att en av undertecknarna av uteslutningen var en personlig vän till Cook, Anthony Fiala, vars namnteckning återfinnes bredvid Cooks på menyn vid middagen för Nordenskjöld. Uteslutning innebar att Cook försvann från dessa sammanhang, och han upphörde även att vara ledamot av The Arctic Club, vilken han varit med om att grunda på 1890-talet. Vissa var, trots allt, ännu beredda att ge Cook

37 Ännu så sent som 1914 hade Cook emellertid en idé om att få till stånd en svensk översättning av boken. Se brev från Frederick A. Cook till konsul Gunnar Langborg, 12 juni 1914, Privat ägo.

38 Muntligt meddelande från Martha Löwenhielm till författaren 17 februari 2005.

39 Frederick A. Cook till Otto Nordenskjöld, 2 november 1911, H 2004:08, Otto Nordenskjölds arkiv, GUB.

40 *Washington Post* 25 december 1909. Här citerat efter S. D. Fess, *The North Pole aftermath: Speech of Hon. S. D. Fess, of Ohio, in the House of Representatives, Congress of the United States, Thursday, March 4, 1915* (Washington: Govt. Print. Off., 1915), 27.

en chans, men menade att han hade sig själv att skylla då han bemött Köpenhamnsutredningen med tystnad.⁴¹

Något personligt möte mellan Cook och Otto Nordenskjöld verkar inte ha ägt rum efter middagen på The Explorers Club 1906. Några år senare, 1909, var det dock nära att de träffades på Grönland dit Nordenskjöld rest för en sommarexpedition tillsammans med konservatorn vid Göteborgs museum, Hilmer Skoog. På Grönland befann sig då Cook på väg tillbaka från sin nordpolsexpedition. Cook färdades från Grönland till Köpenhamn med ångfartyget *Hans Egede* och det var ursprungligen tänkt att även Nordenskjöld och Skoog skulle återvända med detta fartyg. Planerna blev dock ändrade och efter att ha besökt området kring Ivigtut ordnades hemresan med en tidigare båtlägenhet, vilket gjorde att man missade ”den man, som under flera månader tagit världens uppmärksamhet i anspråk genom att utgifva sig själv som Nordpolens upptäckare.”⁴²

Frederick Cook och Robert Peary var två helt motsatta personligheter vilket hade inverkan på deras respektive förtroende hos allmänheten. Peary ansågs av många som både arrogant och hänsynslös i sin hårda strävan att till varje pris uppnå Nordpolen. Cook hade å andra sidan lätt att få positiv kontakt med människor och inge förtroende. Under lång tid hade många fortsatt tillit till honom och hans anspråk, trots att alltmer talade emot honom. En bestickande förklaring till detta fenomen gavs av en kvinnlig bekant till New York-senatorn Chauncey Depew, som frågat henne varför hon alltjämt hade förtroende för Cook, varpå hon svarade ”Well, Cook is a liar and a gentleman, and Peary is neither.”⁴³

För Cook blev det inga fler polarexpeditioner. Han gav sig in i oljepropekteringsbranschen i Texas 1919, där han startade flera bolag. Även här uppstod problem, och tillsammans med flera andra ställdes han inför rätta anklagade för aktiebedrägerier. I november 1923 dömdes Cook till 14 års fängelse trots att domen överklagades. Han släpptes med en straffeftergift 1930. Roald Amundsen, vilken som antytts ovan, menade att Cook räddat livet på honom och den övriga besättningen under *Belgica*-expeditionen genom sin insiktsfulla hållning till kostens betydelse för att undvika skör-

41 Walter Lonsdale, ”The real story of Dr. Cook and the North Pole”, *The Travel Magazine*, 1910, 74, citerad efter Bryce, *Cook & Peary*, 475.

42 Otto Nordenskjöld, ”Från danska Sydvästgrönland”, *Ymer* 30 (1910): 45–46.

43 Bryce, *Cook & Peary*, 473.

bjugg, behöll sin vänskap med Cook och besökte honom i fängelset vid flera tillfällen. Några månader före sin död 1940 blev han slutligen officiellt benådad av president Franklin D. Roosevelt.⁴⁴

Otto Nordenskjöld avled tolv år före Cook och fick aldrig uppleva hans frigivning eller att han benådades, men frågan kvarstår ändå hur Nordenskjöld ytterst ställde sig till honom och hans olika projekt. Det är nog högst rimligt anta att Nordenskjöld med tiden måste ha blivit alltmer tveksam till Cooks trovärdighet, både som polarforskare och som person i största allmänhet, men några senare officiella uttalanden i frågan gjorde han veterligen inte.

”A sailor of fortune” – Bradley Sillick Osbon.

Middagen på The Explorers Club samlade en brokig skara personer med mycket olika bakgrund och i skilda åldrar. En av de mest speciella var sjöofficeren Bradley Sillick Osbon (1827–1912). Denne hörde till generationen före Nordenskjöld och Osbon var med sina 79 år den äldste i sällskapet. Osbons erfarenheter av polarområdena var av ett annat slag än Nordenskjölds, då han till skillnad från denne inte varit med på vetenskapliga expeditiönsföretag, utan deltagit i olika fångstexpeditioner främst efter val i både Norra och Södra ishaven.

Osbon föddes i Rye, New York och gick tidigt till sjöss i den amerikanska flottan. Han gick oftast under namnet ”Captain Osbon” trots att han hade varit verksam inom olika länders flottor och hade graden av amiral. Han lämnade dock tidigt amerikanska flottan för att övergå till olika valfångstfartyg. Tillbaka från en expedition till Arktis passerade han Hong Kong där han engagerades i Anglo-Chinese Navy. Här kom Osbon att utkämpa flera strider mot kinesiska piratfartyg. Efter några år i kinesisk tjänst återvände han till USA där kortvarigt gick iland för att tjänstgöra som assistent på ett resande Music Hall-sällskap.

Sjön lockade emellertid åter den äventyrlige Osbon och på en av resorna hamnade han i Argentina just som en revolution utbröt. Han anslöt sig därför till den argentinska flottan där han fick befäl över en slup vid namn *Vingto-Cinquo de Mayo* och med rang av kommendör. Detta var en turbulent tid i Osbons liv och förutom att han var nära att bli skjuten som spion, lär

⁴⁴ Wikipedia, ”Frederick Cook”, Wikipedia, 25 oktober 2020, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Frederick_Cook&oldid=985380841; Bryce, *Cook & Peary*, 689–92, 735.

han även ha fört över 25 000 dollar till USA från en amiral som sålt sin flottenhet till den styrande myndigheten i Argentina.⁴⁵

Osbons äventyr var i sanning märkliga och när revolten mot kejsar Maximilian I i Mexiko ägde rum 1867 var han på plats även där. Han fick då uppdraget att bygga upp en flotta och han tilldelades graden amiral. Vid ett senare tillfälle träffade han enligt honom själv Napoleon III, vilket ledde till att han lyckades sälja en s.k. pneumatisk telegraf till den franska regeringen för 30 000 dollar! Under det spansk-amerikanska kriget var han även inblandad i att upptäcka den spanska flottan utanför ön Curacao.⁴⁶

Det må förhålla sig hur det vill med dessa historiers sanningshalt, men en god berättare var Osbon otvivelaktigt. I *The White World* medarbetade Osbon med en berättelse kallad "Perils of polar whaling" där han berättar minnen från valfångartiden. Från att ha varit på fångst i Antarktisk styrdes kosan norrut genom Stilla havet mot Berings sund där man fått uppgift om att det fanns gott om val. Vädret var bra och man hade lyckats bra med fångsten då något ovanligt inträffade. "We had lowered all four boats in pursuit of three whales which were circulating near the ship. My boat inopportunedly got in the way of a bull whale and he 'spanked' the boat into smithereens with his huge tail."⁴⁷ Tillsammans med skeppskamraten Tom Cole hamnade Osbon i vattnet och med endast varsin åra till hjälp att hålla sig flytande med. De övriga besättningsmedlemmarna på fångstbåten lyckades snabbt rädda sig över till de andra båtarna, medan Cole och Osbon hamnade innanför en cirkel av valar vilka simmade runt dem hela tiden och omöjliggjorde en räddning av dem.

We were the recipients of many words of encouragement from our shipmates, who stood ready to rescue us as soon as the whales gave them an opportunity. Finally, we both felt that some chewing tobacco would be a comfort, and we hailed the outsiders for a supply; in a minute the air was full of bits of the weed in plug form, of which we secured several samples. [...] After our lunch of tobacco, we quietly rested on our oars. When we had been nearly three hours in the water, the two bull whales resolved to

---

45 "A veteran sailor of fortune dead", *The Richmond Palladium and Sun-Telegram*, 10 maj 1912.

46 "A veteran sailor of fortune dead".

47 Bradley Sillick Osbon, "Perils of polar whaling", i *The white world: Life and adventures within the Arctic Circle portrayed by famous living explorers: Issued under the auspices of The Arctic Club*, red. Rudolf Kersting (New York: Lewis, Scribner & Co., 1902), 364.

have a'scrap', and as they broke the circle, the second mate's boat rushed in, picked us up, and started for the ship. We were comfortable in the water, but half-frozen when we were in the boat. After a good rubbing down, a drink of hot brandy, and a nights sleep, Tom and I were non the worse for our bath in the Arctic ocean.⁴⁸

Bradley Sillick Osbons liv var både innehållsrikt och äventyrligt. Efter att han gått iland för gott kom han fortsatt att synas i det offentliga livet. Han var bl.a. ordförande för Förenta staternas sjöveteraners förening.⁴⁹

År 1906 utgavs i USA en bok av Willam Reed (1830–1920) *Phantom of the Poles*, där en teori förs fram att jorden skulle vara ihålig och att det vid nord- respektive sydpolen skulle finnas hål vilka i sin tur skulle vara ingångar till för mänskligheten okända områden bestående av oceaner, berg och floder. Även växtlighet förmodades finnas och Reed uteslöt inte att här skulle kunna existera för människorna på utsidan okända civilisationer. Denna för nutida människor närmast fantasyartade teori fick märkligt nog en hel del anhängare och en av dessa var Osbon. Till stöd för teorin anfördes att jorden är avplattad vid polerna, att norrsken skulle orsakas av dessa hål och att även tidvattnet hade sitt ursprung här. Allt detta kan med dagens kunskap avfärdas som rent nonsens, men på sin tid fick rörelsen en hel del uppmärksamhet. En Reed Hollow Earth Exploring Club startades 1908, och till styrelsemedlemmar i denna illustra förening valdes bland andra Albert Operti och Osbon. Enligt Reed var den saknade S. A. Andrée ”probably held in the hollow earth by folk who walk inside like files in a hollow globe.”⁵⁰

Den vid det här laget 80-årige Osbon och hans klubbmedlemmar lämnade ingen möda ospard för att bringa klarhet i frågan och redan två månader efter det konstituerande mötet hade planerna på en omfattande expedition med tre fartyg avancerat ganska långt.⁵¹ Rutten för expeditionen planerades gå via Berings sund, men först skulle telegrafstationer för kommunikation upprättas på olika håll i Arktis, bland annat Melville Land, Spetsbergen och Frans Josefs Land. Ett av fartygen planerades även att utrustas med ett speciellt gyroskop vilket skulle möjliggöra navigation oberoende av kompass, men det mest spektakulära var nog att en speciell ubåt skulle medbringas

48 Osbon, 364–65.

49 ”Till John Ericssons minne”, *Stockholms Dagblad*, 15 juni 1893.

50 ”North Pole a hole: Likewise the South”, *The New York Times*, 4 april 1908.

51 ”Plans polar trip”, *The Quinlan Mirror*, 2 juli 1908.

för att möjliggöra längre resor under det arktiska istäcket.⁵² Dessa idéer måste betraktas som enastående för sin tid, då det i verkligheten kom att dröja ytterligare 50 år innan den första ubåten, den amerikanska atomubåten *Nautilus*, lyckades nå Nordpolen den 2 augusti 1958 genom att gå under den arktiska packisen. Förutom ubåten var tanken att ett av fartygen skulle ha en specialkonstruerad teleskopmast för observationer från hög höjd för att spana efter indikationer på större ytor med öppet vatten. Inte nog med dessa nymodigheter, speciella slädar för längre resor över packisen samt ett särskilt luftskepp med kraftiga motorer, vilket kunde gå upp och ned från isen med tung last utan problem, ingick i den planerade utrustningen.⁵³

Det torde säga sig självt att av detta grandiosa expeditionsprojekt blev intet. Redan året därpå återvände både Frederick Cook och Robert Peary från nordpolsområdet och ingen av dem hade sett några som helst indikationer på att något hål fanns vid Nordpolen. Ytterligare två år senare, 1911, uppnådde Roald Amundsen Sydpolen och inte heller han kunde upptäcka något som styrkte Reeds teori. I och med detta gick luften ur hela idén om ”The Hollow Earth”, vilken därmed förpassades till historien.

Bradley Sillick Osbon. Ur *The White World*.

---

52 "Plans polar trip".

53 "Plans polar trip".

Idén om att använda undervattensteknik av olika slag som ett hjälpmedel att nå Nordpolen var inte tillkommen i samband med den planerade Reedska polarexpeditionen. Redan vid middagen för Nordenskjöld talade Osbon och förde fram tanken att ta sig fram under själva polarisen:

The only way of getting to the north pole is to go by the 'Subway' he said. It is the warmest way. If you want to go the old-fashioned way remember that you don't need a frigate to go to the pole. A small sloop with a few men is better. But they must have sand in their gizzards.⁵⁴

Osbon var en varm anhängare av Cook och hans anspråk på att ha nått Nordpolen. Han kände även Peary, vilken han fann både "unbearably arrogant" och "insufferable" och under de kommande åren engagerade sig Osbon hängivet i att hävda Cooks vederhäftighet gentemot Peary.⁵⁵

Bradley Sillick Osbons eftermäle kan väl idag närmast betraktas som en blandning av Münchhausen och science fiction. Han var redan i sin samtid en remarkabel och namnkunnig person och samma år som han deltog i middagen för Nordenskjöld utgav han sina omfattande memoarer med titeln *A Sailor of Fortune* där den intresserade läsaren kan följa hans olika öden och äventyr ingående.⁵⁶

Åter till middagen

Förutom namnteckningar på menyn lämnade deltagarna vid middagen avtryck genom tal till Otto Nordenskjölds ära, bland annat av Henry Brewer, Frank Wilbert Stokes, Anthony Fiala, Frederick A. Cook, Bradley Sillick Osbon och Ejnar Mikkelsen. I sitt tal poängterade Brewer det vetenskapliga värdet av Nordenskjölds expeditioner, särskilt geologiskt:

He opens wide a field of speculation as to what this part of the world may have been like once. He brings back fossils showing that once upon a time the Antarctic wastes must have been overgrown with great and mighty

54 "To the pole by subway", *The New York Times*, 8 februari 1906. Redan 1891 förde den svenske polarforskaren Axel Hamberg fram tanken om att med en undervattensfarkost ta sig fram under polarisen mot Nordpolen. Se "Sällskapets förhandlingar: Sammankomsten den 20 mars 1891", *Ymer* 11 (1891): 75–77.

55 Om detta se vidare Bryce, *Cook & Peary*, 335, 378.

56 Bradley Sillick Osbon och Albert Bigelow Paine, *A Sailor of Fortune: Personal Memoirs of Captain B.S. Osbon*, (New York: McClure, Phillips & Co., 1906). Finns även digitaliserad på Internet Archive.

forests. We must continue the good work, and to Dr. Nordenskjöld, I would say, Good luck on another voyage.⁵⁷

Fredrick Cook tog i mera skämtsam form upp en spektakulär teori i andan av ”The Hollow Earth”, nämligen förklaringen till norrskenets uppkomst.

Capt. Mikkelsen has just told me a story which has not yet been copyrighted. It has to do with the origin of the Aurora Borealis. Its origin was discovered in the interior of Labrador. It was not discovered by a man – no mere man would be likely to make such a discovery – but by a woman, Mrs. Hubbard. She found an opening in the ground out of which came the fire and the heat of the interior of the earth, and this fire, spreading out over the heavens, it is now being positively asserted, is the Aurora Borealis.⁵⁸

Återvändande till allvaret sade Cook vidare att alla amerikaner borde samarbeta med Nordenskjöld inom polarforskningen och avslutade med att framkasta en idé om att i framtiden kommer bilen att bli ett sätt att ta sig till Nordpolen. Denna djärva tanke har väl kommit på skam i ett efterhandsperspektiv, men han kan ändå sägas ha fått rätt i det avseendet att motorfordon som snöessler och liknande har tagit sig fram till polen.

Stämningen vid middagen var uppenbarligen mycket god och vid kaffet reste sig David L. Brainard upp och föreslog en skål för gästen i svensk punsch. ”Skaol! Roared the diners in response. The explorer smiled at this echo from his native land and language.”⁵⁹

Den observante läsaren har troligen redan noterat att samtliga här ovan behandlade personer är män och förhållandet är detsamma vad gäller alla övriga autografer på menyn. Denna könsmissiga snedfördelning har sin förklaring i det faktum att The Explorers Club vid den här tiden var en sammanslutning enbart för manliga ledamöter och det dröjde i praktiken ända till 1981 innan kvinnor bereddes möjlighet att bli invalda i klubben. I och med detta ökades medlemsantalet betydligt och bland de först invalda kvinnorna var Sylvia Earle, Dian Fossey, Ritha Mathews och Kathryn Sullivan.⁶⁰

---

57 ”To the pole by subway”.

58 ”To the pole by subway”.

59 ”To the pole by subway”.

60 The Explorers Club, ”A Gathering Place”.

Helt skilda världar var det dock inte och några dagar innan middagen på The Explorers Club, bjöd Marie Cook, gift med Frederick A. Cook, in Karen Nordenskjöld till ett s.k. teaterparty som alternativ till den stora herrmiddagen och här deltog dessutom Mary Clare Puryear Fiala, gift med Anthony Fiala, och Helen Bartlett Bridgman, gift med Pearys medarbetare Herbert L. Bridgman.⁶¹ I samband med middagen höll Nordenskjöld även sitt föredrag om Antarktisexpeditionen och under det att han gjorde några avslutande anmärkningar till detta dök damerna upp på klubben: "During Dr. Nordenskjöld's remarks Mrs. Cook brought to the Atelier for supper from a theatre party her guests Mesdames Nordenskjöld, Anthony Fiala and Herbert L. Bridgman, to whom many of the company were presented."⁶²

När det gäller Nordenskjölds framtida kontakter med middagsgästerna blev de av naturliga skäl inte så många. Som vi sett hade han sporadisk brevväxling med Frederick A. Cook och han hade även kontakt med Ejnar Mikkelsen. Det finns dock ett namn som härvidlag står ut vid sidan av de övriga nämligen Frank Wilbert Stokes. Denne hade engagerat sig starkt i Nordenskjölds vistelse i USA. Som vi noterat gjorde han dessutom målningen som prydde omslaget till menyn och höll tal.

Utöver kommentarer kring andra expeditioner blev Nordenskjöld under föreläsningsturnén också intervjuad i media om den egna Antarktisexpeditionens resultat och i samband härmed uttalade sig även Stokes:

Tillåt mig foga några ord till professor Nordenskjöld. Jag har två gånger varit med Peary och fått riklig kunskap om de faror och lidanden som tillhöra polarforskarens lif. Jag talar därför av erfarenhet, då jag påstår, det fordras ett dubbelt så stort mod och dubbel beslutsamhet att öfvervintra i södra polarhavet. [...] och det är endast personer med järnhård energi, som, såsom prof. Nordenskjöld gjort, kunna uthärda med att lefva och arbeta under två år i denna isöken.⁶³

Stokes var alltså en hängiven anhängare av Nordenskjöld och hans arbete i polarforskningens tjänst. Korrespondensen dem emellan fortsatte långt fram i tiden, det sista bevarade brevet från Stokes till Nordenskjöld är skrivet så

61 Marie Cook till Karen Nordenskjöld, 4 februari 1906, H 2004:08, Otto Nordenskjölds arkiv, GUB.

62 "Honor to Nordenskjöld" [artikel ur okänd tidning].

63 "Om polarexpeditioner", *Svenska Dagbladet*, 23 januari 1906.

sent som 1922. I breven avhandlas aktuella frågor inom polarforskningen vilka Stokes intresserade sig för och önskade Nordenskjölds synpunkter på.⁶⁴

Så sent som 1947 kunde man i pressen läsa att den vid det är laget 89-åriga konstnären ville avbörd sig en tacksamhetsskuld han ansåg sig stå i till Sverige. I ett reportage i *Dagens Nyheter* signerat "S.Å." (Sven Åhman) berättas att vid ett besök av Åhman i Stokes ateljé vid Washington Square i New York hade Stokes meddelat han ämnade skänka en av sina målningar från Antarktis till svenska staten och i det syftet haft den svenske generalkonsuln i New York, Lennart Nylander, på besök för att välja ut en tavla. Stokes hade aldrig varit i Sverige och hade träffat få svenskar utöver sina kamrater på Antarktisexpeditionen. Icke desto mindre hade han under alla år som förflutit bibehållit en levande känsla för Sverige och svenskarna och han berättar i reportaget att Nordenskjöld brukade komma upp på däck och se på när han arbetade vid sitt staffli. Mer än fyrtio år efter expeditionen till Antarktis vandrade Stokes runt bland minnena i sin ateljé och han visar stolt upp olika föremål som en medalj han tilldelats av Société de Géographique i Paris och som Nordenskjöld hade haft med sig till honom från Europa. "Han tog med sig en guldmedalj åt Peary också. En fin karl, Nordenskjöld" säger Stokes och går vidare med ett annat kärt minne, nämligen ett exemplar av Nordenskjölds bok om expeditionen, *Antarctic* med inskriptionen "till minne av isens och snöns regioner och med hjärtligaste tack."⁶⁵

Föreläsningsturnén i USA var naturligtvis en stor upplevelse för både Otto och Karen Nordenskjöld. Bemötandet och mottagandet hade varit hjärtligt, både inom polarforskarsamhället och bland svensk-amerikanerna. Ett stort fackeltåg arrangerades dessutom för herrskapet Nordenskjöld i New York den 5 februari.⁶⁶ De utvandrade svenskarna hyllade skriftligen Nordenskjöld och hans gärning vilket kom till uttryck i ett högstämt poem av den på sin tid kände svensk-amerikanske redaktören Jakob Bonggren (1854–1940).

Välkommen, forskare, till nya världen
ifrån den gamla, från vår fosterjord,

64 Totalt finns 26 brev från Stokes till Otto Nordenskjöld skrivna mellan 1901 och 1922 bevarade i arkivet. Huruvida Nordenskjölds svarsbrev bevarats någonstans har inte gått att få klarhet i inom ramen för arbetet med denna text.

65 S. Å., "Amerikansk polarmålare skänker tavla", *Dagens Nyheter*, 17 augusti 1947.

66 "Parade for Nordenskjöld", *The New York Times*, 6 februari 1906; "Om fackeltåget för dr. Nordenskjöld [...]", *Svea*, 14 februari 1906.

att oss förtälja om den djärfva färden
till sydpolstrakterna från barndomshärden!
Du förde Caesars lycka med ombord!
Männ' du den ärft utaf din store frände?
Ej han, ej du för faror fruktan kände,
Sak samma om i söder eller nord.
[...]

Och så mot halfårslånga sydpolsnatten
Du med Antarctic styrde hän till slut
på obekanta, isuppfyllda vatten;
att vinna nya rön var enda skatten
du satte till ditt mål, då du for ut.
Du mötte där pingviners feta skaror;
Du trotsade bland isen tusen faror,
Fick lemna hafvet skeppet som tribut.
[...]

Välkommen, riddersman, som framgång vunnit,
Mer värd än den, som vanns med svärd och sköld!
Välkommen, resenär, som vida hunnit
och många vida forskningsrön har funnit,
där du har trotsat storm och is och köld!
Välkommen var i dina landsmäns leder,
du, som har skänkt en ökad glans och heder
åt Sverge och åt namnet Nordenskjöld!⁶⁷

Åter till vardagen.

Middagen på The Explorers Club blev den magnifika slutklämmen på Otto Nordenskjölds föreläsningsturné i USA. Tiden i Amerika med alla olika kontakter och möten hade varit arbetsam, men även stimulerande och Nordenskjöld hade rika erfarenheter med sig tillbaka till Sverige. Menyn från middagen ger intressanta inblickar i det kluster av personer vilka utgjorde den tidens polaretblissemang i USA. Spännvidden och mångfalden blir extra stor när namn som Ejnar Mikkelsen, Frederick A. Cook, Anthony Fiala och Bradley Sillick Osbon, alla representerade olika delar av den

67 Jacob Bonggren, "Till Prof. Otto Nordenskjöld", *Vårt land (Jamestown N.Y.)*, 1 februari 1906. Om Bonggren se även Anna Williams, *Skribent i Svensk-Amerika: Jakob Bonggren, journalist och poet* (Uppsala: Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, 1991).

tidens polarforskning, återfinns sida vid sida med sina namnteckningar. Nu återstod hemresan vilken startades redan dagen därpå med fartyget *La Garonne*. På återvägen gjordes en avstickare till Paris där Otto hade ärenden att uträtta och det var dessutom Karens första besök i världsstaden, som hon fann imponerande.⁶⁸

Paret var tillbaka i Göteborg den 21 februari då arbetet vid Högskolan började för Otto med föreläsningar och administrativt arbete. Så snart de var hemma uttalade sig Nordenskjöld i pressen om intrycken från besöket:

Jag har besökt ett stort antal städer i öststaterna såväl universitetsstäderna som andra, särskildt de som utgöra svensk-amerikanska centra – berättade professor Nordenskjöld [...] Och föredragen ha naturligtvis rönt liflig tillslutning? Ja, det vill jag icke förneka. Jag har tyckt mig förmärka att de kända politiska tilldragelserna i föl här hemma knutit bandet fastare mellan landsmännen på ömse sidor av Atlanten. Och jag ser i denna stämning hufvudorsaken till att mina föreläsningar där borta vunnit en sådan tillslutning – fortsatte den ryktbare polarforskaren med en vinnande blygsamhet.⁶⁹

De politiska tilldragelserna Nordenskjöld hänvisar till syftar på den då aktuella unionsfrågan mellan Sverige och Norge. Även universitetslivet i USA kommenteras av Nordenskjöld:

Det arbetas ju i regeln efter helt andra arbetsmetoder vid de amerikanska universiteten än vid de europeiska. Det rastlösa forcerade lifvet i Förenta staterna har naturligtvis satt sin stämpel äfven på universitetslifvet där. [...] Naturligtvis fann jag därvid åtskilligt af stort intresse, men i allmänhet står dock icke denna undervisning högre i Amerika än här.⁷⁰

För Karens del vidtog arbetet som husmor – ”en stor övergång för oss båda, men härligt att vara i sitt eget hem och kunna rå sig som man ville.” Karen fick mycket att stå i som nybliven professorsfru och hon skriver vidare ”Jag var nog den yngsta av ’professorskorna’, men blev mycket god vän med de flesta. Spännande, (och) ängslig var jag, då vi skulle ha middag – 18 personer och 7 rätter mat!”⁷¹ Senare under sommaren reser Karen

68 Nordenskjöld, ”Minnen 1882-1981” [Kopia av manuskript i privat ägo].

69 ”Professor Nordenskjölds Amerikaturné” Göteborgs-Posten 1906-02-22.

70 ”Professor Nordenskjölds Amerikaturné”.

71 Nordenskjöld, ”Minnen 1882-1981” [Kopia av manuskript i privat ägo].

tillsammans med Otto till Spetsbergen på en expeditionskryssning med fartyget *Ile de France*. Hon var då gravid, men fick ändå rådet av läkaren att medfölja till Arktis. Det var dock i grevens tid eftersom dottern Anna föddes endast tre veckor efter hemkomsten i augusti 1906. Anna kom 22 år senare att bli inblandad i ett annat arktiskt drama, då hon var förlovad med meteorologen och polarforskaren Finn Malmgren, vilken i juni 1928 omkom i samband med luftskeppet *Italias* förolyckande på polarisen norr om Spetsbergen.

Karen och Otto levde fortsättningsvis i Göteborg där Otto blev alltmer engagerad både i det samhälleliga arbetet och inom Göteborgs Högskola. År 1928 var han anmäld till en konferens i Kanada om kolonisationsfrågor. Utanför sitt hem i Änggården sneddade han den 31 maj över en gata. Han uppmärksammade inte den buss som kom från andra hållet och blev överkörd. Skadorna var så pass allvarliga att han avled två dagar senare. Otto Nordenskjöld beklädde vid sin bortgång en mängd viktiga poster och han var en internationellt känd forskare inom sitt område, så förlusten var betydande. För Karen och de vid det här laget fyra barnen var det naturligtvis ett hårt slag.

Otto Nordenskjölds verksamhet inom olika områden, dels geografisk forskning, dels inom andra sektorer som fredsfrågor, kolonisation, och ekumenik, har gjort honom till en för eftervärlden mycket namnkunnig person och hans gärning har ännu idag fortsatt relevans inom de områden han verkade. Allt detta avspeglas på alla sätt och vis i det omfattande arkiv han lämnat efter sig och där menyn med autograferna från middagen på The Explorers Club i New York år 1906 är en till sitt omfång liten, men till sitt innehåll intressant del.

Tack.

För utomordentligt värdefull hjälp med tips, uppslag och kritik tackar jag varmt min f.d. kollega bibliotekarie Gunnar Holmlund. Utan hans stimulerande och konstruktiva synpunkter hade texten varit en helt annan. Ett stort tack går även till Magnus Forsberg för kunskapsrika synpunkter på manuskriptet och för kreativa och uppmuntrande diskussioner kring polarhistoriska ämnen. För god hjälp tackas även Stuart Leggat, Meridian Rare Books, London.

Oppublicerade källor

GUB Göteborgs universitetsbibliotek

Otto Nordenskjölds arkiv. H 2004:08. Brev och andra handlingar.

Geografiska föreningens i Göteborg arkiv. H 2018:04.

Privata arkiv

Publicerade källor och litteratur

"A veteran sailor of fortune dead". *The Richmond Palladium and Sun-Telegram*, 10 maj 1912.

Bonggren, Jacob. "Till Prof. Otto Nordenskjöld". *Vårt land (Jamestown N.Y.)*. 1 februari 1906.

Brainard, David L. "Farthest north with Greely". I *The white world: Life and adventures within the Arctic Circle portrayed by famous living explorers: Issued under the auspices of The Arctic Club*, redigerad av Rudolf Kersting, 55–78. New York: Lewis, Scribner & Co., 1902.

Bryce, Robert M. *Cook & Peary: The polar controversy, resolved*. Mechanicsburg, PA: Stackpole Books, 1997.

Cook, Frederick A. *My attainment of the Pole: Being the record of the expedition that first reached the boreal center 1907–1909, with the final summary of the polar controversy*. New York: The Polar Publishing Co., 1911.

———. "The daily work of an Arctic explorer". I *The white world: Life and adventures within the Arctic Circle portrayed by famous living explorers: Issued under the auspices of The Arctic Club*, redigerad av Rudolf Kersting, 135–44. New York: Lewis, Scribner & Co., 1902.

———. *Through the first Antarctic night 1898–1899: A narrative of the voyage of the "Belgica" among newly discovered lands over an unknown sea about the South Pole*. New York: Doubleday & McClure Co., 1900.

Emslie, Steven. "The ecology and paleohistory of pygoscelid penguins in the Antarctic Peninsula region". I *Antarctic challenges: Historical and current perspectives on Otto Nordenskjöld's Antarctic expedition, 1901–1903*, redigerad av Aant Elzinga, Torgny Nordin, David Turner, och Urban Wråkberg, 222–232. Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis 5. Göteborg: Royal Society of Arts and Sciences, 2004.

Fess, S. D. *The North Pole aftermath: Speech of Hon. S. D. Fess, of Ohio, in the House of Representatives, Congress of the United States, Thursday, March 4, 1915*. Washington: Govt. Print. Off., 1915.

Greely, Adolphus W. *Three years of arctic service: An account of the Lady Franklin Bay expedition of 1881–84 and the attainment of the farthest North. Vol. 2*. New York: C. Scribner's Sons, 1886.

Henderson, Bruce. *True north: Peary, Cook, and the race to the Pole*. New York: W.W. Norton & Co., 2005.

- Herbert, Wally. *The noose of laurels: Robert E. Peary and the race to the North Pole*. New York: Atheneum, 1989.
- ”Honor to Nordenskjöld” [artikel ur okänd tidning], 8 februari 1906. H 2004:08, Otto Nordenskjölds arkiv. GUB.
- Kersting, Rudolf, red. *The white world: Life and adventures within the Arctic Circle portrayed by famous living explorers: Issued under the auspices of The Arctic Club*. New York: Lewis, Scribner & Co., 1902.
- Kobalenko, Jerry. *The horizontal Everest: Extreme journeys on Ellesmere Island*. Toronto: BPS Books, 2010.
- Lewander, Lisbeth. ”The Swedish relief expedition to Antarctica 1903–1904”. *Polar Record* 39, nr 209 (2003): 97–110.
- Long, Francis. ”An Arctic bear hunt”. I *The white world: Life and adventures within the Arctic Circle portrayed by famous living explorers: Issued under the auspices of The Arctic Club*, redigerad av Rudolf Kersting, 103–8. New York: Lewis, Scribner & Co., 1902.
- Nordenskjöld, Gustaf. *Framåt: En bok om Otto Nordenskjöld*. Stockholm: Dahlberg, 1990.
- Nordenskjöld, Otto. ”Från danska Sydvästgrönland”. *Ymer* 30 (1910): 17–46.
- . ”Peary und Cook: Ein Brief des Prof. Dr. v. Nordenskjöld an den Herausgeber der 'Deutschen Revue'”. *Deutsche Revue*, oktober 1909.
- Nordenskjöld, Otto, J. Gunnar Andersson, Carl Anton Larsen, och Carl Skottsberg. *Antarctic: Två år bland Sydpolens isar*. 2 vol. Stockholm: Bonnier, 1904.
- Nordin, Torgny. ”Beyond borders: Otto Nordenskjöld’s many missions”. I *Antarctic challenges: Historical and current perspectives on Otto Nordenskjöld’s Antarctic expedition, 1901–1903*, redigerad av Aant Elzinga, Torgny Nordin, David Turner, och Urban Wråkberg, 66–78. Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis 5. Göteborg: Royal Society of Arts and Sciences, 2004.
- ”North Pole a hole: Likewise the South”. *The New York Times*, 4 april 1908.
- Olausson, Lennart. ”The Göteborg civic culture at the turn of the century 1900: A cultural heritage of entrepreneurial management and liberal education”. I *Antarctic challenges: Historical and current perspectives on Otto Nordenskjöld’s Antarctic expedition, 1901–1903*, redigerad av Aant Elzinga, Torgny Nordin, David Turner, och Urban Wråkberg, 41–54. Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis 5. Göteborg: Royal Society of Arts and Sciences, 2004.
- ”Om fackeltåget för dr. Nordenskjöld [...]”. *Svea*, 14 februari 1906.
- ”Om polarexpeditioner”. *Svenska Dagbladet*, 23 januari 1906.
- Osbon, Bradley Sillick. ”Perils of polar whaling”. I *The white world: Life and adventures within the Arctic Circle portrayed by famous living explorers: Issued*

- under the auspices of The Arctic Club*, redigerad av Rudolf Kersting, 361–68. New York: Lewis, Scribner & Co., 1902.
- Osbon, Bradley Sillick, och Albert Bigelow Paine. *A Sailor of Fortune: Personal Memoirs of Captain B.S. Osbon*. New York: McClure, Phillips & Co., 1907.
- ”Parade for Nordenskjöld”. *The New York Times*, 6 februari 1906.
- Peary, Robert E. *Nordpolens upptäckt*. Göteborg: Åhlén & Åkerlund, 1910.
- ”Plans polar trip”. *The Quinlan Mirror*, 2 juli 1908.
- ”Professor Nordenskjölds Amerikaturné”. *Göteborgs-Posten*, 22 februari 1906.
- S. Å. ”Amerikansk polarmålare skänker tavla”. *Dagens Nyheter*, 17 augusti 1947.
- Stein, Glenn M. ”An Arctic execution: Private Charles B. Henry of the United States Lady Franklin Bay Expedition 1881–84”. *Arctic* 64, nr 4 (2011): 399–412. <https://doi.org/10.14430/arctic4139>.
- ”Sällskapets förhandlingar: Sammankomsten den 20 mars 1891”. *Ymer* 11 (1891): 71–77.
- The Explorers Club. ”A Gathering Place”. The Explorers Club. Åtkomstdatum 07 november 2020. https://www.explorers.org/about/history/a_gathering_place.
- ”Till John Ericssons minne”. *Stockholms Dagblad*, 15 juni 1893.
- ”To the pole by subway”. *The New York Times*, 8 februari 1906.
- Wikipedia. ”Frederick Cook”. Wikipedia, Åtkomstdatum 25 oktober 2020. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Frederick_Cook&col-did=985380841.
- Williams, Anna. *Skribent i Svensk-Amerika: Jakob Bonggren, journalist och poet*. Uppsala: Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, 1991.
- Wråkberg, Urban. ”Delineating a continent of ice and snow: Cartographic claims of knowledge and territory in Antarctica in the 19th and early 20th century”. I *Antarctic challenges: Historical and current perspectives on Otto Nordenskjöld's Antarctic expedition, 1901–1903*, redigerad av Aant Elzinga, Torgny Nordin, David Turner, och Urban Wråkberg, 123–143. Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis 5. Göteborg: Royal Society of Arts and Sciences, 2004.

Bilaga

Förteckning över de autografer som finns på meny från middagen för Otto Nordenskjöld på The Explorers Club i New York 1906.

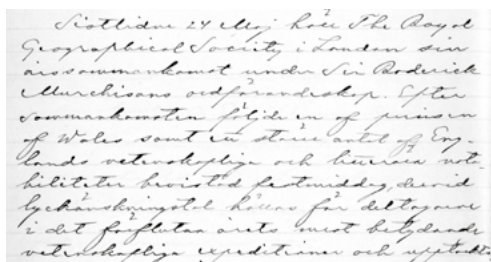
”Mr Penguin” – autografen troligen skriven av William Henry Brewer.	Pell, Howland (1833–1911) – dubbletrad.
Nordenskjöld, Otto (1869–1928)	Kersting, Rudolf (1867–1931)

Brewer, William Henry (1828–1910)	Operti, Albert Jasper Ludwig Rocabigliera (1852–1927)
Kane, Henry Breevort (1866–1930) – dubblerad.	Ogden, Louis Mansfield (1867–1947) – dubblerad. Ogden var med och räddade överlevande från <i>Titanic</i> några år senare.
Walker, James Randolph (1879– 1942) – dubblerad.	Burnell, George Chas (1868–1925)
Mikkelsen, Ejnar (1880–1971)	Hagar, Stansbury (1869–1942) – dubblerad.
Fiala, Anthony (1869–1950)	Oidentifierad autograf.
Cook, Frederick Albert (1865–1940)	Shainwald, Ralph Louis (1852–1919)
Ayer, Edward Everett (1841–1927)	Boyesen, Hjalmar Hjorth (1879– 1928) – dubblerad. Boyesen var son till den mer kände författaren och professorn Hjalmar Hjorth Boyesen (1848–1895) och hade alltså samma namn.
Vorse, Albert White (1866–1910)	Lindgren, Gustave Samuel (1872– 1943)
Adney, Tappan (1868–1950)	Thompson, Burton (1845–1909) – dubblerad.
Millet, Francis Davis (1848–1912) – omkom på <i>Titanic</i> .	Long, Francis (1852–1916)
Millet, Josiah Byram (1853–1938)	Stebbins, Roswell Otis (1855–1910) Stebbins var f.ö. styrelseledamot i det ovan nämnda sällskapet Hollow Earth Society.
Osbon, Bradley Sillick (1827–1912)	Oidentifierad autograf.
Oidentifierad autograf (Gallagher?)	Oidentifierad autograf.
Oidentifierad autograf (M. St. George?)	Oidentifierad autograf.
Cowpertonwaite, Morgan (1876–1933)	Walsh, Henry Collins (1863–1927)

5. Om konsten att läsa en boksamling: Pontus Nybelin och 1800-talets reselitteratur

Stefan Benjaminsson

Avskrift av *Svenska färderna till
Novaja Semlja och mynningen af
Jenisej, sommaren 1875 (1875)* av
Adolf Erik Nordenskiöld.

Sedan förestående avskrift från stadsbibliotekets exemplar blifvit gjord, har jag till min stora glädje vid Dicksonska bokauktionen i Göteborg lyckats inropa det exemplar Professor Nordenskiöld förärat Grosshandlaren Oscar Dickson, en raritet i dubbel bemärkelse då upplagan var endast 100 ex., hvilka samtliga tillstälts Professor Nordenskiöld.

Förtjusningen över auktionsfyndet går inte att ta miste på, men låt oss återkomma till den och istället börja den 17 februari 1966, då professorn i zoologi Orvar Nybelin skrev ett gåvobrev till Göteborgs universitetsbibliotek. Att han gjorde det just detta datum har sannolikt samma orsak som varför han skrev gåvobrevet: han ville skänka en boksamling till biblioteket, ”till hedrande av min faders minne”, död sedan 31 år tillbaka. Fadern var grosshandlaren Pontus Nybelin och denna dag, den 17 februari, var hans födelsedag.

Boksamlingen beskrevs som ”huvudsakligen bestående av äldre rese-skildringar, hopbragt av min fader”, vilket inte är hela sanningen eftersom det är uppenbart att både Orvar Nybelin och hans hustru Karin, bidragit med böcker till samlingen; vissa böcker är utgivna efter faderns död och vissa böcker har Orvars och Karins namn noterade i sig. Samlingen som helhet är dock Pontus Nybelins verk, och den består av 462 titlar inalles.

Merparten är inbundna monografier, men det finns ett antal tunnare häften, samt några få tidskrifter.

Frågan man kan börja med är: vad är en bok, mer än sitt innehåll? Och för att bredda frågan något: vad är en samling, mer än sina böcker? En egenheterna med en specialsamling är att den ofta är skapad utifrån en persons specifika intresse, vilket inte bara avspeglas i vilka böcker som införlivats i samlingen, utan likaledes i hur böckerna tryffterats, i betydelsen tillförts noteringar, tidningsurklipp etcetera. Förhållandet mellan dessa tre aspekter – bokens innehåll, samlingskaparen och de materiella egenskaperna – gör att en bok får en innebörd som överskrider sitt innehåll. Böcker är, som bokhistorikern Donald F. McKenzie understryker, sociala produkter, vilket återspeglas i deras materialitet.¹ Roger Chartier är inne på samma sak, att den samhälleliga, historiska och idéhistoriska kontexten direkt eller indirekt påverkar bokproduktionen, och han understryker vikten av att förstå att en text alltid har en specifik materiell form². Denna situation är naturligtvis inte unik för bokproduktion, men det är viktigt att påminna sig själv om att en enskild bok, som kan tyckas vara en väl så avgränsad artefakt, på många sätt är en avspeglning av ett helt samhälle vid en viss tidpunkt. Av denna anledning är ett visst verk som trycks (som får en materiell form) vid en viss tidpunkt inte ”samma” som det som trycks vid en senare tidpunkt.³ Detta gäller i högsta grad en samling i sig, vars beståndsdelar är historiskt kodade enskilda böcker. Som David Pearson uttrycker det så utvecklar böcker också, genom sina tidigare ägare, sina egna historier och blir en del av vårt historiska arv och därmed en källa.⁴ En utmärkt illustration av allt ovanstående är Pontus Nybelins boksamling. Det som utåt sett kan te sig som cirka 11 hyllmeter äldre, men ofta kanske ordinär, reselitteratur blir genast mer intressant om man inte bara undersöker böckernas ämnen, utan den kontext som samlingen härstammar ur, samt specifika böcker och deras tryfferingar. Detta öppnar för att med utgångspunkt i samlingen kunna diskutera hur en specialsamling speglar sin och samlingsbyggarens tid.

---

1 Donald F. McKenzie, *Bibliography and the sociology of texts* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 62.

2 Roger Chartier, *The author's hand and the printer's mind* (Cambridge: Polity Press, 2014), ix, 23.

3 Chartier, ix

4 David Pearson, *Books as history: The importance of books beyond their texts*, rev. uppl. (London: British Library, 2011), 23.

Innan vi går vidare med att undersöka detta, så behövs det sägas något om de förteckningar som finns över samlingen. Den donerades 1966, men deponerades fram till 1982 av Orvar Nybelin. I samband med att det skrevs ett officiellt depositionsavtal 1969 skrevs också en förteckning över boksamlingen. När samlingen till slut kom till biblioteket 1982 saknades 13 av titlarna från denna förteckning. För resonemangen i detta kapitel har dock de saknade böckerna räknats med, då de uppenbarligen var menade att ingå i donationen. I själva samlingen finns dessutom två anteckningsböcker med Nybelins egna förteckningar över *alla* hans böcker, det vill säga inte bara de böcker som ingår i den nuvarande samlingen. Den ena anteckningsboken innehåller fyra förteckningar. Den längsta förteckningen är den över rese-litteraturen. Sedan följer: "Berättelser m.m." med 79 titlar; "Läroböcker" med 60 titlar; samt "Diverse" med 47 titlar. Blandningen av ämnen inom varje förteckning är bred och sällan konsekvent.

I den andra anteckningsboken finns en förteckning som kallas "Förteckning å böcker i stora bokhyllan". Denna förteckning, som mestadels stämmer överens med de fyra nämnda förteckningarna, innehåller ytterligare titlar såsom en rad samlade skrifter av svenska författare. Här finns spår av ett påtagligt naturintresse, såsom växtböcker och fågelböcker, men den övervägande delen av titlarna hör till geografi- och etnografämnet och det är dessa titlar som donerades till biblioteket.

Det finns slutligen en kortare förteckning över de zoologiska texter som sonen Orvar Nybelin skrivit, sammanlagt 27 stycken, varav den sista skrevs 1929. Förteckningarna innehåller för övrigt inga verk utgivna efter detta år, vilket gör det troligt att Pontus Nybelin slutade förteckna vid denna tid, strax innan han flyttade till Stockholm. Att inget förtecknats efter 1929 kan vara ett tecken på att samlingen stannade i Göteborg. Oavsett förteckningarna är föremålet för den här undersökningen i huvudsak den befintliga fysiska samlingen som Orvar Nybelin donerade.

Vem var då Pontus Nybelin? Han föddes 17 februari 1855 i Karlstad; son till handlaren Henrik Nybelin, som dog bara ett halvår efter Pontus födelse, och till Johanna Maria Nybelin.⁵ Av allt att döma fortsatte Johanna handelsverksamheten fram till sin egen död 1877. Ett antal annonser, om

5 "Döde", *Nya Wernlandstidningen*, 11 augusti 1855.

försäljning av bland annat mjöl, fisk och öl i *Nya Wermlandstidningen* under cirka tio år efter Henriks död, vittnar om detta.⁶ Pontus gifte sig med Emelie Gornitzka, född 1863 i Kongsvinger och de fick tre barn; Orvar, Lina och den förstfödde Ragnar, som dock dog i späda ålder.

Karlstad hade vid tiden för Nybelins födelse strax under 4000 invånare. Staden var alltså ingen metropol, men hade åtminstone ett högre elementarläroverk, som Nybelin gick i. De språk som eleverna kunde studera var tyska, engelska, franska, latin, grekiska och hebreiska.⁷ Troligen läste Nybelin något eller några av dessa språk, men sannolikt behärskade han inga andra språk än svenska i någon högre grad, eller åtminstone valde han bort andra språk än de nordiska när han läste. Böckerna i samlingen är nämligen i stort sett uteslutande på svenska: av samlingens 462 titlar är 388 på svenska, 34 är på danska och 24 är på norska.⁸

I oktober 1874 flyttade Nybelin till Råda i Värmland och arbetade som bruksbokhållare. En examen från Filipstads bergsskola 1878 talar för att det är detta yrke han siktade på och det var som bokhållare han livnärde sig under ett antal år framåt, bland annat vid Dejefors bruk.⁹ 1881 flyttade han till Hagfors för att arbeta som kontrollör vid Nordmark-Klarelfvens jernväg i Hagfors,¹⁰ och var där dessutom underagent för Försäkringsbolaget Skandia, en syssla han senare fortsatte med vid sidan om sin handelsrörelse i Göteborg.¹¹

Under 1888 blev Nybelin delägare i firman Meurling & Co. i Göteborg.¹² Firman drevs av förre löjtnanten Meurling och hans hustru Sara Matilda Meurling, som stod som firmans ägare. Firman bytte namn till Meurling, Nybelin & Co, och i november 1888 utträdde paret Meurling ur firman och Pontus drev den vidare i egen regi, men i samma namn.¹³ Nybelin var

6 "Undertecknad försäljer [...]", *Nya Wermlandstidningen*, 28 november 1857. Tillkännagifves, *Nya Wermlandstidningen*, 19 juli 1865.

7 Carl Vilhelm Bromander, Axel Dahlman, och Ernst T. Ander, red., *Ur Karlstads högre allmänna läroverks händer, 1* (Karlstad: Nya Wermlands-tidningens aktiebolag, 1931), 252, 337, 342, 359, 364.

8 Av övriga 16 titlar är 8 på tyska, 5 på engelska, 2 på franska och 1 på latin, men av dessa är 4 stycken med säkerhet inte införlivade av Pontus Nybelin, varav de bägge franska.

9 Govert Indebetou, *Bergsskolans i Filipstad elever 1830–1930: Biografisk matrikel* (Stockholm, 1931), 134–135.

10 Indebetou, 135

11 [Annons för Försäkrings-Aktiebolaget Skandia], *Nya Wermlandstidningen*, 13 september 1887. [Annons för Olycksfalls-Försäkrings-Aktiebolaget Skandinavien], *Göteborgs Afionblad*, 26 september 1902.

12 "Bytesannonser", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 19 september 1888.

13 "Bytesannonser", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 2 november 1888.

därefter grosshandlare, främst med sill i sitt varulager, fram till 1924 då han avvecklade verksamheten. I början av 1930-talet flyttade han till Äppelviken i Stockholm, där han bodde fram till sin död i januari 1935.

Nybelin dyker upp i tidningarna vid några enstaka tillfällen; som revisor i en bolagsstyrelse; som styrelsesuppleant i Nya Ångfartygsaktiebolaget Elfdalen; som revisor i kyrkofullmäktige.¹⁴ Spåren är, som synes, få och de berör oftast handel och revision, men i en artikel om Göteborgs bibliofiler omnämns han som en av Göteborgs ”Numismatiska bokälskare”, och märkligt nog inte för sin samling av reseskildringar.¹⁵ Enligt den biografiska notisen om sonen Orvar Nybelin i *Svenskt biografiskt lexikon* var hans far en ”ivrig amatörbotanist”.¹⁶ Detta intresse märks till viss del bland titlarna i förteckningarna. Boksamlingen i sig ger emellertid inte många tecken på att Nybelin själv var berest, annat än eventuellt till områden han har kopplingar till. Det finns en liten skrift av O. Kretning med titeln *Om Throndhjems domkirke* (1885), som såldes för att få intäkter till domkyrkans restaurering, samt Yngvar Nielsens *Reisehandbok over Norge* (1888), med kvarlämnad reklam för Victoria Hotel i Kongsberg, som skulle kunna relatera till antingen hustrun Emelies norska ursprung eller en resa till Norge. *Vägvisare för resande till Kinnekulle* (1885), skulle kunna vara ett tecken på en resa dit. Tittar man i förteckningarna finns en handfull titlar som kan vara turistbroschyrer.

Det går inte att belägga när Nybelin började samla på böcker, men att han tidigt ägnade sig åt samlande kan man sluta sig till av en annons i *Wermlands Läns Tidning* från 1872, där han som 17-åring annonserade om en ”större myntsamling” som han hade i sin ägo.¹⁷ Annonsen talar inte om huruvida det är för försäljning eller uppvisande. Det är dock värt att anmärka att han vid två tillfällen skänker mynt till Wermlands naturhistoriska- och fornminnesförening, och vid ett annat tillfälle skänker han dem ett vargkranium.¹⁸ I Ludvig Borgströms *Berättelse öfver en resa i Vermland*

14 ”Med delägarna i aktiebolaget ’Nitria’ [...]”, *Göteborgs-Posten*, 9 augusti 1901. ”Ångbåtsbolagsstämmor”, *Göteborgs Aftonblad*, 19 februari 1900. ”Öfriga ärenden”, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 23 februari 1906.

15 ”Bibliofiler i Göteborg”, *Göteborgs Aftonblad*, 12 december 1923.

16 Göran Nilzén, red. *Svenskt biografiskt lexikon. Bd 27, Nilsson-Näsström* (Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1990–1991), 635.

17 ”En större myntsamling [...]”, *Wermlands Läns Tidning*, 11 september 1872.

18 ”Wermlands naturhistoriska- och fornminnesförening [...]”, *Nya Wermlandstidningen*, 27 september 1878, 25 september 1877, 28 september 1877.

sommaren 1845 (1915), har Nybelin noterat ”Värmlands fornminnesförening” på titelsidan. Så han tycks ha haft ett lokalpatriotiskt öga riktat åt dem. Värmland är det enda geografiska tema i boksamlingen som kan kopplas till Pontus Nybelins biografi. Bland de böcker som behandlar Sverige är Värmland något överrepresenterat. Samlingens enda roman, Maximillian Axelssons *Gruf-arbetarne: romantisk skildring ur Vermlänningarnes folklif* (1881), utspelar sig i Värmland.

Det är via Värmland, som Nybelins intresse för geografiska skildringar avslöjas genom en artikel som han skrev för *Svenska Turistföreningens årsskrift* 1888. I denna beskriver han trakterna runt Uddeholm: *Uddeholmsverken med omgifningar (Wermland)*. Detta var, av allt att döma, den enda geografiska skildring som han skrev, men den är intressant på flera sätt. Dels visar den på hans intressen, dels handlar texten om hans hemvist – Hagfors ligger cirka 2 mil från Uddeholm – vilket gör den till något av en personlig betraktelse. Via artikeln får vi dessutom en första inblick i Nybelins eget bibliotek. Texten refererar inte till några källor, men nämner två andra författare av geografiska skildringar: ”På högra sidan, strax bortom U. synas några rödmålade byggnader – Stjern, bekanta från Engelsmannen Lloyds jagter. L. hade här under en lång följd af år sin bostad och högqvarter och hans son, den framstående afrikaresanden Charles Anderson föddes här.”¹⁹

Bägge dessa författare återfinns i boksamlingen. Llewelyn Lloyd var en walesisk amatörbiolog som levde i Sverige, främst i Värmland, under ett par decennier. Hans *Field Sports of the North of Europe: comprised in a personal narrative of a residence in Sweden and Norway, in the years 1827–28* utkom första gången 1830. Det är den andra översedda och tillökade svenska upplagan från 1883, *Jagt-nöjen i Sverige och Norge*, som återfinns i samlingen. I detta exemplar har en mindre papperslapp, på ca 2x5 cm, klistrats in, på vilken namnteckningen ”L Lloyd” finns. Bredvid har Nybelin skrivit ”Lloyds namnteckning”. Boken har någon gång fått ett nytt band av Ljunggrens bokbinderi²⁰, då två stencilerade blad bundits in: ett utdrag ur Fritz von Dardels *Minnen* med en anekdot om Lloyd. Boken illustrerar några av de sätt som Nybelin tryfferade sina böcker, men mer om detta senare. Charles

19 Pontus Nybelin, ”Uddeholmsverken med omgifningar (Wermland)”, i *Svenska turistföreningens årsskrift*, 5 (Stockholm: Svenska turistföreningen, 1888), 53.

20 Sammanlagt finns det 28 böcker som bundits in på Ljunggrens bokbinderi, ytterligare 2 som blivit lagade av Ljunggrens, samt 4 volymer som troligtvis bundits in av Ljunggrens.

Anderson har två titlar i samlingen: *Floden Okwango: resor och jaktäventyr* (1861), samt *Sjön Ngami: forskningar och upptäckter under fyra års vandringar i sydvestra Afrika* (1856). Det är inte orimligt att böckerna fanns i Nybelins ägo redan när han skrev artikeln.

Orvar Nybelin talar i gåvobrevet om en samling med ”äldre reseskildringar”, vilket kanske är korrekt sett från hans perspektiv, men böckernas ålder kan uttryckas på annat sätt. Merparten, 304 stycken, är utgivna under Pontus Nybelins livstid, åren 1855–1935. Samlingen innehåller förvisso äldre böcker, sammanlagt är 65 titlar från 1700-talet. Det finns också fragment av ett par ännu äldre skrifter, bland annat Nils Matson Kiöpings *Een kort beskriffning vppå trenne reesor och peregrinationer, sampt konungariket Japan* (1674), troligtvis från flera olika exemplar och med många luckor.²¹ Så istället för ”huvudsakligen äldre” böcker består samlingen huvudsakligen av böcker som är samtida med Nybelin. Naturligtvis kan han ha köpt böcker långt efter att de gavs ut, men med tanke på att merparten av böckerna getts ut under hans livstid, så är det mer troligt att samlandet var kontinuerligt; det vill säga att snarare än att det var *bibliofila* intressen som drev förvärven så förvärvade Nybelin de nytgivna eller antikvariska böcker som fanns på bokmarknaden och som han fann *intressanta*.

Något som bekräftar intrycket av ett medvetet urval är samlingens innehåll sett i relation till vad som gavs ut. Under tjuugoårsperioden mellan 1886–1905 gavs det i Sverige ut cirka 970 titlar inom ämnet geografi och resor.²² I Pontus Nybelins boksamling finns från samma period 70 svenska titlar, med en, som vi kommer att se, tydlig ämnesmässig tematik. Detta tyder på ett urval styrt av böckernas ämnen och inte att han var generellt intresserad av geografiska skildringar.

Det övergripande intrycket av samlingens materiella egenskaper är brogghet. Här finns äldre böcker, böcker med vackra bokband och slitna band,

-
- 21 Trots sitt dåliga skick, med tydlig fukt- och brandskada, så hittar man saker av intresse i dessa fragment, inklusive en tidig ägare och datering, ”Hakan P. Dahlen. Lund 6 april 1723”, samt med många understrykningar och marginalanteckningar. På sidan 74 får man eventuellt en glimt av tidens antisemitism, då någon efter ett stycke som konstaterat att judarna är ”hatade och förachtade”, noterar ”Det är rätt”. Direkt efter denna notering har någon annan vid ett senare tillfälle kommenterat vidare; om det är i polemik eller för att hålla med är svårt att uttyda.
- 22 *Svensk bok-katalog jemte musikförteckning för åren 1886–1895* (Stockholm: Alfred Bonnier, 1900) 478–482.; *Svensk bok-katalog jemte musikförteckning för åren 1896–1900* (Stockholm: Svenska bokförläggarföreningen, 1904) 314–316.; Arvid Thelin och Vilhelm Gödel, red., *Svensk bokkatalog 1901–1905*, 2:a uppl. (Uppsala: Bokgillet, 1961), 304–306.

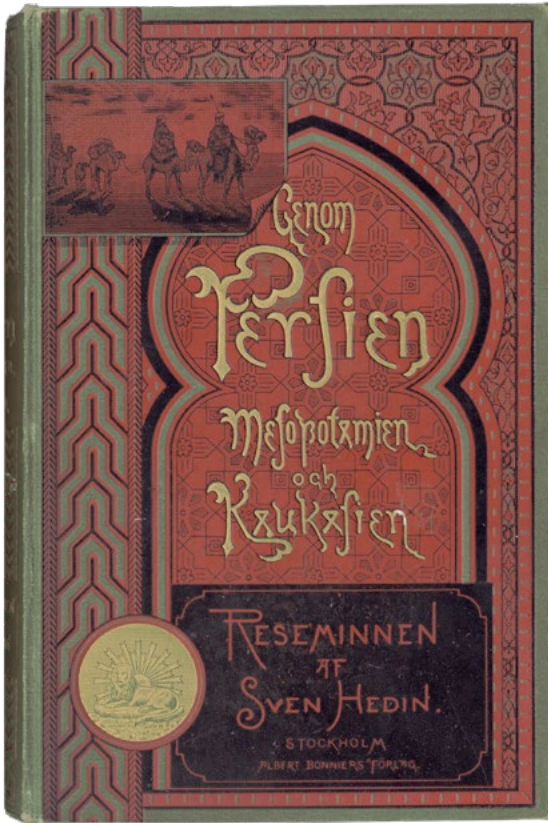
små billiga broschyrer och förlagsband från massupplagor. Vissa böcker är trasiga och exempelvis Aeneas Andersens *Berättelse om Ängelska bestickningen uti China* (1796) saknar pärm och har bara ett läskpapper kring sig. Andra böcker är i ytterst gott skick med dekorerade pärmar, som Egerton Youngs *Med kanot och hundsläde bland Cree- och Salteauxindianerna* (1894), i rött klotband med dekorerat blindtryck och förgylld text. Många av de vackra banden i samlingen fanns att köpa i billigare utgåvor, så även om intresset för ämnet tycks ha varit huvudsaken, köpte Nybelin gärna fina utgåvor om de fanns på marknaden. Brokigheten ger samlingen ett charmigt intryck, men framför allt ett helhetsintryck av att det som styrt köpen av böckerna är deras ämne, mer än eventuella estetiska egenskaper. Estetiken är emellertid en tydlig samtidsmarkör. Det titelspecifika förlagsbandet, som utvecklades under 1860-talet och blev vanligt under 1870-talet, är ett uttryck för den ökade betydelsen av att ha en unik identitet även i massproduktionen. Som Kristina Lundblad skriver i sin avhandling *Om betydelsen av böckers utseende*, så hade bokbanden tidigare tillkommit på bokköparens initiativ, men i och med mekaniseringen av bokproduktionen så köpte konsumenten nu inlaga och band i ett, vilket gjorde bokbandets estetik, dess form och stil viktiga för bokens attraktionskraft.²³ Ett ståtligt exempel på detta är Sven Hedins *Genom Persien, Mesopotamien och Kaukasien: reseminnen* (1887).

Att en boks tidstypiska estetik kan säga något om sin samtid, och att en enskild bok som beskriver en specifik plats vid en specifik tid kan säga något om den platsen och tiden är kanske självklart. Men för att återknyta till huvudfrågan, kan en *samling* med böcker som getts ut under en längre tidsperiod säga något mer än de enskilda böckerna i sig? Som bokhistorikern Robert Darnton understryker: ”Allting kring en bok är präglad av kulturella konventioner – inte bara språket den är skriven på, utan typografin, layouten, formatet, bindningen och till och med reklamen som man använder för att sälja den”.²⁴ Janet Hoskins är inne på samma sak, att objekt skapas utifrån en mer eller mindre medveten intention och att denna intention kommer att bli immanent i objektet, som därmed kan påverka dem som interagerar med

---

23 Kristina Lundblad, *Om betydelsen av böckers utseende: Det svenska förlagsbandets framväxt och etablering under perioden 1840-1914 med särskild hänsyn till dekorerade klotband: En studie av bokbandens förmgivning, teknik och relation till frågor om modernitet och materiell kultur* (Malmö: Råmus förlag, 2010), 174.

24 Robert Darnton, *Pornografi och revolution* (Stockholm: Ordfront förlag, 1996), 185.

Genom Persien, Mesopotamien och Kaukasien: Reseminnen (1887) av Sven Hedin.

det.²⁵ McKenzie ansluter till att sociala, ekonomiska och politiska faktorer påverkar utgivningen, vilket återspeglas i bokens materialitet.²⁶ Varje objekt i samlingen bär således på olika typer av information, och förhåller sig till samlingens helhet på samma sätt som varje liten färgad sten i en mosaik förhåller sig till mosaikens helhet. Ändrar man de inbördes stenarna så förändrar man samtidigt intrycket av helheten. Denna helhet berättar något annat än varje del för sig, vilket gör att det sammantaget finns anledning att se ett avgränsat bibliotek, en avgränsad samling, som ett medium i sin

25 Janet Hoskins, "Agency, biography and object", i *Handbook of material culture*, red. Christopher Y. Tilley (London: SAGE, 2013), 74–75.

26 McKenzie, *Bibliography and the sociology of texts*, 13.

egen rätt, med ett eget budskap.²⁷ Genom att sammanföra denna typ av böcker, utgivna under en relativt begränsad period, ges en bild av tidens syn på omvärlden och på sig själv. Fördelen med en avgränsad samling är att den är just avgränsad, vilket gör att den fokuserar och lyfter fram vissa aspekter som eventuellt varit mindre synliga i en större mängd. Av detta följer att det blir intressant att titta på en specialsamling i sin helhet för att se hur den eventuellt speglar den tid den skapades i.

Med denna grund kan man till att börja med konstatera att rese-skildringarna därmed är lika mycket en bild av det samhälle de uppkommit i, som de är geografiska skildringar. En annan viktig aspekt i sammanhanget är att de stora upptäckarnas berömmelse inte bara vilade på deras insatser, utan i stor utsträckning på deras litterära prestationer.²⁸ Sven Hedin och Henry M. Stanley är bra exempel på detta: resorna gjorde dem kända, men böckerna säkerställde och spred berömmelsen. I förlängningen gav detta dem berömmelse för *böckerna* om sina upptäcktsresor, lika mycket som för upptäcktsresandet i sig. Förenklat uttryckt kan man säga att Sven Hedins bok *Öfver land till Indien* (1910), i två vackert dekorerade klotband, inte bara berättar om den förment stora prestationen att ta landvägen till Indien, utan utgåvan i sig berättar samtidigt om det förment stora med Hedin. Därtill berättar upplagens storlek, antal upplagor och hur mycket de säljer något om vad samtiden finner vara stort.²⁹

Utöver författarna speglar reseskildringar, eller skildringar av expeditioner, i sig ofta de politiska skeendena.³⁰ Trycken om de ostindiska resorna på 1700-talet var en direkt produkt av den ökande handeln och de koloniala drivkrafterna. Skildringarna av expeditioner, jaktresor och militära operationer från Afrika under 1800-talet, som i de 6 titlar av Henry M. Stanley som finns med i samlingen, eller Peter Möllers *Resa genom Angola, Ovampo och Damaraland* (1899), är inte enbart skildringar av dessa trakter, utan uttryck för 1800-talets kolonialism. Möller var anställd av Kongoassociation, som var en del av Belgiens koloniala strävanden. Roy Bridges menar

27 Emma Molin Hagström, "Biblioteksmaterialisering", i *Åter-kopplingar*, red. Marie Cronqvist, Patrik Lundell och Peller Snickars (Lund: Mediehistoria, 2014), 310.

28 Felix Driver, *Geography militant: Cultures of exploration and empire* (Oxford: Blackwell, 2001), 9.

29 I den nu befintliga samlingen finns 6 titlar av Sven Hedin. I en av de handskrivna förteckningarna finns 10 titlar och Nybelin har dessutom lämnat 5 tomma rader för möjligheten att föra in nya Hedin-titlar, vilket tyder på att Hedin var en stor favorit.

30 Carl Thompson, *Travel writing* (New York: Routledge, 2011), 53.

att författarna, i det här fallet resenärer och upptäcktsresande, därmed i sig själva illustrerar de åsikter som samtidens kulturella och politiska kontext genomsyras av.³¹

En annan samtidsmarkör är att samlingen i stort sett består av enbart manliga författare. Två av de tre titlar som är skrivna av kvinnor är inte införda i samlingen av Pontus Nybelin. Den ena, Osa Johnsons *Mitt liv blev ett äventyr* är från 1941 och därmed utgiven efter Pontus död. Den andra boken, Östgöta-geografi (1927) av Anna Rothman innehåller en dedikation från författaren till Karin Nybelin. Det enda undantaget är *Dagbok under en resa till Egypten, Konstantinopel, Krim och Grekland* (1870) av Theresa Grey, som finns med i båda de förteckningar som Pontus Nybelin gjort och därmed bör vara förvärvat av honom.³²

Samlingens mest framträdande teman bottenar i 1800-talet. Polarforskningen föddes till mångt och mycket under detta århundrade och ett flertal av de numera klassiska upptäcktsresorna mot polerna skedde då. Det finns 77 böcker om Nord- och Sydpolen, samt Grönland, Spetsbergen, Island och Färöarna. Här återfinns flera av 1800-talets kända namn inom disciplinen, såsom Fritjof Nansen med böcker som *Fram öfver polarhafvet: den Norska polarfärden 1893–96* (1897) och *På skidor genom Grönland: en skildring af den norska Grönlands-expeditionen 1888–89* (1890). Här finns utgåvor av Adolf Erik Nordenskiöld och flera klassiska Grönlandsskildrare, som Knud Rasmussen och Hans Paulsen Egede. Just Grönland är det område som tycks ha fascinerat mest, 33 av samlingens 77 böcker om polartrakterna handlar om Grönland.

Intresset för folklivsforskning, sedermera etnografi, blomstrade under 1800-talets andra hälft och blev till slut ett eget ämne på universiteten i början av 1900-talet. Skildringar av människor från olika kulturer eller specifika geografiska platser utgör samlingens andra huvudtema, med ungefär lika många titlar som polar temat. Främst framträder böcker och artiklar om samer och den samiska kulturen, som *Om Lapparna och deras gudar* (1848) av Joh. Henr. Schröder, eller Olof Rudbecks *Nora Samoland eller uplyste Lapland* (1701), vilken för övrigt är samlingens äldsta bok. En

31 Roy Bridges, "Exploration and travel outside Europe (1720–1914)", i *The Cambridge companion to travel writing*, red. Peter Hulme och Tim Youngs (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 67.

32 För 1 krona enligt förteckningen.

intressant titel i detta sammanhang är Pehr Högströms *Beskrifning öfwer de til Sweriges krona lydande lapmarker* (1746), som dessutom finns i samlingen i tysk översättning: *Beschreibung des der Crone Schweden gehörenden Lapplandes (...)* (1748). Detta är för övrigt den enda titel i samlingen som finns i utgåvor på två språk. Finnmarkerna i Sverige och Norge går in under detta tema, med titlar som *Fryksdals härad och Finnskogar i äldre tider* (1877) av Jan Magnusson, eller folklivsforskaren Nils Gabriel Djurklous *Från Vermlands Finnskogar* (1873). Går man utanför Norden finns böcker om olika länders ursprungsbefolkning, som metodistmissionären Egerton Youngs *Bland indianer i wigwams och vid lägereldar*, eller den norske etnografen Carl Lumholts *Bland menniskoätare: fyra års resa i Australien* (1889). 1800-talets etnografiska vurm och fascination över det som sågs som exotiskt och i behov av förklaring får sitt patriarkaliska uttryck i boken *Qvinnan bland skilda folk* (1881) av Amand von Schweiger-Lerchenfeld, som tycks ha meriterat sig för detta studium främst genom att vara baron, resenär och officer, samt, förmodligen, man.

För samlingen i övrigt så blir det tydligt att all geografi inte värderades lika mycket.³³ När det gäller kontinenter så dominerar Europa och förekommer i 121 av samlingens 462 böcker. Detta är vid en första reflektion kanske inte så förvånade, men endast 7 av dessa böcker handlar om områden utanför Norden, varav 2 handlar om den estniska svenskön Runö. De europeiska länderna utanför Norden fascinerade uppenbarligen inte Pontus Nybelin. Hälften av böckerna om Europa behandlar Sverige och många hör till det etnografiska temat. De amerikanska kontinenterna tycks heller inte ha varit så intressanta. Nordamerika, Sydamerika och Centralamerika inklusive Västindien representeras i 59 titlar, i kontrast till Afrika med 61 titlar, eller Asien med 77 titlar. Det finns 43 titlar vars innehåll spänner över stora delar av världen. Vissa länder tycks ha varit mer intressanta. I Afrika förekommer Egypten, Kongo och Marocko något oftare. I Asien är Ryssland mest framträdande och för de amerikanska kontinenterna sticker USA ut något. Böckerna om Ryssland och USA är bra exempel på att länderna i sig inte var det som först drog till sig Nybelins intresse utan att det snarare var

33 Eftersom vissa böcker behandlar fler än en kontinent, så har jag för att underlätta den tematiska analysen valt att dra en gräns vid två. D.v.s. att om en bok behandlar fler än två geografiska områden så räknas den in under temat Världen. Vissa böcker behandlar fler än ett land, vilket gör att en bok kan räknas mer än en gång.

polar- och etnografiämnena. Bland böckerna som berör USA faller drygt en tredjedel av titlarna in under det etnografiska temat, och hälften av böckerna om Ryssland handlar om landets kargare områden som Sibirien, Kamtjatka och norra ishavet. Ryssland står även för några etnografiska skildringar, samt ett par titlar som handlar om hur nordbor befolkade det område som sedermera blev Ryssland.

Nord-Amerikas indianer (1870) av George Catlin.

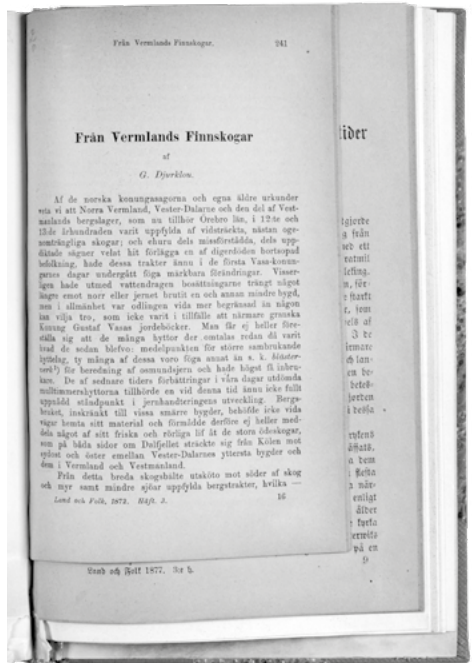
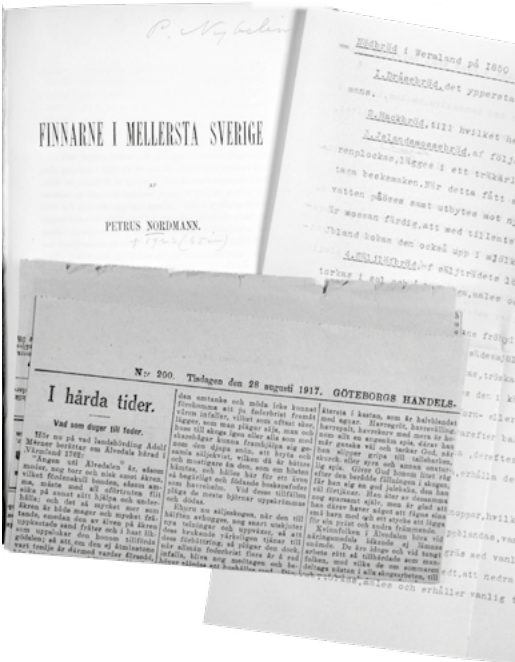
Att den samiska kulturen och de nordiska Finnskogarna låg Nybelin närmast hjärtat kan vara anledningen till att ett flertal av dessa skrifter, ofta tunna häften eller artiklar och kapitel ur andra verk, hör till dem han lät

binda in. Detta är en framträdande aspekt av samlingen, hur han samlade ihop och band samman olika småtryck. Tillsammans med tryfferingarna tyder det på att han drevs av ett genuint intresse för innehållet i böckerna. Han skrev notiser och anteckningar, gjorde egna innehållsförteckningar, noterade när någon karta saknas i boken, korrigerade uppgifter som var felaktiga, antecknade vem som var författare då denna uppgift saknades, klippte ur tidningsartiklar som hörde till bokens ämne och la in mellan boksidorna. Ett exempel på det sistnämnda är George Catlins *Nord-Amerikas indianer* (1870) i vilken han stoppat in två tidningsurklipp vid de sidor i boken som hade beröringspunkter med artiklarna. Det vittnar om ett gott detaljminne för vad som lästs.

Något som än mer stärker intrycket av en samlare som styrdes av sin nyfikenhet och sitt intresse är volymen *Om svenska Lappmarken och dess invånare* av J. A. Linder. Häftet är en serie artiklar ur *Läsning för folket* mellan 1849–1854, som här är sammansatta till en volym, försedd med ett omslag bestående av ett linjerat papper på vilken titel och en referens antecknats, och slutligen är pagineringen korrigerad för hand för att få en löpande paginering.

Denna typ av kolligatband finns fler av och han har låtit binda in vissa av dem. En volym som uppvisar ett flertal av boksamlingens egenheter är ett kolligatband med texter om Finnmarkerna: fem olika texter har bundits samman, av Ljunggrens bokbinderi; Nybelin, vars namn är skrivet på titelbladet till Petrus Nordmanns *Finnarne i mellersta Sverige* (1888), har skrivit till författarens dödsår, 1923, under författarnamnet; en maskinskriven, stencilerad, lista med rubriken ”Nödbröd i Wermland på 1800 talet” ligger med i bokbandet, tillika ett tidningsurklipp från *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 28/8 1917, om livet i Värmland 1762. I det här specifika fallet är det värt att notera att tidningsurklippet troligen sattes in i boken 1917 i samband med tidningens utgivning och att anteckningen om Nordmanns dödsår inte kan ha tillkommit förrän 1923; böckerna var ständigt aktuella för honom.

Alla böcker var inte nya då de köptes, och inte alla böcker köptes. Om man utgår från den förteckning som Nybelin förde så har han dock köpt de flesta av samlingens böcker. Trots att han aldrig noterar när han köpt en bok så noterar han noga vad böckerna kostat. Det finns ett par undantag, som

Kolligatband med tryfferingar, med tema om Finnmarkerna.

i fallet med Pehr Löflings *Iter Hispanicum* (1758), där det finns en uppgift om år och pris skrivet på insidan av pärmen, vilket överensstämmer med uppgiften i förteckningen: boken köptes 1919 för 27:50 kronor.

Johann Andersons *Efterretningar om Island, Grönland och Strat Davis till Videnskabernes og Handelens sande Nytte* (1748) är ett exempel både på hur Nybelin kunde förvärva böcker och på historiens ironi, för i denna har han noterat: ”Tillbytt af Göteborgs stadsbibliotek³⁴ mot ett bättre ex. af samma arbete”. Proveniensen illustrerar på ett fint sätt hur boksamlare och bibliotek samspelar för att bygga samlingar. Boken kommer från början från boksamlaren Lars Månssons bibliotek i Tranemåla, som först såldes till Klemmings antikvariat och sedan köptes av Göteborgs stadsbibliotek med hjälp

34 Göteborgs stadsbibliotek i detta sammanhang är det bibliotek som sedermera blev Göteborgs universitetsbibliotek och ska inte förväxlas med det som idag är Stadsbiblioteket.

av en donation av affärsmannen August Röhss 1898.³⁵ Tranemålasamlingen innehöll dock en hel del titlar som biblioteket redan hade, och stora delar såldes därför av i tio dubblettauktioner mellan 1904–1907. Uppenbarligen ägnade sig biblioteket dessutom åt bytesaffärer, då Pontus Nybelin bytte till sig exemplaret ur Tranemåla-samlingen som nu åter igen kommit tillbaka till UB. Den troliga bytesgången var: Nybelin ägde en *Efterretningar* (...), men inte Högströms *Beskrivning öfver lappmarken*, som är sidorna 357-574 i detta tryck. Göteborgs stadsbibliotek ägde ett komplett exemplar, med bägge texterna, samt ett separat exemplar av *Beskrivning* (...). Bibliotekets kompletta exemplar var slitet, så Nybelin fick byta till sig detta kompletta exemplar mot att biblioteket fick ett exemplar av *Efterretningar* (...) i gott skick, ombundet av Ljunggrens bokbinderi.

I samlingen finns åtminstone ytterligare en titel som var en dubblett från UB, Carl Petersens *Den sidste Franklin-Expeditionen med "Fox"* (1860) med exlibris från Göteborgs stadsbibliotek och stämpeln "Såld duplett från G:bgs Stadsbibl." Om Nybelin köpt denna titel av biblioteket eller fått tag på den vid senare tillfälle framgår inte, men den kostade honom 3 kronor.

Nybelins samling växte också genom gåvor, från familj, vänner och författare. Ser man bara till de inbördes gåvorna så framträder en familj där boken eventuellt var en del av relationen. I samlingen finns tre böcker med inskriptioner som visar att Pontus gav Orvar böcker vid olika betydelsefulla tillfällen, som Yngve Sjöstedts *I Västafrikas urskogar* (1904), där dedikationen från 1906, i sällskap med en bibelhänvisning, gör det troligt att boken var en konfirmationspresent; Orvar var 14 år vid denna tid. Eller Gustaf von Dübens *Om Lappland och lapparne* (1873) som Orvar fick vid sin filosofie kandidatexamen i Uppsala 1914.

Tacitus *Germanerna* (1916), gav Orvar till sin pappa i julklapp 1916. Här finns Knud Rasmussens *Grönländska myter och sagor* (1926), som Orvar och Karin gav till "vår älskade pappa Pontus med önskan om snar förbättring". *Runa-list* (1875) av Claës Johan Ljungström är ett litet häfte som lär ut hur man läser och skriver runor. Om detta är en titel som tillhört far eller son går inte att säga, men den har åtminstone funnits i Orvars barndom, då han vid något tillfälle med barnslig handstil skrivit "Orvar Nybelin, Göteborg"

35 Severin Hallberg. "Lars Månsson i Tranemåla och hans boksamling". I *Bokvandrings: uppsatser om böcker och boksamlare*, redigerad av J. Viktor Johansson. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1945. 246-247

i runskrift på titelsidan. Orvar Nybelin fortsatte till viss del att bygga på samlingen och en av titlarna han tillfört förtjänar att nämnas: *Antarktiskboken* av John Gæver och Valter Schytt (1952), i vilken tre av medlemmarna, från den expedition som boken skildrar, signerat sina namn.

De antikvariska böckerna har provenienser som föregår Nybelin. *Svenska färden till Novaja Semlja* (...) som tillhört Oscar Dickson, som vi strax ska återkomma till, är ett exempel. Men också de mer okända namnen i böckerna bidrar till samlingens historia, som exemplaret av William Blighs *Engelske capitainens Wilhelm Blighs resa genom södra werld-hafvet* (1792), tryckt i Uppsala, och vars främre och bakre pärminsidor är fullklottrade, framför allt av Amanda Josefina Nilsson som inte bara tycks ha övat på att skriva sitt namn ett antal gånger, utan gjorde oss tjänsten att notera: ”Denna bok tillhör mig Amanda Josefina Nilsson på Walnö, född den 14 oktober 1861”. Tack vare dessa uppgifter går det att ta reda på vem hon var, dotter till Sofia Johannesdotter och styrman Abraham Nilsson, och följa henne från Valön till Göteborg.³⁶ Detta blir en del av bokens historia, från tryckningen i Uppsala av Catharina Elisabeth Edman, via tidigare ägare som noterat sina namn, utöver Amanda finns Fredrike Mathilda Holst, Wilhelmina Hemning och Nicl. Osterdahl, via Pontus och Orvar Nybelin till Göteborgs universitetsbibliotek. Även namnet i de tidigare nämnda fragmenten av Nils Matson Kiöping (se not 21) från 1674 placerar trycket i en historisk kontext. Hela samlingen blir på så sätt en palimpsest av provenienser, och som David Pearson understryker berättar alla dessa ägarskap något om samtidens smak, om intellektuell förmåga och finansiell ställning, och bidrar därmed till att bredda bilden av läsandets historia.³⁷ De tre kvinnor som noterat sina namn i den ovan nämnda upplagan av Blighs resa, bidrar till att synliggöra kvinnor i reselitteraturens läshistoriska kontext trots att samlingen – om den bara ses som en rad titlar – är enhetligt manlig.

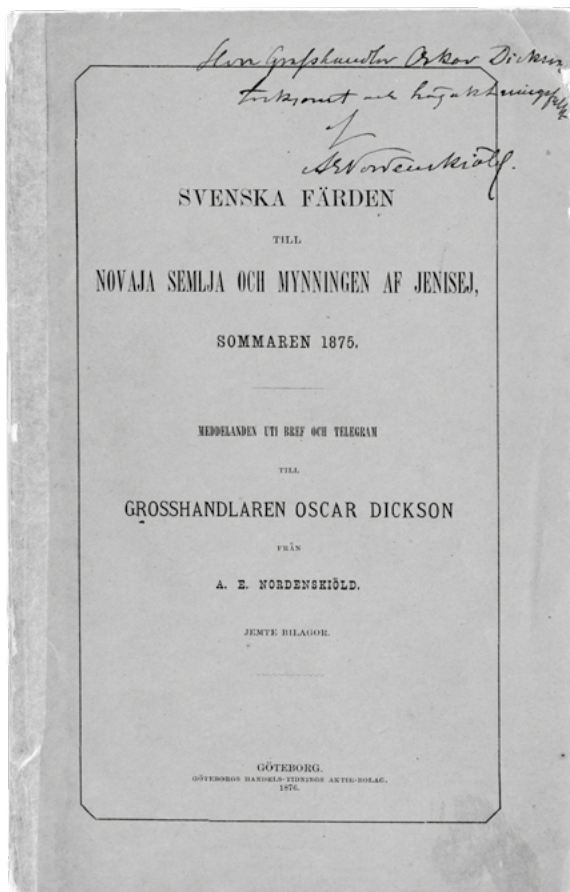
Pontus Nybelin är själv en del av denna typ av kringvandrande provenienser. Böcker som tillhört honom och som inte ingått i resesamlingen strövar fortfarande omkring på bokmarknaden. Så sent som i februari 2020 såldes Selma Lagerlöfs *Återkomsten till Värmland* (1928) på bokauktion, med en

36 Stala kyrkoarkiv, SE/GLA/13497/C/2, GLA.; Folkräkning 1900: Göteborg Karl Johans församling, Göteborgs och Bohus län, 1900 års folkräkning, RA, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/Folk_014093-001.

37 Pearson, *Books as history*, 94.

dedikation på häftets framsida, till "P. Nybelin med tacksamhet fr. Selma Lagerlöf".³⁸ Vad som orsakat tacksamheten framgår inte, men rör sannolikt Lagerlöfs och Nybelins gemensamma ursprung i Värmland.

Det finns några exempel på skrifter Nybelin inte fått tag på, vilket gjort att han satt sig på dåvarande Göteborgs stadsbibliotek för att skriva av bibliotekets exemplar. Ett sådant är *Svenska färden till Novaja Semlja och mynningen af Jenisej, sommaren 1875* (1875) av Adolf Erik Nordenskiöld. Det är nu vi åter är framme vid den glädje som Pontus Nybelin förmedlar

Svenska färden till Novaja Semlja och mynningen af Jenisej, sommaren 1875 (1875) av Adolf Erik Nordenskiöld.

38 "Connoisseur Bokauktioner", Auctionet, åtkomstdatum 18 november 2020, <https://auktionet.com/en/1194008-selma-lagerlof-return-to-vamland-with-the-author-s-dedication-to-p-nybelin>.

i detta kapitelns inledande citat, för i den anteckningsbok som innehåller avskriften av *Novaja Semlja*, har han på sidan efter, vid ett senare tillfälle, mycket förnöjt skrivit:

Sedan förestående afskrift från stadsbibliotekets exemplar blifvit gjord, har jag till min stora glädje vid Dicksonska bokauktionen i Göteborg lyckats inropa det exemplar Professor Nordenskiöld förärat Grosshandlaren Oscar Dickson, en raritet i dubbel bemärkelse då upplagan var endast 100 ex., hvilka samtliga tillstälts Professor Nordenskiöld.

Avslutningsvis finns ett par generella aspekter på hur samlingen, och samlingsbyggaren, speglar sin tid: utvecklingen av bokmarknaden och kommunikationsrevolutionen. Under 1800-talet utvecklades pappers-tillverkningen vilket gav billigare papper och därmed också billigare tryck. En ökning av befolkningens generella läskunnighet gjorde i sin tur att det skapades ett behov av fler och billigare trycksaker, vilket sammantaget gjorde att utgivningen av böcker och tidskrifter ökade och skapade en bokmarknad på en helt ny nivå jämfört med tidigare. Därtill påverkade samhällets industrialisering i övrigt människornas möjlighet till kommunikation. Det blev billigare och enklare att resa, vilket gjorde att fler människor förflyttade sig inom och utom landet, och de som inte reste kunde, tack vare den ökade spridningen av billigt tryck, ta del av resandet. Inte minst märks detta i mängden skildringar av ångbåtsfärder från 1830-1840-talen och framåt.³⁹ Massturismen startade dessutom under andra halvan av 1800-talet, vilket i sin tur tog sitt uttryck i specifika reseguideböcker och annat tryck.

Att Pontus Nybelins boksamling är en samling av just reselitteratur och geografiska skildringar speglar väl denna utveckling under 1800-talet. Att bara se de enskilda titlarna gör att den bokhistoriska och samhälleliga kontexten reduceras till att handla om just en rad titlar. I det här fallet handlar speglingen om ett 1800-tal där resandet – i kolonialt syfte, för vetenskapen och på individnivå – inte bara ökade stort utan framför allt spreds allt mer i tryck. En på många sätt fulländad illustration av hela denna poäng, är sista stycket till den artikel som just Pontus Nybelin skrev om trakterna kring

39 Gunnel Furuland, "Ångbåtar, omnibussar och järnvägar", i *Lychmos: årsbok för idé- och lärdomshistoria*, 2010 (Uppsala: Lärdomshistoriska samfundet, 2010), 202-204.

Uddeholm: ”Vid *Deje* (jernvägs-. Post-, telegraf- och telefon-station) kan mat och rum erhållas å *Deje* privathotell, beläget 1 *km* från ångbåtsbryggan.”⁴⁰

Vid en flyktig anblick är det lätt att missa det fantastiska i denna mening, men här framträder järnvägen, vars första linjer i Sverige etablerades 1856. Här finns telegrafan, vars första linje kom 1853. Telefonbolagen började etablera sig runt 1880, och ångbåten, som här är ett av de äldre kommunikationsmedlen, kom 1818 med sin första linje i Sverige. Texten, som handlar om att turista, publicerades i årsskriften till Svenska Turistföreningen, som bildades 1885, och är dessutom skriven av en man som själv samlade reselitteratur och geografiska skildringar.

Pontus Nybelin var 33 år när han skrev denna artikel 1888. Går man bara tillbaka till hans födelseår 1855, hade detta korta stycke varit i stort sett obegripligt, för det mesta som omnämns fanns inte då. Pontus Nybelin, tillsammans med sina 11 brokiga hyllmeter geografiska skildringar, är därför en elegant bild av denna del av utvecklingen under 1800-talet.

---

40 Nybelin, ”Uddeholmsverken”, 56.

Öpublicerade källor

GLA Landsarkivet I Göteborg
Stala kyrkoarkiv SE/GLA/13497/C/2
RA Riksarkivet
1900 års folkräkning

Publicerade källor och litteratur

- [Annons för Försäkrings-Aktiebolaget Skandia]. *Nya Wermlandstidningen*, 13 september 1887.
- [Annons för Olycksfalls-Försäkrings-Aktiebolaget Skandinavien]. *Göteborgs Aftonblad*, 26 september 1902.
- ”Bibliofiler i Göteborg”. *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 23 februari 1906.
- Bridges, Roy. ”Exploration and travel outside Europe (1720–1914)”. I *The Cambridge companion to travel writing*, redigerad av Peter Hulme och Tim Youngs, 53–69. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Bromander, Carl Vilhelm, Axel Dahlman, och Ernst T. Ander, red. *Ur Karlstads högre allmänna läroverks hävder, 1*. Karlstad: Nya Wermlands-tidningens aktiebolag, 1931.
- ”Bytesannonser”. *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 19 september 1888.
- . *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 2 november 1888.
- Chartier, Roger. *The author’s hand and the printer’s mind*. Cambridge: Polity, 2014.
- ”Connoisseur Bokauktioner”. Auctionet. Åtkomstdatum 18 november 2020. <https://auctionet.com/en/1194008-selma-lagerlof-return-to-vamland-with-the-author-s-dedication-to-p-nybelin>.
- Darnton, Robert. *Pornografi och revolution*. Stockholm: Ordfront förlag, 1996.
- Driver, Felix. *Geography militant: Cultures of exploration and empire*. Oxford: Blackwell, 2001.
- ”Döde”. *Nya Wermlandstidningen*, 11 augusti 1855.
- ”En större myntsamling [...]”. *Wermlands Läns Tidning*, 11 september 1872.
- Furuland, Gunnel. ”Ångbåtar, omnibussar och järnvägar”. I *Lychnos: årsbok för idé- och lärdomshistoria, 2010*, 201–218. Uppsala: Lärdomshistoriska samfundet, 2010.
- Hagström Molin, Emma. ”Biblioteksmaterialiseringar”. I *Åter-kopplingar*, redigerad av Marie Cronqvist, Patrik Lundell och Pelle Snickars, 309–327. Lund: Mediehistoria, 2014.

- Hallberg, Severin. "Lars Månsson i Tranemåla och hans boksamling". I *Bokvandringer: uppsatser om böcker och boksamlare*, redigerad av J. Viktor Johansson, 209-253. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1945.
- Hoskins, Janet. "Agency, biography and object". I *Handbook of material culture*, redigerad av Christopher Y. Tilley, 74–84. London: SAGE, 2013.
- Indebetou, Govert. *Bergsskolans i Filipstad elever 1830–1930: Biografisk matrikel*. Stockholm, 1931.
- Lundblad, Kristina. *Om betydelsen av böckers utseende: Det svenska förlagsbandets framväxt och etablering under perioden 1840-1914 med särskild hänsyn till dekorerade klotband: En studie av bokbandens formgivning, teknik och relation till frågor om modernitet och materiell kultur*. Lund: Råmus, 2010.
- McKenzie, Donald F. *Bibliography and the sociology of texts*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- "Med delägarne i aktiebolaget 'Nitria'". *Göteborgs-Posten*, 9 augusti 1901.
- Nilzén, Göran red., *Svenskt biografiskt lexikon. Bd 27, Nilsson–Näsström*. Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1990–1991.
- Nybelin, Pontus. "Uddeholmsverken med omgifningar (Wermland)". I *Svenska turistföreningens årskrift*, 5, 51-56. Stockholm: Svenska turistföreningen, 1888.
- Pearson, David. *Books as history: The importance of books beyond their texts*. Rev. uppl. London: British Library, 2011.
- Svensk bok-katalog jemte musikförteckning för åren 1886–1895*. Stockholm: Alfred Bonnier, 1900.
- Svensk bok-katalog jemte musikförteckning för åren 1896–1900*. Stockholm: Svenska bokförläggarföreningen, 1904.
- Thelin, Arvid, och Vilhelm Gödel, red. *Svensk bokkatalog 1901–1905*. 2:a uppl. Uppsala: Bokgillet, 1961.
- Thompson, Carl. *Travel writing*. New York: Routledge, 2011.
- "Tillkännagifves". *Nya Wermlandstidningen*, 19 juli 1865.
- "Undertecknad försäljer [...]". *Nya Wermlandstidningen*, 28 november 1857.
- "Wermlands naturhistoriska- och fornminnesförening [...]". *Nya Wermlandstidningen*, 27 september 1878.
- . *Nya Wermlandstidningen*, 25 september 1877.
- . *Nya Wermlandstidningen*, 28 september 1877.
- "Ångbåtsbolagsstämmor". *Göteborgs Aftonblad*, 19 februari 1900.
- "Öfriga ärenden", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 23 februari 1906.

6. Om ett försättsblad, eller, Till dubbletternas lov

Anna Svensson

Om vi skulle ställa de bägge exemplaren av Macedonio Fernández *Papeles de Recienvenido* i Iberoamerikanska samlingen bredvid varandra, skulle vi tänka att det röda plastinbundna exemplaret med påklistrade ryggtitel som ser ut att kunna lossna när som helst, inte behöver uppta värdefullt hyllutrymme då det andra står i sitt tidstypiska häftade original. Öppnar vi böckerna kommer vi att upptäcka att det i själva verket är tvärtom. Eller snarare att bägge fyller sin plats då de bär på olika historier. Den bästa av dessa är den som berättas på försättsbladet i det röda plastbandet, två dedikationer som tar oss från de litterära kretsarna i 1920-talets Buenos Aires till Handelshögskolan i Göteborg på 1950-talet. Den första är skriven av författaren själv och riktad till bröderna Julio César och Santiago Dabove; den andra av Julio César och Julia Dabove de Ruiz till Iberoamerikanska institutets bibliotek:

A los queridos hermanos
Julio Cesar Dabove
Santiago Dabove
Artistas y amigos
predilectos
Un abrazo Macedonio Fernandez
Julio 1944

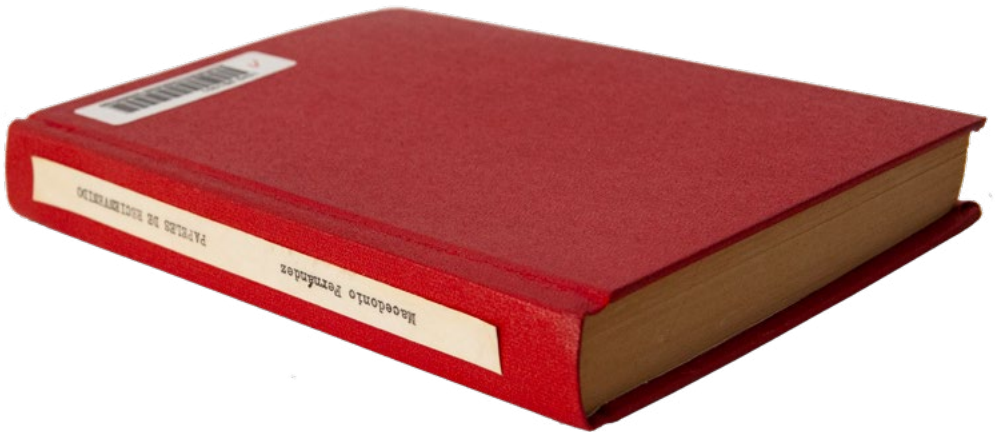
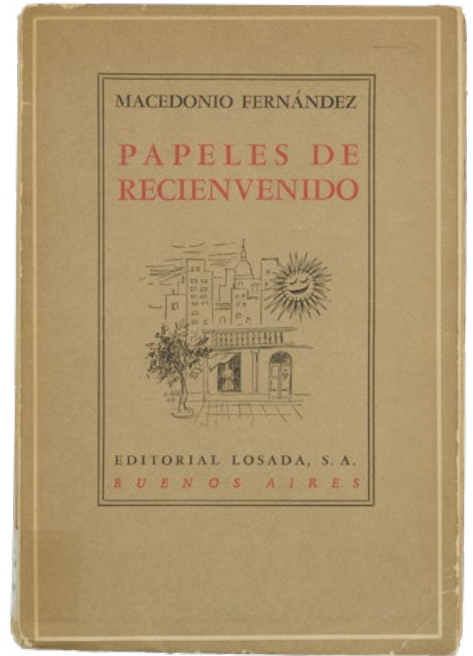
Para la biblioteca de Gotemburgo
donde perdurará
Homenaje de
Julia Dabove de Ruiz Gu[bortskuret]
y
Julio C. Dabove
Octubre 1955¹

---

1 "Till de kära bröderna Julio Cesar Dabove Santiago Dabove Favoritkonstnärer och vänner En omfamning Macedonio Fernandez Juli 1944. Till biblioteket i Göteborg där den kommer att bestå Hyllning från Julia Dabove de Ruiz Gu[bortskuret] och Julio C. Dabove Oktober 1955". Macedonio Fernández, *Papeles de Recienvenido; Continuación de la nada* (Buenos Aires: Editorial Losada, 1944).

Los queridos hermanos
Julio Cesar Dobson
Santiago Dobson
Arbitros y amigos
predilectos
Un amor Macedonio Fernández
Julio 1944

Para la biblioteca de Estímulo
donde permanecerá
homenaje de
Julio Dobson de Ruiz Suñer
&
Julio C. Dobson
INSTITUTO IBERO-AMERICANO
Octubre 1955

UB:s två exemplar av Macedonio Fernández *Papeles de Recienvenido* med dedikationen från det röda plastinbundna exemplaret.

Hittills har de sistnämnda givarnas önskan uppfyllts, boken har bestått och har kvar sin plats i biblioteket, även om det Göteborgsbibliotek som avses i dedikationen inte längre är detsamma som det som tillhörde det Iberoamerikanska institut som grundades av Nils Hedberg. Från Handelshögskolan 1939, via Humanistiska fakulteten 1967 och organisationsformer över fakultetsgränserna under 1990-talet, upplöstes institutet 2007. Forskning och utbildning införlivades i Institutionen för globala studier och biblioteket i Universitetsbiblioteket som Iberoamerikanska samlingen.

Av de personer som nämns på försättsbladet är Macedonio Fernández (1874–1952) otvetydigt och självklart den bäst ihågkomna i egenskap av avantgardistisk förgrundsgestalt inom den argentinska litteraturen.² Efter en juridisk doktorsexamen 1897 verkade han som advokat fram till 1920 då han miste hustrun Elena de Obieta (1877–1920), men publicerade sig parallellt i olika genrer i tidskrifter; intressena inkluderade filosofi och psykologi. Han var en stor beundrare av den nordamerikanske filosofen William James, som han korresponderade med. Under Fernández livstid kom endast delar av hans produktion ut i bokform. Den idag mest kända, romanen om den älskade kvinnan Eviga med titeln *Museo de la novela de la Eterna* (Den Evigas romanmuseum) bestående av 56 prologer och 20 kapitel, publicerades postumt 1967. Han höll på att skriva och förebåda den under större delen av sitt författarliv. Jorges Luis Borges redigerade ett urval av hans texter 1961, och från 1970-talet och framåt gav sonen Adolfo de Obieta ut hans samlade verk och litteraturvetenskapen började intressera sig för honom på allvar, vilket bland annat manifesterats i att han tillägnats en hel volym i 12-bandsverket *Historia crítica de la literatura argentina* utgivet av den ansedde Noé Jitrik.³ Han har även figurerat i andras litterära verk, som i Ricardo Piglias *La ciudad ausente* (1992).

Mycket intresse har visats hans inflytande på Borges som under 1920-talet ingick i Fernández tertulia, som försiggick i olika konstellationer och på olika ställen i Buenos Aires och Morón, och vars kärna bland andra utgjordes av bröderna Dabove. Fernández intåg i den litterära världen skedde under samma tid som Borges egen, nyss hemkommen 1921 från en sjuårig Europa-

2 Biografiska uppgifter ur Alvaro Abós, *Macedonio Fernández: La biografía imposible* (Buenos Aires: Plaza & Janés Editores, 2002).

3 Utgivet 1999–2018, Fernández i volymen: Roberto Ferro, red., *Historia crítica de la literatura argentina. Vol. 8, Macedonio* (Buenos Aires: Emecé Editores, 2007).

vistelse och umgänge med avantgardistiska kretsar i Spanien. Längre var det de minnesbilder som Borges frammanade, bland annat i prologen till urvalet 1961, som styrde trädningen av Fernández som en mytisk avantgardist, en samtalsmästare ointresserad av att själv bevara eller publicera sina texter. Álvaro Abós hävdar motsatsen i *Macedonio Fernández: La biografía imposible*, där det ägnas stort utrymme åt utvecklingen av Fernández manuskript och uppfyllda planer på utgivningar; Borges beslås också med felaktigheter vad gäller rena fakta.⁴ Dock är det svårt att gå förbi honom, han var ändå en huvudperson när det begav sig och har givit citatbefrämjande färg åt hägkomsterna eller möjligen fiktionerna. Ursprungligen var det dock pappa Borges, Jorge Guillermo, som Fernández umgicks med, jämngammal barndoms- och universitetskamrat. Borges junior uttryckte det som att ”Jag ärvde av min far vänskapen till och kulten av Macedonio.”⁵ Han höll ett gravtal när Fernández dog där han, med hänvisning till 1920-talet då de blev vänner, sade sig ha imiterat den äldre vännen på gränsen till ”hängivet plagiat”.⁶ Fernández å sin sida uttryckte det i en biografisk notis om sig själv i samband med en novellpublicering i tidskriften *Sur* 1941 som så att:

Jag föddes i Buenos Aires ett år väldigt 1874. Inte direkt, men strax därefter, började jag bli citerad av Jorge Luis Borges med så oblygt beröm att jag på grund av den fruktansvärda fara som kom i dagen med denna lidelse, började bli bland de bästa författare som han hade producerat.⁷

Papeles de Recienvenido (Recienvenidos papper) kom först ut 1929, i utgåvan i Iberoamerikanska samlingen från 1944 har den kombinerats med nya texter och utökad titel: *Continuación de la nada* (Fortsättning av intet). Utgåvan inleds av ett förord av en annan avantgardist, Ramón Gómez de la Serna, den högproduktiva spanska författaren, som med sin argentinska hustru, Luisa Sofovich, gick i exil i Buenos Aires 1936, men som redan 1924 börjat korrespondera med Fernández. Det var Gómez de la Serna som bad

4 Abós, Macedonio Fernández. Se särskilt s. 117 ff., 215 ff. Även 43 ff. om Fernández tid i Paraguay 1897.

5 ”Yo heredé de mi padre la amistad y el culto de Macedonio” Jorge Luis Borges. ”Macedonio Fernández”, i *Prólogos, con un prólogo de prólogos* (Buenos Aires: Torres Agüero, 1975), 53.

6 ”devoto plagio” Jorge Luis Borges, ”Macedonio Fernández”, *Sur*, nr 209–201 (1952): 146.

7 ”Nací porteño y en un año muy 1874. No entonces enseguida, pero sí apenas después, ya empecé a ser citado por Jorge Luis Borges, con tan poca timidez de encomios que por el terrible riesgo que se expuso con esta vehemencia comencé a ser yo el autor de lo mejor que él había producido.” Macedonio Fernández, ”Cirugía psíquica de extirpación”, *Sur* 10, nr 84 (september 1941): 30. Även återgivet i Ramón Gómez de la Sernas förord till Fernández, *Papeles de Recienvenido; Continuación de la nada*, 14.

förlaget Losada att ge ut den här andra upplagan.⁸ Papeles-delen är en absurd och fragmentarisk fiktiv självbiografi – där verkligheten ibland tittar in – om författaren Recienvenidos (Nykomlings) papper och intåg i den litterära världen, en parodi som enligt Mónica Bueno både använder och plockar isär alla klichéer kring litterära genrer och författare.⁹ I Continuación-delen får vi ta del av texter av ”intet”, av figuren Narren av Buenos Aires och en essä om humoristisk teori. Carlos García är inte den ende som kallar hela Fernández produktion för ”work in progress” när han försöker reda ut hur texterna i *Papeles de Recienvenido* länkar i föregående och efterkommande texter av Fernández. De faktiska tidskriftspubliceringarna och bokutgåvorna är som ”ögonblicksbilder” av ett pågående omstötpande och återanvändande.¹⁰ Blandningen av metafysik, humor och slingrande språk gör att texterna inte är helt lästlästa. Undra varför just denna bok följde med Julio César Dabove (1890–1965) till Göteborg, reselektyr eller utvald gåva?

Onekligen var det ett personligt föremål. Bröderna stod nära Fernández som under en period även bodde i deras födelsestad Morón, ett par mil öster om, och numera sammanväxt med, Buenos Aires. Deras hem hörde från början till de ställen där Fernández tertulia pågick, och där det diskuterades Schopenhauer, Berkeley och Hume.¹¹ De tillhörde en av grundarfamiljerna i Morón.¹² Av de bägge är Santiago Dabove (1889–1951) mer omskriven, en mycket allmänbildad men alkoholiserad novellförfattare som sällan lämnade sin födelseort.¹³ Först ett decennium efter hans död gavs de fåtaliga men av andra författare mycket uppskattade berättelserna ut i en egen volym *La muerte y su traje* (1961, Döden och dess kostym) av förvaltaren av hans kvarlåtenskap, poeten Jorge Calvetti samt Nora Ruiz, Julia Daboves dotter.¹⁴ Borges skrev ett förord. En av novellerna, ”Ser polvo” (Bli stoft) –

8 Abós, *Macedonio Fernández*, 161. Gómez de la Serna är mest ihågkommen för sina greguerías, enradiga aforismer byggda på humor och metaforer.

9 Mónica Bueno, ”Historia literaria de una vida”, i *Historia crítica de la literatura argentina. Vol. 8, Macedonio*, red. Roberto Ferro (Buenos Aires: Emecé Editores, 2007), 34.

10 Carlos García, ”Historia de una gestión: *Papeles de Recienvenido* y la atmósfera intelectual porteña”, i *Historia crítica de la literatura argentina. Vol. 8, Macedonio*, red. Roberto Ferro (Buenos Aires: Emecé Editores, 2007), 66. ”tomas instantáneas”.

11 Horacio Salas, ”Prólogo a *La muerte y su traje* [Buenos Aires: Calicanto 1976]”, *Abanico: revista de letras de la Biblioteca Nacional* 7 (2004).

12 Jorge Calvetti, ”Borges y su sentido de la amistad”, i *Homenaje a Jorge Luis Borges.*, Anejos del Boletín de la Academia Argentina de Letras 1 (Buenos Aires: Academia Argentina de Letras, 1999), 53–58.

13 Abós, *Macedonio Fernández*, 111 ff.

14 Instituto y Archivo Histórico de Morón, ”Personajes moronenses: Santiago Dabove”, 13 juli 2016, <https://historiamoron.wordpress.com/2016/07/13/personajes-moronenses/>.

ursprungligen publicerad i tabloidtidningen *Críticas* litteraturbilaga *Revista multicolor de los sábados* (nr 21, 1933) – hade tidigare tagits med av Borges, Silvina Ocampo och Adolfo Bioy Casares i *Antología de literatura fantástica* (1940), en i argentinsk och latinamerikansk litteratur mycket inflytelserik antologi vars tillkomst liknats vid en ”evangelisering av det fantastiska” av Borgeskännaren Daniel Balderston.¹⁵ I novellen får vi följa en metamorfos. En sjuk och starkt medicinerad man, ger sig ut till häst, faller av utanför en kyrkogård och låter sig absorberas av jorden alltmedan huvudet förvandlas till en fikonkaktus som hugges ned. Det hela berättat i jagform. Även Macedonio Fernández är med i antologin med berättelsen ”Tantalia”.

Julio César Daboves namn dyker upp här och var, oftast i två litterära sammanhang. Det ena är ett ofullbordat kollektivt romanprojekt 1922 med titeln *El hombre que será presidente* (Mannen som ska bli president) som inkluderade Fernández, Borges och bröderna Dabove med flera, och byggde på att Fernández tidigare funderat på att ställa upp i argentinska presidentvalet.¹⁶ Enligt Borges skulle två kapitel funnits i Daboves ägo.¹⁷ Ingen tycks någonsin sett till dem. Det andra sammanhanget är i Borges dikt ”Buenos Aires”, som genom specifika platser kopplade till Borges egen biografi förklarar vad staden är:

Es una esquina de la calle Perú, en la que Julio César Dabove
nos dijo que el peor pecado que puede cometer un hombre
es engendrar un hijo y sentenciarlo a esta vida espantosa.¹⁸

I en intervju säger Borges att strofen är ett minne från sista gången de sågs.¹⁹ Samma svarta livssyn – att avla barn är att döma en människa till det värsta,

15 ”evangelización por lo fantástico” Daniel Balderston, ”La *Antología de la literatura fantástica* y sus alrededores”, i *Historia crítica de la literatura argentina. Vol. 9, El oficio se afirma*, red. Sylvia Sáitca och Noé Jitrik (Buenos Aires: Emecé, 2004), 225. Santiago Dabove, ”Ser polvo”, i *Antología de la literatura fantástica*, red. Jorge Luis Borges, Silvina Ocampo och Adolfo Bioy Casares (Buenos Aires: Sudamericana, 1940), 91–97. Versionen i antologin skiljer sig från de andra två, se: María de los Ángeles Mascioto, ”Literatura fantástica entre el diario *Crítica* y la editorial Sudamericana: Políticas editoriales, materialidad de los textos y modos de escritura”, *Revista Chilena de Literatura*, nr 93 (2016): 127–53.

16 Abós, *Macedonio Fernández*, 84 ff., 101 ff.

17 Borges, ”Macedonio Fernández”, 1975, 58–59.

18 Jorge Luis Borges, *Elogio de la sombra* (Buenos Aires: Emecé, 1969), 127. Ordagrant: [Buenos Aires] ”Är ett hörn vid Perugatan där Julio César Dabove sa till oss att den värsta synd en man kan begå är att avla en son och döma honom till detta fasansfulla liv.” Dikten finns inte med i urvalet i Jorge Luis Borges, *Jorge Luis Borges 2, 1945–1970*, red. Lasse Söderberg och Oscar Hemer (Stockholm: Bokförlaget Tranan, 2019).

19 Jorge Luis Borges och Antonio Carrizo, *Borges el memorioso: Conversaciones de Jorge Luis Borges con Antonio Carrizo*. (Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica, 1982), 128.

livet – tillskriver Borges brodern Santiago i förordet till bokutgåvan av hans noveller. Andra vänner har också vittnat om dennes besatthet av döden, och hans noveller har liknats vid ”dystra försök att söka kunskap om hur hans död skulle bli”.²⁰ Santiago Dabove finns även med i Borges ”Inkräkterskan” i *David Brodies rapport* (1978; *El informe de Brodie* 1970), som återberättare av historien som delvis utspelar sig i Morón. Ytterligare ett exempel på Borgeshistorier som troligen kommer från bröderna Dabove är ”El estupor” (Häpnaden), där historien återges av en boende i Morón.²¹ Det sägs att Borges darrade av upphetsning när det drogs historier ur Santiagos liv.²²

Även Fernández dyker upp i Borges texter, i samma dikt som Julio César, och i ”Samtal om ett samtal” från samlingen av poesi och kortprosa *Ordmakaren* (2019; *El hacedor* 1960). Vid bägge förekomsterna talar Fernández om själens odödlighet och om döden som en vanföreställning, i den förstnämnda är han död men talar ändå, i den andra lämnas vi i osäkerhet om hans tillstånd.²³ Såväl Santiago Dabove som Macedonio Fernández har karakteriserats som muntliga berättare som skänkte berättelser till andra.²⁴ Som beskrivits ovan var detta i fallet Fernández möjligen en överdriven tolkning som spridits av bland andra just Borges. Skrivandet pågick i samspel med den starka samtalskulturen i tertulias, och trots manifestationer kring det muntliga såsom ”Revista Oral” (Muntlig Tidskrift) från 1926, en muntlig simulering av en tidskrift startad av den peruanska poeten Adolfo Hidalgo, där Fernández deltog. Träffarna startades med att Hidalgo utropade ”Muntlig Tidskrift” och nummer, och sedan lästes eller spelades deltagarnas texter upp.²⁵

Julio César Daboves egen gärning som författare tycks begränsad till noveller i några tidskrifter, bland annat i ovan nämnda *Revista Multicolor de los Sábados*, som Borges var en av redaktörerna för, och i välkända veckotid-

20 Vännerna Jorge Calvetti och Enrique Fernández Latour. Abós, *Macedonio Fernández*, 113.

21 Förord till utgåva från 1983 av ”Ser polvo”, återutgivet i: Jorge Luis Borges, ”Santiago Dabove: Ser polvo”, i *El círculo secreto: Prólogo y notas*, red. Sara Luisa del Carril och Mercedes Rubio de Zocchi (Buenos Aires: Emecé, 2003), 213–15; ”Inkräkterskan” i Jorge Luis Borges, *David Brodies rapport* (Uppsala: Bromberg, 1978); ”El estupor” i Jorge Luis Borges, *El oro de los tigres* (Buenos Aires: Emecé, 1972). Berättelsen är inte med i de svenska urvalen.

22 Calvetti, ”Borges y su sentido de la amistad”, 57.

23 *Ordmakaren* finns i Borges, *Jorge Luis Borges 2.*, där Fernández även nämns i ”Ögonvittnet”. ”Samtal om ett samtal” publicerades ursprungligen i *Destiempo* nr 1 1936.

24 Manuel Lozano, ”Para una nueva teoría del retrato: La seducción Bioy Casares”, *Proa*, nr 40 (1999): 65–71.

25 María Villanueva, ”La ‘Revista Oral’, ¿un gesto conservador en las vanguardias porteñas?”, *L.I.S. Letra. Imagen. Sonido. Ciudad Mediatizada*, nr 1 (2008): 151–60.

ningen *Caras y Caretas*.²⁶ Den mest omfattande av de belagda berättelserna kom ut i en billighetsserie "La novela para todos" (Romaner för alla), och handlar om ett överbeskyddat läkarbarn vars försök att skaffa sig kamrater leder till hans död i en maktkamp mellan barn. I "Ojo por ojo" (Öga för öga) får en läkare en historia berättad för sig som slutar med ett dödsfall, ett föräldralöst barn och ett dåligt samvete, och i "Una clase de semiología" (En lektion i symtomlära) förnedras en sjuk pojke. Berättelsen i *Plus Ultra* – månatlig kulturbilaga till *Caras y Caretas* – med titeln "La hermanita" (Den lilla systemen) sägs vara hämtad ur verkligheten och beskriver en åttaårig systems död. "Acotaciones estudiantiles" (Studenters marginalanteckningar) är en betraktelse över några läkarstuderandes upplevelser i en obduktionssal, och "Trabaca Pepe" handlar om en dödgrävare som betalar sin dräng för att ta livet av honom. Den enda historien från den här perioden 1918–1933, som inte handlar om döden är "El incentivo" ("Incitamentet") där ett misogynt samtal förs mellan två välbeställda herrar om huruvida ärbarhet är att föredra hos en kvinna eller inte. Svartsynen som Borges fångade i sitt poetiska omnämmande av Dabove speglas onekligen i berättelserna. I en artikel i *Göteborgs-Posten* i samband med Göteborgsbesöket 1955, säger Dabove att läkar- och författarsysselsättningarna "går liksom in i varandra" och att läkaryrket "ger stoff till många och djupa funderingar över människan och så blir man författare".²⁷ Berättelserna saknar fantastiska inslag, de är snarare naturalistiska. Undantaget är den senast publicerade "Reencuentro con Jerjes II, rey de Persia" (Möte med Xerxes II, kung av Persien) publicerad 1957 i Nationalbibliotekets tidskrift *La Biblioteca*, som Borges återuppväckte efter att han blivit bibliotekschef. Den handlar intressant nog om en författare på jakt efter en ny litterär stil då han tröttnat på "neorealismen". Till skillnad från de tidigare berättelserna är denna uppbyggd kring en verklighetsförskjutning i tid och rum; liksom i broderns "Ser polvo" under berättarjagets

26 Raquel Green, "Borges y la 'Revista multicolor de los sábados': Cómplices en la literatura y la infancia" (Doktorsavhandling, Bryn Mawr, Bryn Mawr College, 1990). Jag har belagt följande: Julio César Dabove, "Un drama entre niños", *La novela para todos* 1, nr 38 (1918); "La hermanita (de la realidad)", *Plus Ultra*, nr 35 (1919); "Una clase de semiología", *Caras y Caretas*, nr 1123 (1920); "Ojo por ojo", *Caras y Caretas*, nr 1137 (1920); "Acotaciones estudiantiles", *Revista del Círculo Médico Argentino y Centro Estudiantes de Medicina* 22 (1922): 1212–15 Även i *Caras y Caretas*, nr 1306 (1923) och med titel "La sala de disecciones" i *Revista Multicolor de los Sábados*, nr 4 (1933): 7; "El incentivo", *Revista Multicolor de los Sábados*, nr 15 (1933): 2; "Trabaca Pepe", *Revista Multicolor de los Sábados*, nr 2 (1933): 8; Julio César Dabove, "Reencuentro con Jerjes II, rey de Persia", *La Biblioteca: Revista de la Biblioteca Nacional* 2, época 9, nr 1 (1957): 126–37.

27 Clarion, "Göteborg bäst sa' färgstark argentinare", *Göteborgs-Posten*, 10 oktober 1955.

påverkan av narkotiska preparat. Borges tyckte att den var mycket fin.²⁸ Den har senare tagits med i en antologi med kriminal- och mysterieberättelser som kommit ut i flera upplagor.²⁹

I *Borges*, mastodontutgåvan på 1663 sidor av Adolfo Bioy Casares dagböcker från 1947 och framåt om samvaron med bästisen Borges och som är full av skvaller kring kreti och pleti, får vi veta att Dabove under det första sina Sverigebesök enbart besöker Göteborg och att han älskar Sverige.³⁰ De svenska kakorna, karamellerna och kvinnorna är de bästa. I dagboken talas det oftast illa om honom. I återgivandet av Borges prat framträder under senare delen av 1950-talet en bild av Dabove som en ensam, deprimerad och snål man, framlevandes sina dagar i lättja och ineffektivitet i det sparsamt möblerade gamla huset i Morón. Konversationen begränsar sig till skrönor från grannskapets skummare sidor och den svenska kvinnan.³¹ Och ändå dyker han upp med jämna mellanrum som närvarande vid diverse sociala sammanhang och Borges besöker honom. När han dör 1965 skriver Bioy Casares att under de sista åren var hans bitterhet utöver det vanliga, enligt Borges "Wearied of life and afraid of death".³² På ett fotografi i *GT* från första Göteborgsbesöket 1952 ser han dock munter ut.³³

När Julio César Dabove anlände till Göteborg i oktober 1955 var det sålunda inte första gången. Från besöket på månaden tre år tidigare finns inga spår i biblioteket, men alltså i lokalpressen då han deltog i Spansk-svenska föreningens återkommande firande av Columbusdagen den 12 oktober, en begivenhet som ofta tog sig in i spalterna. På fotot i artikeln syns han i samspråk med Nils Hedberg, och i texten berättas att Dabove förutom läkare är författare till fantastiska berättelser, "en för närvarande mycket populär litteraturform därnere just nu".³⁴ Beskrivningen av hans genre som författare klingar en aning falskt att döma av de spårade berättelserna. Från besöket

28 Borges och Carrizo, *Borges el memorioso*, 128.

29 Juan-Jacobo Bajarliá, red., *Cuentos de crimen y misterio* (Buenos Aires: J. Alvarez, 1964). Ny utgåva 1968, och med titel *Historias de crimen y misterio* 1990.

30 Adolfo Bioy Casares, *Borges* (Barcelona: Destino, 2006), 128, 270. Sverige finns också omnämnt då Nobelprisen till Juan Ramón Jiménez och Gabriela Mistral beskrivs som en skam för Stockholm (232), och i samband med att en tysk middagsgäst karakteriseras som "A very dull gentleman", påpekas att det finns många dylika i Sverige. (1386).

31 Bioy Casares, 140, 270, 759, 875.

32 Bioy Casares, 1068.

33 GT-aren, "En dag för Columbus", *Göteborgs-Tidningen*, 13 oktober 1952.

34 GT-aren.

Nils Hedberg och Julio César Dabove 1952 (Foto Kanold, Iberoamerikanska institutets arkiv, GU).

1955 finns förutom den donerade boken och artikeln i *Göteborgs-Posten*, några annonser för ett föredrag om fantastisk litteratur som han höll på institutet den 11 oktober.³⁵ I GP-artikeln nämns det kommande fördraget:

Det ska handla om 'Sällsamma historier', en ny strömning i Sydamerika, som bl.a. nämner författaren Borges som banérförare. Det är inte fråga om science fiction utan det är 'ren fiktion', fantastiska berättelser för...

35 Clarion, "Göteborg bäst så färgstark argentinare"; "El cuento fantástico [Annons]", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 10 oktober 1955; "Handelshögskolan, Argentinska författaren Dabove: El cuento fantástico [Annons]", *Arbetartidningen*, 11 oktober 1955.

Reportern har svårt att få fram en närmare definition ”på en dragig järnvägsperrong” och hoppas att fördraget kommer att visa om ”fantasin kan överträffa verkligheten”. Av artikeln framgår vidare att Dabove anlant med tåg från Stockholm där han turistat. Det görs en poäng av att han möts på Centralstationen av Julio Ricci från Uruguay, stipendiat vid institutet: Efter revolten mot Juan Perón i september 1955, som Dabove välkomnar, kan man nu umgås som vänner med sina grannar.

I institutets arkiv finns ingen korrespondens mellan Hedberg och Dabove, men kanske hade de träffats i Buenos Aires där Hedberg verkade som press- och kulturattaché under åren 1943–1946. Vi vet genom arkivet och bokdonationer att Hedberg bland flera andra kulturpersonligheter träffade Borges då.³⁶ Men knappast Fernández som under 1940-talet levde tillbaka-draget. Å andra sidan blev Hedberg ofta ombedd att ta hand om diverse besökare som kom med båt till Göteborg från Latinamerika, företagsfolk, diplomater, akademiker eller kulturpersonligheter. Kontaktnätet var stort, liksom gästfriheten. När han vid ett tillfälle 1946 stod på kajen för att möta ministerparet Ragnar Kumlin på hemväg från Brasilien, konstaterade Hedberg att hustrun och han kände alla resenärerna, inklusive skeppsläkaren och kaptenen.³⁷ I hemmet på Rosengatan 11 serverades ofta ”un chorizo de noche” (nattkorv) efter kvällsaktiviteter på institutet.³⁸

Anledningen till att Dabove kom till Sverige första gången har möjligen att göra med att han var läkare; kanske att någon kongress eller studieresa tog honom till Europa. *Svenska läkartidningen* ger dock ingen upplysning i frågan bland sina notiser. Trots ovilja mot administration och ekonomi var han chef vid sjukhuset Ramos Mejía.³⁹ Oklart under vilka år. Vid tiden för andra Göteborgsbesöket 1955 tas bara upp i pressen att han har en allmän privatpraktik.⁴⁰ Macedonio Fernández använde vänskapen till att

36 Om kontakterna med Borges se: Anna Svensson, ”Borges en Gotemburgo: Sobre su conferencia ‘La Literatura Fantástica’ y sus contactos con el Instituto Iberoamericano”, *Anales*, nr N. E. 11 (2008): 25–47. Iberoamerikanska institutets arkiv fram till 2007 finns i GU:s centrala arkiv (arkiv-nr 94) och är ordnat i serier för inkommande och utgående korrespondens med namnregister i varje årgång; det innehåller också en omfattande samling pressklipp; material för de tidigaste åren fram till och med 1942 finns i Handelshögskolans arkiv på Landsarkivet i Göteborg, SE/GLA/14137. Tyvärr finns det luckor, särskilt från första halvan av 1950-talet. Hela årgångar har försvunnit, troligen i samband med något av alla lokalbyten.

37 Nils Hedberg till Bo Alander, 11 november 1946, B 1:1, Iberoamerikanska institutet, GU.

38 Arne Lundgren i samtal med författaren 27 maj 2008.

39 Abós, *Macedonio Fernández*, 114.

40 Clarion, ”Göteborg bäst så färgstark argentinare”.

även konsultera Dabove i egenskap av läkare, det finns brev bevarade med noggranna beskrivningar av krämpor.⁴¹ Fernández närde en besatthet av sin hälsa som inkluderade stor skepsis mot behandlingar, och det medicinska utbytet mellan dem var även präglat av filosofiska perspektiv. Vännen Jorges Calvetti karakteriserar Dabove som en ”vis polyglott”.⁴² Inom sin specialitet kardiologi, publicerade han artiklar om aortaaneurysm ihop med den kände kardiologen Francisco C. Arrillaga, och om aortit med Osmar T. Grassi.⁴³ I GT-artikeln från 1952 berättas att Dabove vid Columbusdagen pratade om aortasvällningssymtom med Bertil Stener, sedermera professor ortopedisk kirurgi med världsrenommé. Stener var medlem i Spansk-svenska föreningen. Han talade spanska och hade vid den här tiden redan varit i Sydamerika i egenskap av fartygläkare.⁴⁴ Så här i efterhand kan vi fundera över om de hjärtproblem som Nils Hedberg dog av 1965 – och som orsakade två månaders vistelse på hjärtklinik i Mexiko 1958 – kan ha varit ett samtalsämne mellan de båda herrarna.⁴⁵ Troligen inte, Hedberg ser frisk och energisk ut på bilden.

Och det var onekligen en energisk ung man som anlände till Göteborg och Handelshögskolan vårterminen 1931 efter Uppsalastudier i romanska och slaviska språk samt konsthistoria.⁴⁶ Fram till våren 1939 hann Hedberg med att vara skolans bibliotekarie, rektors sekreterare, skriva en licentiavhandling i romanska språk vid Göteborgs högskola och undervisa i

41 Macedonio Fernández, *Epistolario*, red. Alicia Borinsky och Adolfo de Obieta, 3:e uppl., Obras completas / Macedonio Fernández 2 (Buenos Aires: Corregidor, 2007).

42 ”sabio políglota” i Abós, *Macedonio Fernández*, 114.

43 Francisco C. Arrillaga och Julio César Dabove, ”Dificultades en el diagnóstico del aneurisma de aorta posterior”, *Semana Médica*, nr 15 (1931): 937–41; Francisco C. Arrillaga och Julio César Dabove, ”Látido torácico universal en los aneurismas de aorta posterior”, *Semana Médica*, nr 27 (1931): 7–10; Francisco C. Arrillaga och Julio César Dabove, ”Látido torácico universal. Su patogenia”, *Semana Médica*, nr 43 (1931): 1253–59; Julio César Dabove och Osmar T. Grassi, ”Síndrome de dilatación aórtica retrocardíaca”, *El Día Médico*, nr 15 mars (1943): 212–14.

44 Björn Gunterberg, ”Bertil Stener: A portrait”, *Acta Orthopaedica Scandinavica* 57, nr 6 (1986): 566–74, <https://doi.org/10.3109/17453678609014796>.

45 Nils Hedberg till Javier Sologuren, 3 februari 1959, B 1:7, Iberoamerikanska institutet, GU. Sjukhuset var Instituto Nacional de Cardiología.

46 Biografica: Nils Hedberg, ”CV” (22 juni 1937), B Ib:1, Handelshögskolan i Göteborg, GLA; Gösta Thimon, red., *Matrikel över Gästrikke-Hälsinge nation i Uppsala 1811–1961* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1963); Matilde Goulard-Westberg, ”Nils Hedberg”, i *Svenskt biografiskt lexikon*, 1971; Anna Svensson, ”Mistral och femton böcker”. Om Gabriela Mistral, Matilde Goulard, Nils Hedberg och Iberoamerikanska institutets första år”, i *Desde Chile a Suecia: caminos culturales por Latinoamérica y Europa: festskrift till Álvaro Foresti*, red. Andrea Castro, Eduardo Jiménez Tornatore och Ingmar Söhrman, *Opuscula romanica* 8 (Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för språk och litteraturer, 2018), 93–108, <https://gup.ub.gu.se/publication/267344>.

spanska även där, göra resor runt i Europa, gifta sig, undervisa i ryska vid Handelshögskolan, modernisera undervisningen i spanska till att omfatta mer latinamerikanskt inriktad realia och litteratur, samt att kläcka idén om ett Iberoamerikanskt institut och få stöd för detsamma av rektor Hadar Berglund och Göteborgs näringsliv.

Nils Hedberg hade mer än sina språkkunskaper och sin energi med sig i bagaget. Född i Järbo i Gästrikland 1903, var han barn nummer två i en fyrhövdad syskonskara. Fadern var konstnären Ecke (Erik) Hedberg (1868–1959) som gick på Kungliga Akademien för de fria konsterna 1887–1891.⁴⁷ I dennes vänkrets fanns Pelle Molin som försökte få med honom i sitt dödfödda projekt att följa efter till Spetsbergen och rapportera från Andréés expedition. Albert Engström var en annan vän och Ecke Hedberg medverkade i *Strix*. Efter giftermålet 1901 med Lisa (Elisabeth) Wahlström (1875–1945) bosatte sig paret Hedberg i en före detta smedsbostad, Tallbo, i Eckes födelsetrakter runt Kungsfors Bruk. Han var djupt rotad i sitt lokalsamhälle och har kallats Gästriklands konstnärlige upptäckare.⁴⁸ De sociala kontakter som grundlagts i Stockholm genom konstnärskapet samt dem som han skapade genom sitt jaktintresse och kontakterna med disponenten vid Hofors bruk Per Eriksson, fortlevde efter flytten tillbaka till Järbo, och en strid ström besökare passerade revy. Ecke Hedberg var medlem i sällskapet Kung Orres jaktklubb. Klubben som grundades 1890 var ett slutet sällskap där mestadels näringslivstoppar träffades för att jaga och umgås, bland de mest namnkunniga medlemmarna kan nämnas Marcus Wallenberg och chefen för Asea J. Sigfrid Edström. Ecke Hedberg valdes in 1915 och lystrade till smeknamnet Fäbo-Ecke. I de påkostade volymerna på bästa papper med krönikor från träffarna som sällskapet gav ut, fram-

47 Om släkten Hedberg: Jonas Hedberg, "Släkten Hedberg från Värmland", i *Släkten... 2*, red. Jan Appelquist och Elisabeth Thorsell (Bromma: Sveriges släktforskarförbund, 2001), 31–89. Om Ecke och Lisa Hedberg: Sigge Lindwall, *Ecke Hedberg: Gästriklands konstnärlige upptäckare* (Järbo: Föreningen Tallbos vänner, 2007); Cecilia Nelson, "Erik Hedberg", i *Järbo i gästrikebygd*, red. Joel Järbring och Ewert Tägtström (Järbo: Järbo hembygdsförening, 1982), 283–91; Cecilia Nelson, "Erik Hedberg", *Från Gästrikland 1966* (1967): 22–26; Thimon, *Matrikel över Gästrik-Hälsinge nation i Uppsala 1811–1961*; Hedvig Ulfspärre, "Lisa Hedberg in memoriam", *Från Gästrikland 1944* (1945): 96–98; Philipert Humbla, *Nutida konst: Gästrikland, Hälsingland* (Gävle: Gävleborgs läns konstförening, 1943).

48 Humbla, *Nutida konst: Gästrikland, Hälsingland*, 10.

står han som sällskapets lustigkurre.⁴⁹ Bland klubbens medlemmar fanns också ett flertal SKF-direktörer, Uno Forsberg, Joel Larsson, samt Einar Glimstedt, aktiva inom företaget under den tid som SKF kom att stödja Iberoamerikanska institutet.

Lisa Hedbergs äldre bror Per Karl Wahlström (1860–1932) grundade Wahlström & Widstrands förlag. Själv började hon tidigt att intressera sig för hemslöjd och var med och grundade Gästriklands hemslöjdsförening 1912. Utan tvivel inspirerades hon till detta av textilsamlaren Hedvig Ulfsparré (1877–1963) som kom till Gästrikland 1904 först som konvalescent och sedan som värdinna åt disponenten Per Eriksson på Hofors bruk.⁵⁰ Efter dennes död ärvde Ulfsparré herrgården Kungsgården i Ovansjö söder om Järbo. Hon hade en systerdotter, Marianne Ljungquist (1911–1989), som kom att bli Nils Hedbergs hustru 1936. Mariannes farfar var Knut Ottonin Ljungquist ägare av Munksjö Bruk och riksdagsledamot i Första kammaren. Hon tillbringade mycket tid hos sin moster i Gästrikland. Hennes föräldrar skildes 1925 och 1929 flyttade hon tillsammans med modern Maria Ulfsparré från Göteborg till Kungsgården. Hon torde ha lärt känna Nils Hedberg som mycket ung.

Till Hedbergs uppväxt i denna miljö präglad av kulturpersonligheter och framstående företagare kan läggas resor under åren 1922–1926 då han besökte England, Tyskland, Italien, Frankrike, Spanien och Portugal. 1923 var han inskriven vid universitetet i Heidelberg och 1924 vid universitetet i Rom. Det finns även uppgifter om att han studerat vid universitet i Paris, Grenoble, Bologna och London.⁵¹ I Madrid arbetande han som

49 Kung Orres jaktklubb har studerats av Therese Nordlund Edvinsson, *Broderskap i näringslivet: En studie om homosocialitet i Kung Orres jaktklubb 1890–1960* (Lund: Sekel, 2010). Klubben lät publicera medlemmarnas egna redogörelser och korrespondenser kring sina jaktträffar i 5 volymer: Den Gemene, red., *Kung Orres jaktklubb. D. 1, Minnen, och anteckningar sammanfattade till klubbens 25-årsjubileum* (Stockholm, 1915); Den Gemene, red., *Kung Orres jaktklubb. D. 2, Minnen anteckningar och protokoller sammanfattade för åren 1915–1929 till klubbens 40-årsjubileum 1930* (Stockholm, 1930); Den Gemene, red., *Kung Orres jaktklubb. D. 3, Minnen, anteckningar och protokoller sammanfattade för åren 1930–1935* (Stockholm, 1936); Löpar-Nisse, red., *Kung Orres jaktklubb. D. 4, Minnen, anteckningar och protokoller sammanfattade för åren 1937–1943* (Västerås, 1944); Löpar-Nisse, red., *Kung Orres jaktklubb. D. 5, Minnen, anteckningar och protokoller sammanfattade för åren 1944–1956* (Ystad, 1957). Samtliga i UB:s samlingar.

50 Se särskilt Barbro Sollbe, red., *Smaken och kapitalet: Om Hedvig Ulfsparré och Per Eriksson och herrgårdarna i Hofors och Kungsgården*, Gästriklands kulturhistoriska förenings meddelanden 2013 (Gävle: Gästriklands kulturhistoriska förening, 2016). Även Ingrid Bergman m.fl., *Hedvig Ulfsparré och Gästriklands textila slöjd* (Stockholm: Nordiska museet, 1984); Carl Klingberg, "Hedvig Ulfsparré 1877–1963", *Från Gästrikland* 1963 (1964): 120–21.

51 Goulard-Westberg, "Nils Hedberg".

bokhandelsbiträde 1925. Hans högra hand från 1943, Matilde Goulard (1910–1998), karakteriserade honom som en ”i vidaste bemärkelse internationell personlighet”.⁵²

När Hedberg anlände till mellankrigstidens Göteborg fanns här förutsättningar för att en idé om ett Iberoamerikanskt institut skulle slå rot: en Handelshögskola med nära kopplingar till näringslivet och med stort intresse för språkutbildning, företag som sysslade med handel med den spanskspråkiga världen, konsulat för flera latinamerikanska länder, vetenskapsmän med intresse för den amerikanska kontinenten – etnograf- och arkeologikretsen kring Erland Nordenskiöld, geologen och polarforskaren Otto Nordenskiöld, botanikern Carl Skottsberg – och ett svenskt-spanskt-amerikanskt sällskap bildat 1920 (Sociedad Sueco-Hispano-Americana de Gotemburgo).⁵³ Mellankrigstiden var en period då såväl svensk export som import kännetecknades av ökning gällande de utomeuropeiska marknaderna och särskilt Latinamerika. Bland de exportvaror som ökade sin andel fanns verkstadsindustrins produkter och pappers- och massaindustrins.⁵⁴ Ur göteborgsk horisont gynnade detta företag som SKF och Elof Hansson, verksamma i dessa sektorer.⁵⁵ Sveriges allmänna exportförening hade alltifrån sin start 1887 verkat för att förbättra handelsförbindelserna med Latinamerika. År 1927 sände de ut sin direktör Erik Nylander att på regeringens uppdrag företa en ekonomisk undersökningsresa i Latinamerika tillsammans med professorn och dåvarande riksdagsmannen Nils Wohlin och göteborgske skeppsredaren och generalkonsuln för Bolivia Gustaf Sandström. Ett resultat av resan blev att Nylander och Wohlin anlätades som sakkunniga att utreda Sveriges utrikesrepresentation i Syd- och Mellanamerika med särskilt

52 Goulard-Westberg, 392.

53 Om konsulaten se: Lars O. Carlsson och Ulf Andersson, *Hela världen är på plats: Konsulaten i Göteborg* (Partille: Warne, 2010); Om föreningen se: Matilde Goulard-Westberg, *Sociedad Sueco-Hispano-Americana de Gotemburgo: Memoria con motivo del cincuentenario de su fundación 1920–1970* (Göteborg: Sociedad Sueco-Hispano-Americana de Gotemburgo, 1970).

54 Lennart Ohlsson, *Utrikeshandeln och den ekonomiska tillväxten i Sverige 1871–1966* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1969), 35, 43, 31–32.

55 Om Elof Hansson se Jan Kuuse, *Den osynliga länken: Handelshusen i Göteborg under 1900-talet* (Stockholm: Atlantis, 1999), 101 ff. Företagets stora satsning på Latinamerika under mellankrigstiden innebar också att de klarade sig bra under krigsåren genom lejdtrafiken till framför allt Argentina och via filialkontor i USA. Wilhelm Winther, som var envoyé i Buenos Aires 1940–1946 och senare ambassadör i Madrid 1956–1958, uttryckte i en skrivelse till UD 1943 att ”lejdtrafiken varit av utomordentlig betydelse för svensk export, som under frånvaron av traditionell konkurrens haft en tacksam marknad i Argentina, där den svenska produktionen blivit allmer känd”. Wilhelm Winther, ”Ang. upplysningsverksamhetens ordnande m.m.” (31 december 1943), I 329, Utrikesdepartementet 1920 års dossiersystem 1918–1952, RA.

fokus på de kommersiella intressena, vilket ledde till beslut om utökning 1930. I remissvaren såg Handelskammaren just i Göteborg behov av en större representation än vad de sakkunniga föreslog.⁵⁶ Både Nylander och Wohlin skrev böcker om resan efter hemkomsten. Nylander, vars bok är en blandning mellan faktabok och handledning för personer som önskar verka i dessa länder, skriver uttryckligen att boken tillkommit då han fått så mycket frågor efter resan.⁵⁷

I denna tidsanda, med sitt kulturella och sociala kapital och en personlighet som i korrespondens och tidningsklipp får honom att framstå som hälften estradör hälften diplomat – en nordamerikansk ambassadör som bevittnade Hedberg i aktion i Lima karakteriserade hans agerande som den skickligaste propaganda han hade upplevt⁵⁸ – lyckades Hedberg övertala såväl akademiker som direktörer att stödja bildandet av en institution för spanska och iberoaamerikanska studier. I ett PM våren 1939 lade han fram sina idéer. Då hade han redan fått pengar av Göteborgs Bank för en studieresa till Brasilien, Argentina och Uruguay, som genomfördes under sommaren ihop med Marianne Hedberg, samt bidrag från Elof Hansson, SKF med flera för bokinköp. Institutets uppgift skulle vara att dels genom ”konsultativ verksamhet söka befrämja landets kommersiella och kulturella utbyte med de spankstalande länderna samt med Brasilien (och Portugal)” och dels ”utgöra en värdefull tillgång för högskolans ordinarie föreläsungsverksamhet”. Verktygen för detta skulle vara ett bibliotek med läsrum öppet även för allmänheten, ett urval kartor, bildmaterial, tidskrifter och dagstidningar, ett tidningsurklipparkiv, inbjudande av föreläsare, även dessa tillgängliga för allmänheten.⁵⁹ Hedberg kontaktade också Kommerskollegium vars generaldirektör Axel Gjörës tyckte att syftet var i samklang med officiella uttalanden och 1938 års exportutredning; det var nödvändigt med utbildning av svenskar anpassad till att kunna främja svenska kommersiella intressen

---

56 ”Sveriges representation i Syd- och Mellanamerika”, i *Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1930. Samling 1. Bd 1. Kungl. Maj:ts proposition nr 1 angående statsverkets tillstånd och behov. Tredje huvudtiteln* (Stockholm, 1930), 17–32, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:riks-19568342>.

57 Erik Nylander, *På kommersiell studiefärd i Sydamerika* (Stockholm: Sveriges allmänna exportförening, 1929), 7–8; Nils Wohlin, *Det moderna Sydamerika* (Stockholm: Geber, 1930).

58 Gunnar Reuterskiöld, ”Ang. lektor N. Hedbergs mission” (21 september 1943), P1 Hedberg, Utrikesdepartementet 1920 års dossiersystem 1918–1952, RA.

59 Hedbergs PM om inrättandet av institutet i bilaga 2 i Handelshögskolan i Göteborg, *Årsberättelse 1938–1939* (Göteborg: Handelshögskolan, 1939).

på, inte minst, de latinamerikanska marknaderna.⁶⁰ Mängden trådar som drogs i inför resan var otaliga, utöver ovan nämnda ordnades kabinettspass; rabatt på båtbiljetten från AB Nordstjernen; SKF uppmanade sina dotterbolag i Latinamerika att hjälpa Hedberg på plats; via kommersrådet Ragnar Sohlman, vice ordförande i Göteborgs bank, skickade utrikesrådet Gunnar Hägglöf en anmodan till beskickningarna i Rio de Janeiro, Buenos Aires och Santiago att de skulle hjälpa Hedberg med kontakter med institutioner och myndigheter; för Radiotjänst skulle ordnas grammofoninspelningar av latinamerikansk musik och kartläggas hur de svenska kortvågssändningarna fungerade på de platser han besökte.⁶¹

Hela denna upptakt till institutets bildande är symtomatisk för hur Hedberg fortsättningsvis byggde upp institutet: genom tjänster och gentjänster och ett välformulerat och vida spritt tiggeri. Gärna in natura. Särskilt vad gällde böcker. De ekonomiska bidragen från näringslivet kunde användas till personal och stipendier och behövde inte i onödan slösas på material som kunde fås gratis. Han fick de Göteborgsbaserade konsulerna att tigga böcker från länderna de representerade, och han ordnade utställningar som förevändning för att övertala latinamerikanska förlag och institutioner att donera. De svenska förlagen lockades med att få bli omnämnda i årsberättelserna, och Wahlström & Widstrand påmindes om att han var systemson till ”Pelle W.”⁶² Formuleringarna i tiggerbrevens är alltifrån höviska till drastiska. Från Stockholmsbaserade spanske legationstjänstemannen och bokimportören Carlos Oroz tiggde han ett exemplar av Enrique Larretas *La gloria de Don Ramiro* med motiveringen att avsaknaden av denna bok i hyllorna var som den fula gluggen efter en tappad tand.⁶³

Eftersom Hedberg lyckades säkra finansiering från näringslivet hade Handelshögskolan inga problem med att inrätta institutet, som dock tidsmässigt fick en olycklig start – september 1939. Man kämpade dock på under kriget och byggde på samlingarna med hjälp av Johnsonslinjens båtar, kurirpost

60 Axel Gjores till Nils Hedberg, 20 maj 1939, E IV:4, Handelshögskolan i Göteborg, GLA.

61 Vilhelm Björkman till Nils Hedberg, 22 maj 1939, E IV:4, Handelshögskolan i Göteborg, GLA; Harald Boman till Nils Hedberg, 31 maj 1939, E IV:4, Handelshögskolan i Göteborg, GLA; Gunnar Hägglöf, ”Ang. upprättandet av en iberio-amerikansk institution i Göteborg. Till Gustaf Weidel, Einar Modig och Axel Paulin 11/5” (1939), I 795, Utrikesdepartementet 1920 års dossiersystem 1918–1952, RA; Nils Hedberg till Radiotjänst, 9 oktober 1939, B Ia:8, Handelshögskolan i Göteborg, GLA.

62 Nils Hedberg till Carl Björkman, 7 november 1946, B 1:1, Iberoamerikanska institutet, GU.

63 Nils Hedberg till Carlos Oroz, 6 juni 1941, B Ia:10, Handelshögskolan i Göteborg, GLA.

och, efter införandet av blockaden, även med lejdtrafiken. När Hedberg sedan i samband med första betänkandet av Amerikautredningen 1943 fick en planerad längre vistelse i Sydamerika omvandlad till att utses till press- och kulturattaché i Buenos Aires i två omgångar under åren 1943–1946 och i Mexiko City 1947, utökades kontaktnätet rejält med institutioner, förlag, akademiker och författare.⁶⁴ Göteborgs Bank gick in och betalade Hedbergs lön under attachétiden och fortsatte med detta fram till hans död. Ragnar Sohlman trädde än en gång in till Hedbergs fördel och lyckades övertyga Utrikesdepartementet om att attachéuppdraget skulle vara helt inriktat på upplysningsverksamhet om Sverige trots bankens ekonomiska bidrag.⁶⁵ Till skillnad från utredningarna i slutet av 1920-talet fanns i 1943-års utredningen en inriktning som inte enbart var kommersiell, utan man önskade även förbättra Sverigebilden genom propaganda som inkluderade kulturella förbindelser.

Ledande personer inom Göteborgs bank var för övrigt kända för intressen utanför det finansiella och att stödja ett biblioteksuppbyggande ingick uppenbarligen i deras föreställningsvärld. Dåvarande direktören Thorsten Bengtsson var en man med akademiska och samhällseliga intressen, han satt i Handelshögskolans styrelse och blev hedersdoktor vid GU 1960.⁶⁶ I ännu högre grad en biblioteksfrämjare var bankens ordförande 1934–1954, apotekare Gustaf Bernström, hedersdoktor 1953 och länge ordförande i styrelsen för Göteborgs stadsbibliotek, nuvarande UB, och välkänd som boksamlare.⁶⁷ Att Hedberg fick dessas öra var av avgörande betydelse för institutets framgång. Tillsammans med bidrag från Elof Hansson till det stipendium som från 1946 och tjugo år framåt säkerställde att institutet och Handelshögskolan fick tillgång till en latinamerikansk gästlärare, utgjorde bankens pengar grundbulen i institutets finansiering. Från Elof Hanssons

---

64 *Betänkande med utredning och förslag angående Sveriges kommersiella och kulturella förbindelser med transoceana länder D. 1 Förstärkning av utrikesrepresentationen samt effektivisering av upplysningsverksambeten i Amerika m.m.* (Stockholm, 1943); För mer om institutet under krigsåren och Amerikautredningen se: Svensson, "Mistral och femton böcker".

65 Ragnar Sohlman till Nils Hedberg, 3 mars 1943, E 1a:1, Iberoamerikanska institutet, GU.

66 Bertil Thorburn, "Thorsten Bengtsson 1893–1973: Minnesteckning", i *Årsbok / Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället i Göteborg*, red. Gösta Ottervik, vol. 1974 (Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället, 1974), 37–44.

67 Thorsten Bengtsson, "Gustaf Bernström 1877–1966: Minnestal", i *Årsbok / Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället i Göteborg*, red. Gösta Ottervik, vol. 1967 (Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället, 1967), 71–76.

fanns ett starkt intresse av att det fanns god utbildning i spanska språket, vilket de hade visat redan på 1930-talet då de under flera år finansierade en utländsk lektor vid Göteborgs högskola.⁶⁸ Rektor Berglunds stöd var också oreserverat och framgången belönades av Handelshögskolan genom de väl tilltagna lokaler man ställde till förfogande när byggnaden på Vasagatan invigdes 1952.

Det institut som Julio César Dabove besökte på 1950-talet var i en expansiv fas i de nya lokalerna. Med stipendiaterna fick man nya kanaler till deras hemländers institutioner och i takt med att samlingarna utökades kunde man ägna sig åt dubblettbyten. I bytesverksamheten ingick årsberättelserna, men det siktades högre. Hedberg hade sedan 1943 förgäves försökt få UD:s Pressbyrå att intressera sig för att ge ut kulturhistoriskt inriktade skrifter om Sverige och den spansk- och portugisisktalande världen för spridning utomlands.⁶⁹ Genom nya pengar från SKF, Monark och andra sponsorer, kunde han till slut förverkliga detta inom institutets ram genom den skriftserie institutet publicerade mellan 1954 och 1981 i samarbete med förlag i Spanien och Portugal. Bland forskare då verksamma i Göteborg finns utöver Hedberg och Goulard även Stig Rydén, Gustaf Fredén, Ingemar Düring, Sverker Arnoldsson, Ivan Lind, Olof Brattö och Åke Wedin publicerade i serien. Den mest bemärkte av alla Elof Hansson-stipendiater, den colombianske filosofen och kritikern Rafael Gutiérrez Girardot, skrev två verk, bland annat en bok om Borges *Jorge Luis Borges, ensayo de interpretación* (1959), och donerade mängder av litteratur till institutet. Gutiérrez Girardot och hans hustru Marliese anlände till Göteborg samma dag som Dabove höll sitt föredrag om fantastisk litteratur den 11 oktober 1955. Under de följande åren skulle gästande föredragshållares ryktbarhet öka, Victor Raúl Haya de la Torre, Julián Marías, Alejo Carpentier, Miguel Ángel Asturias, Jorge Luis Borges...

Institutet som Hedberg byggde upp i samklang med tidens kommersiella strävanden och i symbios med Handelshögskolan och Göteborgs näringsliv, blev alltså i hög grad en kulturell inrättning. Allt tyder på att det var detta som låg honom närmast om hjärtat. Matilde Goulard menar att han var

68 Göteborgs högskola, *Årsredogörelse 1934–1935* (Göteborg: Göteborgs högskola, 1935), 12. Lektoratet innehades av ovan nämnde Carlos Oroz.

69 Flera beskickningar var positiva, som Buenos Aires Winther, "Ang. upplysningsverksamhetens ordnande m.m."

mycket beläst, och enligt Arne Lundgren läste Hedberg en hel del av det som förvärvades till institutets bibliotek.⁷⁰ Ännu idag kan vi i samlingen hitta hans omdömen på bokpärmars insidor. I korrespondensen hittar vi inköpslistor och synpunkter på litteratur som han rekommenderade eller kommenterade och som tyder på stor kunskap om litteratur och bokutgivning i den spanska- och portugisiskspråkiga världen.

Av alla lösa trådar som kvarstår i den här berättelsen, ska vi avslutningsvis dra i två. Kvinnan i den andra dedikationen, Julia Dabove de Ruiz, vet vi tyvärr inte mer om. Abós nämner henne enbart som en syster som bodde med bröderna Dabove i huset i Morón på 1920-talet.⁷¹ Spåren av henne i Göteborg finns enbart i boken, men Marliese Gutiérrez Girardot minns att hon var med, så dedikationen skrevs på plats.⁷² Hennes beskurna namn visar att det fula plastbandet kom till i Göteborg. Och dubbletten, det häftade originalbandet av *Papeles de Recienvenido*, vars omslag osar 1940-talsbokkonst, vad finns det för historia kring det? Ja, egentligen var det först på plan och redan på plats i biblioteket när autografboken anlände. Ankomststämplat den 7 maj 1946, fyra dagar efter att Hedberg återkom med Johnsonlinjens La Plata från Buenos Aires med 1500 donerade böcker i bagaget.⁷³ Kanske skänktes det av förlaget Losada eller av Ramón Gómez de la Serna som ju skrivit förordet och som skickade en hel drös av sina egna verk med till Göteborg. Hur som helst, dubbletterna berikar varandra och bäge försvarar väl sina hyllcentrimetrar.

---

70 Goulard-Westberg, "Nils Hedberg". Arne Lundgren i samtal med författaren 27 maj 2008.

71 Abós, *Macedonio Fernández*, 108.

72 Marliese Gutiérrez Girardot, e-post till författaren via Bettina Gutiérrez Girardot 8 oktober 2019.

73 "Med böcker i bagaget", *Aftonbladet*, 4 maj 1946.

Oppublicerade källor

- GLA Landsarkivet i Göteborg
Göteborgs handelshögskolas arkiv SE/GLA/14137
- GU Göteborgs universitet
Iberoamerikanska institutets arkiv
- RA Riksarkivet
Utrikesdepartementet 1920 års dossiersystem 1918–1952

Publicerade källor och litteratur

- Abós, Alvaro. *Macedonio Fernández: La biografía imposible*. Buenos Aires: Plaza & Janés Editores, 2002.
- Arrillaga, Francisco C. och Julio César Dabove. ”Dificultades en el diagnóstico del aneurisma de aorta posterior”. *Semana Médica*, nr 15 (1931): 937–41.
- . ”Látido torácico universal en los aneurismas de aorta posterior”. *Semana Médica*, nr 27 (1931): 7–10.
- . ”Látido torácico universal. Su patogenia”. *Semana Médica*, nr 43 (1931): 1253–59.
- Bajarlúa, Juan-Jacobo, red. *Cuentos de crimen y misterio*. Buenos Aires: J. Alvarez, 1964.
- Balderston, Daniel. ”La Antología de la literatura fantástica y sus alrededores”. I *Historia crítica de la literatura argentina. Vol. 9, El oficio se afirma*, redigerad av Sylvia Saítta och Noé Jitrik, 217–27. Buenos Aires: Emecé, 2004.
- Bengtsson, Thorsten. ”Gustaf Bernström 1877–1966: Minnestal”. I *Årsbok / Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället i Göteborg*, redigerad av Gösta Ottervik, 1967:71–76. Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället, 1967.
- Bergman, Ingrid, Sofia Danielsson, Eris R. Erlandsson och Ingrid Frankow. *Hedvig Ulfsparre och Gästriklands textila slöjd*. Stockholm: Nordiska museet, 1984.
- Betänkande med utredning och förslag angående Sveriges kommersiella och kulturella förbindelser med transoceana länder D. 1 Förstärkning av utrikesrepresentationen samt effektivisering av upplysningsverksamheten i Amerika m.m.* Stockholm, 1943.
- Bioy Casares, Adolfo. *Borges*. Barcelona: Destino, 2006.
- Borges, Jorge Luis. *David Brodies rapport*. Uppsala: Bromberg, 1978.
- . *El oro de los tigres*. Buenos Aires: Emecé, 1972.
- . *Elogio de la sombra*. Buenos Aires: Emecé, 1969.
- . *Jorge Luis Borges 2, 1945–1970*. Redigerad av Lasse Söderberg och Oscar Hemer. Stockholm: Bokförlaget Tranan, 2019.

- . ”Macedonio Fernández”. *Sur*, nr 209–201 (1952): 145–47.
- . ”Macedonio Fernández”. I *Prólogos, con un prólogo de prólogos*, 52–61. Buenos Aires: Torres Agüero, 1975.
- . ”Santiago Dabove: Ser polvo”. I *El círculo secreto: Prólogo y notas*, redigerad av Sara Luisa del Carril och Mercedes Rubio de Zocchi, 213–15. Buenos Aires: Emecé, 2003.
- Borges, Jorge Luis, och Antonio Carrizo. *Borges el memorioso: Conversaciones de Jorge Luis Borges con Antonio Carrizo*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica, 1982.
- Bueno, Mónica. ”Historia literaria de una vida”. I *Historia crítica de la literatura argentina. Vol. 8, Macedonio*, redigerad av Roberto Ferro, 15–46. Buenos Aires: Emecé Editores, 2007.
- Calvetti, Jorge. ”Borges y su sentido de la amistad”. I *Homenaje a Jorge Luis Borges.*, 53–58. Anejos del Boletín de la Academia Argentina de Letras 1. Buenos Aires: Academia Argentina de Letras, 1999.
- Carlsson, Lars O. och Ulf Andersson. *Hela världen är på plats: Konsulaten i Göteborg*. Partille: Warne, 2010.
- Clarion. ”Göteborg bäst sa' färgstark argentinare”. *Göteborgs-Posten*. 10 oktober 1955.
- Dabove, Julio César. ”Acotaciones estudiantiles”. *Revista del Círculo Médico Argentino y Centro Estudiantes de Medicina* 22 (1922): 1212–15.
- . ”El incentivo”. *Revista Multicolor de los Sábados*, nr 15 (1933): 2.
- . ”La hermanita (de la realidad)”. *Plus Ultra*, nr 35 (1919).
- . ”Ojo por ojo”. *Caras y Caretas*, nr 1137 (1920).
- . ”Reencuentro con Jerjes II, rey de Persia”. *La Biblioteca: Revista de la Biblioteca Nacional* 2, época 9, nr 1 (1957): 126–37.
- . ”Trabaca Pepe”. *Revista Multicolor de los Sábados*, nr 2 (1933): 8.
- . ”Un drama entre niños”. *La novela para todos* 1, nr 38 (1918).
- . ”Una clase de semiología”. *Caras y Caretas*, nr 1123 (1920).
- Dabove, Julio César och Osmar T. Grassi. ”Síndrome de dilatación aórtica retrocardiaca”. *El Día Médico*, nr 15 mars (1943): 212–14.
- Dabove, Santiago. ”Ser polvo”. I *Antología de la literatura fantástica*, redigerad av Jorge Luis Borges, Silvina Ocampo och Adolfo Bioy Casares, 91–97. Buenos Aires: Sudamericana, 1940.
- Den Gemene, red. *Kung Orres jaktklubb. D. 1, Minnen, och anteckningar sammanfattade till klubbens 25-årsjubileum*. Stockholm, 1915.
- , red. *Kung Orres jaktklubb. D. 2, Minnen anteckningar och protokoller sammanfattade för åren 1915–1929 till klubbens 40-årsjubileum 1930*. Stockholm, 1930.

- , red. *Kung Orres jaktklubb. D. 3, Minnen, anteckningar och protokoll sammanfattade för åren 1930–1935*. Stockholm, 1936.
- ”El cuento fantástico [Annons]”. *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. 10 oktober 1955.
- Fernández, Macedonio. ”Cirugía psíquica de extirpación”. *Sur* 10, nr 84 (september 1941): 30–38.
- . *Epistolario*. Redigerad av Alicia Borinsky och Adolfo de Obieta. 3:e uppl. *Obras completas / Macedonio Fernández 2*. Buenos Aires: Corregidor, 2007.
- . *Papeles de Recienvenido; Continuación de la nada*. Buenos Aires: Editorial Losada, 1944.
- Ferro, Roberto, red. *Historia crítica de la literatura argentina. Vol. 8, Macedonio*. Buenos Aires: Emecé Editores, 2007.
- García, Carlos. ”Historia de una gestión: *Papeles de Recienvenido* y la atmósfera intelectual porteña”. I *Historia crítica de la literatura argentina. Vol. 8, Macedonio*, redigerad av Roberto Ferro, 47–66. Buenos Aires: Emecé Editores, 2007.
- Goulard-Westberg, Matilde. ”Nils Hedberg”. I *Svenskt biografiskt lexikon*, 18:391–92, 1971.
- . *Sociedad Sueco-Hispano-Americana de Gotemburgo: Memoria con motivo del cincuentenario de su fundación 1920–1970*. Göteborg: Sociedad Sueco-Hispano-Americana de Gotemburgo, 1970.
- Green, Raquel. ”Borges y la ’Revista multicolor de los sábados’: Cómplices en la literatura y la infamia”. Doktorsavhandling, Bryn Mawr College, 1990.
- GT-aren. ”En dag för Columbus”. *Göteborgs-Tidningen*, 13 oktober 1952.
- Gunterberg, Björn. ”Bertil Stener: A portrait”. *Acta Orthopaedica Scandinavica* 57, nr 6 (1986): 566–74. <https://doi.org/10.3109/17453678609014796>.
- Göteborgs högskola. *Årsredogörelse 1934–1935*. Göteborg: Göteborgs högskola, 1935.
- ”Handelshögskolan, Argentinska författaren Dabove: El cuento fantástico [Annons]”. *Arbetartidningen*. 11 oktober 1955.
- Handelshögskolan i Göteborg. *Årsberättelse 1938–1939*. Göteborg: Handelshögskolan, 1939.
- Hedberg, Jonas. ”Släkten Hedberg från Värmland”. I *Släkten... 2*, redigerad av Jan Appelquist och Elisabeth Thorsell, 31–89. Bromma: Sveriges släktforskarförbund, 2001.
- Humbla, Philibert. *Nutida konst: Gästrikland, Hälsingland*. Gävle: Gävleborgs läns konstförening, 1943.
- Instituto y Archivo Histórico de Morón. ”Personajes moronenses: Santiago Dabove”, 13 juli 2016. <https://historiamoron.wordpress.com/2016/07/13/personajes-moronenses/>.

- Klingberg, Carl. "Hedvig Ulfsparre 1877–1963". *Från Gästrikland: Gästriklands kulturhistoriska förenings meddelanden* (1963): 120.21.
- Kuuse, Jan. *Den osynliga länken: Handelshusen i Göteborg under 1900-talet*. Stockholm: Atlantis, 1999.
- Lindwall, Sigge. *Ecke Hedberg: Gästriklands konstnärlige upptäckare*. Järbo: Föreningen Tallbos vänner, 2007.
- Lozano, Manuel. "Para una nueva teoría del retrato: La seducción Bioy Casares". *Proa*, nr 40 (1999): 65–71.
- Löpar-Nisse, red. *Kung Orres jaktklubb. D. 4, Minnen, anteckningar och protokoller sammanfattade för åren 1937–1943*. Västerås, 1944.
- , red. *Kung Orres jaktklubb. D. 5, Minnen, anteckningar och protokoller sammanfattade för åren 1944–1956*. Ystad, 1957.
- Mascioto, María de los Ángeles. "Literatura fantástica entre el diario *Crítica* y la editorial Sudamericana: Políticas editoriales, materialidad de los textos y modos de escritura". *Revista Chilena de Literatura*, nr 93 (2016): 127–53.
- "Med böcker i bagaget". *Aftonbladet*, 4 maj 1946.
- Nelson, Cecilia. "Erik Hedberg". *Från Gästrikland* Gästriklands kulturhistoriska förenings meddelanden (1966): 22-26.
- . "Erik Hedberg". I *Järbo i gästrikebygd*, redigerad av Joel Järbing och Ewert Tägtström, 283–91. Järbo: Järbo hembygdsförening, 1982.
- Nordlund Edvinsson, Therese. *Broderskap i näringslivet: En studie om homosocialitet i Kung Orres jaktklubb 1890–1960*. Lund: Sekel, 2010.
- Nylander, Erik. *På kommersiell studiefärd i Sydamerika*. Stockholm: Sveriges allmänna exportförening, 1929.
- Ohlsson, Lennart. *Utrikeshandeln och den ekonomiska tillväxten i Sverige 1871–1966*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1969.
- Salas, Horacio. "Prólogo a *La muerte y su traje* [Buenos Aires: Calicanto 1976]". *Abanico: revista de letras de la Biblioteca Nacional* 7 (2004).
- Sollbe, Barbro, red. *Smaken och kapitalet: Om Hedvig Ulfsparre och Per Eriksson och herrgårdarna i Hofors och Kungsgården*. Gävle: Gästriklands kulturhistoriska förening, 2016.
- Svensson, Anna. "Borges en Gotemburgo: Sobre su conferencia 'La Literatura Fantástica' y sus contactos con el Instituto Iberoamericano". *Anales*, nr N. E. 11 (2008): 25–47.
- . "'Mistral och femton böcker'. Om Gabriela Mistral, Matilde Goulard, Nils Hedberg och Iberoamerikanska institutets första år". I *Desde Chile a Suecia: Caminos culturales por Latinoamérica y Europa: festskrift till Álvaro Foresti*, redigerad av Andrea Castro, Eduardo Jiménez Tornatore och Ingmar Söhrman, 93–108. Opuscula romanica 8. Göteborg: Göteborgs universitet,

- Institutionen för språk och litteraturer, 2018.
<https://gup.ub.gu.se/publication/267344>.
- ”Sveriges representation i Syd- och Mellanamerika”. I *Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1930. Samling 1. Bd 1. Kungl. Maj:ts proposition nr 1 angående statsverkets tillstånd och behov. Tredje huvudtiteln*, 17–32. Stockholm, 1930.
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:riks-19568342>.
- Thimon, Gösta, red. *Matrikel över Gästrik-Hälsinge nation i Uppsala 1811–1961*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1963.
- Thorburn, Bertil. ”Thorsten Bengtsson 1893–1973: Minnesteckning”. I *Årsbok / Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället i Göteborg*, redigerad av Gösta Ottervik, 1974:37–44. Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället, 1974.
- Ulfsparre, Hedvig. ”Lisa Hedberg in memoriam”. *Från Gästrikland: Gästriklands kulturhistoriska förenings meddelanden* (1944): 96-98.
- Villanueva, María. ”La 'Revista Oral', ¿un gesto conservador en las vanguardias porteñas?” *L.I.S. Letra. Imagen. Sonido. Ciudad Mediatizada*, nr 1 (2008): 151–60.
- Wohlin, Nils. *Det moderna Sydamerika*. Stockholm: Geber, 1930.

7. Robert Adolf Klostermann och hans slaviska boksamling vid Göteborgs universitetsbibliotek: Några proveniensfrågor

Antoaneta Granberg & Taissia Goriounova

Böcker, precis som människor, har sina öden. Boksamlingar föds och fylls omtänksamt på med nya exemplar som boksamlaren systematiserar och vårdar. En privat samling används främst av ägaren själv och avspeglar ägarens intressen. Efter samlarens bortgång skingras inte sällan samlingen, böckerna flyttas till nya platser, integreras i andra samlingar och bygger nya kunskapskluster. Ibland fortsätter samlingen att hållas samman och kan användas i ett nytt sammanhang, med en museal betydelse som ett minne över samlaren.¹

Privata boksamlingar utgör en viktig del av Göteborgs universitetsbibliotek (UB). Det är ett komplicerat material som både berikar biblioteket med unika exemplar och bär ett tydligt spår av sin skapares intellektuella liv samt avspeglar epokens kultur. Dessa samlingar är ofta länkade till flera tidigare boksamlare och kan ge en insikt och viktiga ledtrådar till rekonstruktionen av äldre boksamlingar och genom detta bidra till bok- och kunskaphistoria. Därför är det angeläget att de bevaras och studeras i sin helhet.

Boksamlingen som presenteras i detta kapitel tillhörde den tyske bysantinologen och slavisten Robert Adolf (Rolf) Klostermann (1907–1983). Den innehåller litteratur på ryska, tyska och andra språk mest rörande teologi och kyrkohistoria i olika slaviska länder, främst i Ryssland.² Samlingen omfattar cirka 600 volymer och är ett unikt vittnesbörd till perioden 1920–1980. Den omfattar mellankrigstiden, andra världskriget, efterkrigstiden och tiden kring kalla kriget, som är representerad av bland annat flera böcker med kommunistisk och ateistisk propaganda.

Böckerna i Klostermannsamlingen (vidare samlingen) har kommit dit på olika vägar. Många av böckerna har stämplor och signaturer av flera tidigare

1 Irina V. Lesovaja, "Častnaja knižnaja kolekcija: memorial'nyj aspekt", *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstva* 19, nr 2 (2014): 83.

2 Förutom böcker på ryska och tyska innehåller samlingen böcker på bulgariska, engelska, fornkyrkslaviska, franska, italienska, litauiska, polska, serbiska, slovenska, svenska och ukrainska.

ägare. År 2008 undersökte Antoaneta Granberg, Mirja Varpio och Hans Åkerström samlingen och publicerade en katalog över de äldre böckerna i den, med en introduktion som berättar om samlingens historia, Rolf Klostermanns liv och hans professionella karriär i Tyskland och i Sverige.³ I denna katalog inkluderas bland annat information om böckernas proveniens. En av böckerna i samlingen, nämligen *Cvětnik*, tryckt i Počaev 1891 (med falskt år på titelbladet, 1790), finns mer utförligt beskriven i Granberg och Varpios katalog över slaviska kyrilliska handskrifter och äldre tryck som bevaras vid UB och Stifts- och Landsbiblioteket i Skara.⁴

Detta kapitel är ett samarbete mellan UB och Institutionen för språk och litteraturer, Humanistiska fakulteten vid Göteborgs universitet. Det tar sitt avstamp i den tidigare forskningen kring samlingen. Genom finansiering från Apotekare Gustaf Bernströms fond, har Taissia Goriounova kunnat ansluta till arbetet med att inventera, kategorisera och systematisera hela samlingen. Detta arbete genomfördes under perioden 2018–2020. Vi använde EndNote för att skapa poster med beskrivningar av materialet i samlingen. Projektet ledde till att flera intressanta exemplar upptäcktes och gav nya ledtrådar till samlingens historia.

Först redogör vi för hur samlingen skapades och hur den kom till UB. Därefter fördjupar vi oss i några proveniensfrågor som rör bland annat böcker som tidigare tillhörde slavisten Fritz Lieb (1892–1970) samt ett tidigare okänt exemplar av *Christliches Gesangbuch* (1823, Sankt Petersburg) som har intressant provenienshistoria.

Robert Adolf Klostermann – forskare, bibliotekarie och boksamlare

Det är svårt att beskriva Robert Adolf Klostermann som person. Något känt arkiv efter honom kunde vi inte hitta även om det finns enstaka brev från honom i olika arkivsamlingar, bland annat brev till vännen Axel Boëthius (1889–1969) i handskriftssamlingen på UB.⁵ Många som kände honom professionellt och privat är inte i livet. Det finns några få minnen av honom som vittnar om att han tydligen var en mycket reserverad person. Latinisten

3 Antoaneta Granberg, Mirja Varpio och Hans Åkerström, *Klostermann's Slavic collection at the Gothenburg University Library in Sweden* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2008).

4 Antoaneta Granberg och Mirja Varpio, *Church Slavonic books in Sweden: Gothenburg and Skara: Catalogue* (Gothenburg: University of Gothenburg, 2009), 80–82 (nr 16).

5 Klostermann till Axel Boëthius, dat. 31 mars 1949, 14 juni 1949, 14 juli 1967, 26 november 1967; Axel Boëthius till Rolf Klostermann, dat. 2 juni 1949, Axel Boëthius papper, GUB.

Erna Roos, fil.lic. och biblioteksråd, var verksam vid klassiska institutionen, Göteborgs universitet, under perioden 1959–1968. Under denna tid blev hon bekant med Rolf Klostermann och hans hustru Ingeborg (född Dickson). Under ett telefonsamtal med Antoaneta Granberg, berättade Erna att paret Klostermann tillbringade mycket tid i sin lägenhet i Rom i början på 1960-talet. Lägenheten fungerade som en mötesplats för internationella och svenska forskare som vistades vid Svenska institutet i Rom.⁶

År 2007 publicerades en mer omfattande artikel om hans forskning av Jena von Detlev och Susanne Concha Emmrich.⁷ Boksamlingen står inte i centrum för denna artikel utan författarna fokuserar huvudsakligen på Klostermanns forskning. Flera frågor kring samlingen, bland annat proveniensfrågorna, förblir oklara och kräver fortsatt undersökning. Det är därför värt att försöka få en uppfattning om Klostermann som person och forskare genom att studera hans boksamling och tyda historien som den har att berätta.

Robert Adolf Klostermann är född den 16 november 1907 i Kiel som andra son till teologiprofessorn Erich Klostermann (1870–1963) och Melania Klostermann, född Smugge, (1879–1952).⁸ Av ägarsignaturen i böckerna att döma börjar Rolf Klostermann samla sitt ryska bibliotek redan vid 20-årsålder. Några böcker får han från sin mor, andra köper han själv. Klostermann signerar och daterar sina böcker, som i början handlar mest om rysk historia och språk.

Klostermann börjar sina universitetsstudier 1928 vid universitetet i Königsberg där han studerar historia, slavisk filologi, polska och ryska samt religionshistoria. Samma år lämnar han sin ägarsignatur i en lärobok i rysk historia av professor Sergej Fëdorovič Platonov (1860–1933), *Učebnik'' russkoj istorii dlja srednej školy* (Petrograd, 1916). Klostermanns ägarsignatur

6 I ett brev till Axel Boëthius, skrivet av Klostermann från Rom, anger Klostermann adressen "Rom, Via Annia Faustina 1", vilket mest troligt är adressen till deras lägenhet. I brevet nämns också Axel Boëthius besök hos Klostermann i Rom. Rolf Klostermann till Axel Boëthius, 26 november.

7 Jena von Detlev, och Susanne Concha Emmrich, "Von Maria Pawlowna zum heiligen Eugenius von Trapezunt Auf Spuren des Slawisten und Kirchenhistorikers Robert Adolf Klostermann in Thüringen und Sweden", *Zeitschrift des Vereins für Thüringische geschichte* 61 (2007): 181–214.

8 "Klostermann, Erich", *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 4 (1992): spalt 89–92); Kurt Aland, "Klostermann, Erich", i *Neue Deutsche Biographie*, 1979, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116234946.html>. I uppslaget om Erich Klostermann stavas hustruns namn Melanie, men i hennes ägarstämpel som syns på flera av böckerna i samlingen stavar hon sitt namn Melania. Korta biografiska upplysningar om Rolf Klostermann finns i Paul Harnesk, red., *Vem är vem? Götaland, utom Skåne, Halland, Blekinge* (Stockholm: Vem är vem, 1965), 604.

på försättsbladet av denna bok är skriven på ryska och med gammalstavning (förrevolutionär stavning): "Р. Клостерманъ 1928 г. Кенигсбергъ" (*R. Klostermann '1928 g. Kenigsberg'*).⁹ Klostermann stavar sitt namn och ortnamnet med hårt tecken på slutet. Efter Oktoberrevolutionen 1917 införs i Ryssland en stavningsreform som avskaffar bland annat några bokstäver i det kyrilliska alfabetet, som förknippas med kyrkans skrifter, bland annat bokstaven ъ i slutet av ord. Denna bokstav kallas hårt tecken och den brukar translittereras som '' på svenska. Sådana bokstäver som tas bort vid stavningsreformen och som förknippas med den ortodoxa kyrkan och dess språk, kyrkslaviska, fortsatte att användas av bland annat exillyssrar.

Att Klostermann väljer att använda sig av gammalstavning så långt som tio år efter genomförandet av stavningsreformen kan med största sannolikhet ses som ett politiskt ställningstagande. Det finns flera sådana exempel i samlingen, i Klostermanns ägarsignatur och i olika anteckningar skrivna med gammalstavning. I denna kontext kan även vara av intresse att nämna att samlingen innehåller flera utgåvor av rysk exillitteratur som också använder sig av förrevolutionär stavning så långt som fram till på 1940-talet. Exemplet av *Učebnik 'russkoj istorii dlja srednej školy* i samlingen har en tidigare ägarsignatur på titelsidan, *D.A. Serebrennikova*, skriven med bläck och överstruken med blyerts. I boken finns noteringar med blyerts och röd penna, på ryska och tyska, mest troligt skrivna av olika personer.

Samma år köper filosofie studenten Rolf Klostermann en rar Münchenutgåva om rysk historia av den kände historikern Evgenij Francevič Šmurlo (1853–1934), *Istorija Rossii 862–1917 (Mjunchen '': Grad 'Kitež'*, 1922).¹⁰ På bokens försättsblad finns Klostermanns ägarsignatur, med blyerts, på ryska och på tyska: "Клостерманъ 1928 г. Robert Adolf Klostermann stud. phil.". Redan i början av sina studieår börjar Klostermann köpa böcker om

9 'R. Klostermann, år 1928, Königsberg'. Översättning av ryska benämningar till svenska anges i denna artikel inom enkla citationstecken. Alla ryska ord, inklusive ägarsignatur, som translittereras i artikeln anges i kursiv. Translitterationen följer reglerna som tillämpas av den internationella tidskriften *Scando-Slavica* (<https://www.tandfonline.com/toc/ssl/20/current>).

10 Den ryska monarkistiska bokhandeln och förlaget *Grad Kitež* (1920–1942, i tyska källor: Grad Kitesch) och förlaget *Mednyj vsadnik* (1922–1928), verksamma i Berlin och München, grundas och finansieras av hertig G.N. von Leuchtenberg. Bokhandeln *Grad Kitež* erbjuder både ny litteratur och äldre böcker som givits ut i Ryssland före Oktoberrevolutionen. Genremässigt säljer denna bokhandel skönlitteratur, barnlitteratur, politisk litteratur och memoarer samt emigrantperiodika. *Grad Kitež* är även återförsäljare åt andra ryska emigrantförlag. Under sina sista år fungerar *Grad Kitež* endast som bokmagasin och bokhandel, se Pëtr Bazanov, "Publishing houses of Duke Georgiy N. Leykhtenbergskiy 'Grad Kitezh' and 'Detinets'", *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv* 20, nr 3 (2014): 72–78.

rysk historia, särskilt rysk medeltidshistoria, och under åren kommer detta kunskapsområde att bli bland de mest representerade i hans boksamling.

Bland läroböckerna i ryska som Klostermann förvärvar under sina högskoleår kan en parlör av S.L. Werblunski nämnas, *Handbuch der Russischen Umgangssprache* (Berlin, [1884]). Boken köpes förmodligen antikvariskt och har en tidigare ägarsignatur av Maria Wirth på titelsidans revers. Denna typ av läromedel antyder att i början av 1900-talet är det fortfarande populärt att använda parlörer i undervisningen i ryska vid tyska universitet. Parlörer får annars sin största spridning i början av 1800-talet då det viktigaste målet med språkstudier är att snabbt kunna lära sig förstå och konversera på ryska. På den tiden studeras det ryska språket mest via privata lektioner och självstudier. I Preussen däremot anser man redan 1809 vikten med ryskspråkiga studier och ryskan införes därför i skolundervisningen jämsides med franskan.¹¹

Klostermanns mor, Melania, behärskar ryska och hon hjälper Rolf (som Robert Adolf helst ville kallas) med hemundervisning i språket. Några av hennes böcker finns bevarade i hans boksamling. Dessa böcker visar att Melania fortsätter att köpa ryska böcker fram till början av andra världskriget. Bland böckerna som har ägarstämpel med hennes namn – Melania Klostermann, Halle (Saale), Jägerplatz 15 – finns till exempel några band av den mycket populära antologiserien *Sbornik 'Antologi'*, som publiceras av Petersburgs förlagssällskap *Znanie 'Kunskap'* (1904–1913). Där ingår verk av kända författare som Maksim Gor'kij, Ivan Bunin, Leonid Andreev, Aleksandr Kuprin, Nikolaj Garin-Michajlovskij med flera. En annan intressant bok i samlingen som tidigare tillhört Melania Klostermann är memoarerna *Moi vospominanija: Lavry, Stranstvija, Rodina* ([München, 1923]) 'Mina memoarer: Lagrar, Kringflackande, Fosterland' av den ryska skådespelaren, regissören, kritikern och författaren greven Sergej Volkonskij (1860–1937).

I samband med utvecklingen av faderns, professor Erich Klostermann, akademiska karriär flyttar hans familj till olika städer, bland annat Strasbourg, Freiburg, Münster, Königsberg, Halle, Hamburg och Leipzig. I Leipzig skriver Rolf Klostermann sin doktorsavhandling under handledning av professor Friedrich (Fëdor Aleksandrovič) Braun (1862–1942), germanist

11 K.-M. Šelike, "Iz istorii prepodavanija russkogo jazyka inostrancam: Russkij jazyk v Germanii (XIX-načalo XX vv.)", *Russkij jazyk za rubežom* nr 4 (60) (1979): 64–66.

och framstående kännare av fornlitteratur. Klostermann disputerar år 1932. Hans avhandling *Maxim Grek in der Legende: Ein Beitrag zur russischen Hagiographie* handlar om ryska ortodoxa kyrkans store lärare och martyr Maxim Grek (1475–1556). Avhandlingen publiceras något senare i *Zeitschrift für Kirchengeschichte* (53). Klostermanns vetenskapliga intresse för hagiografi speglas av det stora antalet böcker i detta ämne i hans boksamling.

Under åren 1934–1938, tack vare sin fars rekommendation, får Rolf Klostermann möjligheten att arbeta vid Thüringischen Landeshauptarchiv Weimar med arkivet efter ryska storfurstinnan och storhertiginnan av Sachsen-Weimar-Eisenach Maria Pavlovna (1786–1859). Detta arkiv förseglas efter hennes död i 1859 och dess undersökning och offentliggörande är därför av stort vetenskapligt intresse. Maria Pavlovna är mycket begåvad både musikaliskt och konstnärligt; hon studerar historia och filosofi vid universitetet i Jena och har viktiga bekantskaper i de konstnärliga kretsarna som till exempel med poeterna Goethe och Schiller och kompositören Franz Liszt. Hon brevväxlar också med många samtida framträdande ryska politiker och kulturprofiler som reformpolitikern Michail Speranskij, historikern Nikolaj Karamzin, poeten Vasilij Žukovskij, general Aleksej Bibikov med flera.

Klostermann får den unika möjligheten att beviljas tillgång till ett helt utforskat arkiv. Storhertiginnan Maria Pavlovnas arkiv är, som sagt, inte tillgängligt för allmänheten sedan hennes bortgång i 1859. Enligt hans första rapport *Aus der russischen Korrespondenz der Grossfürstin Maria Paulowna* 'Om den ryska korrespondensen av storfurstinnan Maria Pavlovna', som han skriver i november 1934, innehåller handlingarna mängder av tidigare okänt material.¹² Detta material innehåller viktig korrespondens som belyser politiska händelser och det behöver därför ges ut i en vetenskaplig publikation. År 1935 får Klostermann ett stipendium för att förbereda en sådan publikation. Han fortsätter arbetet med sitt manus fram till 1938 då det blir allt svårare att uppehålla kontakterna med Thüringischen Landeshauptarchiv Weimar och situationen med utgivningen av hans manus förblir oklar.

Arbetet om Maria Pavlovna och hennes arkiv är Rolf Klostermanns livslånga verk. Han fortsätter arbetet med sin monografi sporadiskt även efter sin flytt till Sverige, dock utan att komma till skott med en publikation, mest

---

12 von Detlef och Emmrich, "Von Maria Pawlowna zum heiligen Eugenios von Trapezunt", 185.

troligt på grund av problem med arkivinstitutionen samt juridiska problem rörande publiceringsförbud som lämnades av Maria Pavlovna själv. Spåren efter Klostermanns manus till boken om Maria Pavlovnas arkiv försvinner, tyvärr, efter hans bortgång 1983. Jena von Detlef och Susanne Concha Emmrich kunde inte heller hitta några spår efter detta manus.¹³

Det är inte så mycket som kan sägas om Klostermanns politiska åsikter. Han blir medlem i Jung Stahlhelm 1934 men medlemskapet blir kortvarigt eftersom partiet upplöses 1935.¹⁴ Det är svårt att bedöma om detta medlemskap kan säga något om Klostermanns egna politiska åsikter i en tid då alla unga människor i Tyskland tvingas till någon sorts medlemskap i scoutorganisationer. Medlemskapet i Stahlhelm har en viss ekonomisk fördel samtidigt som det hindrar att Klostermann dras in i Wehrmacht.¹⁵ Klostermann haltar, till följd av att han drabbades av polio som barn, och är därför inte kallad till militärtjänst och deltar inte heller som soldat i andra världskriget. I stället får han arbeta med diverse uppdrag där hans språkkompetens och kunskaper om slavisk kultur utnyttjas av tyska staten.

Under perioden 1938–1941 publicerar Klostermann flera översättningar från polska. Bland dessa är översättningen av Emil Kurónskis studie från 1934 om den polska minoriteten i Tyskland, *Die Polen in Deutschland nach den amtlichen Volkszählungen* (originaltitel *Polacy w Niemczech w urzędowych spisach ludności, Sprawy Narodowościowe*), som gavs ut i *Nationalitätenfragen* (Jg. 12, [1938], nr 4–5, [Berlin-Dahlem]). På titelbladet av exemplaret ur samlingen ges följande information: ”Publikationsstelle: Nur für den Dienstgebrauch! Die Zahlen am Rande bezeichnen die Seiten des polnischen Originals”.¹⁶ Publikationsstelle Berlin-Dahlem, vid det Preussiska biblioteket och statsarkivet, har huvudsakligen uppgiften att under

13 von Detlef och Emmrich.

14 Den tyska politiska och militära organisationen Stahlhelm (tyska för 'stål hjälm') och dess ungdomsrörelse Jung-Stahlhelm, grundas 1918. Initialt förknippas inte organisationen med något politiskt parti utan den syftar till att samlar första världskrigets frontsoldater till kamp för de nationella idealen. Stahlhelm utvecklas dock senare till att vara en stark högerorienterad stödorganisation till Deutschnationale Volkspartei. År 1931 deltar Stahlhelm i den så kallade Harzburgfronten. Det förekommer ständiga slitningar mellan Stahlhelm och nazisterna. År 1934 görs ett försök att lösa detta genom att ansluta Stahlhelm, inklusive dess ungdomsrörelse, till SA. Försöket misslyckas och 1935 förbjöds organisationen som upplöses i november samma år. Se *Svensk uppslagsbok* (Malmö, 1959), spalt 175.

15 Heike Anke Berger, *Deutsche Historikerinnen 1920–1970: Geschichte zwischen Wissenschaft und Politik* (Frankfurt: Campus, 2007), 161.

16 Stencilen trycktes enbart för internt bruk och i ett begränsat antal exemplar. Förutom på UB finns den bevarad i endast få exemplar på några tyska bibliotek och på Library of Congress där handlingar ur Publikationsstelle Berlin-Dahlems arkiv hamnade efter kriget.

perioden 1931–1945 främja tysk forskning i öst samt observera och, genom omfattande översättningar i väst, dokumentera polsk och annan forskning. Publikationsstelle Berlin-Dahlem är Rolf Klostermanns arbetsplats fram till krigets slut.¹⁷ Eftersom han är anställd som vetenskaplig assistent måste han följa med när det Preussiska biblioteket evakueras under kriget till Jelenia Góra i Schlesien.¹⁸

Även under krigsåren fortsätter Klostermann att skaffa ryska böcker. Det är svårt att säga exakt på vilket sätt de införskaffas, om det är genom något antikvariat, genom en organisation som tar hand om ägarlösa böcker eller genom privatpersoner som säljer ut böcker. Böckerna innehåller i alla fall en hel del noteringar och markeringar som kan tolkas på olika sätt. I ett exemplar av Vsevolod Solovjevs bok *Staryj dom* 'Ett gammalt hus' (Sankt Petersburg, 1903), på dess bakre försättsblad, finns en svag blyertsmarkering med datum: 21/VI–43 r. '21 juni år 1943'. På titelbladet finns stämpel från Maria gymnasiums bibliotek i Helsingfors och stämpel från den tyska krigscensuren, samt bokstaven "V". På försättsbladet finns förmodligen antikvariatsmarkering med blyerts "on" (eller *op* om det är ryska) samt bibliotekssignum 13 V på bakre pärmens insida.

Efter kriget fortsätter Klostermann sin akademiska karriär. 1945 blir han docent vid universitetet i Göttingen där han får tjänst vid universitetsbiblioteket. I boksamlingen finns några böcker med ägarstämpel som innehåller hans adress i Göttingen, nära universitetet: "Dr. R. A. Klostermann, Göttingen, Wilhelm-Weber-Straße 29". År 1946 undervisar han vid universitetet i Göttingen men någon forskningsanställning vid universitetet får han inte eftersom tjänsten redan är upptagen av en annan forskare vars forskningsområde är nära Klostermanns.¹⁹ Han ansöker samtidigt om ett visum till Sverige för att kunna förenas med sin fästmö, Ingeborg Dickson, och söka möjligheter att fortsätta med sin forskning.

Ingeborg Dickson (1915–1984) är dotter till Bell Gibson och bankdirektören George Dickson. Relationen mellan Ingeborg och Rolf daterar till tiden före kriget då de träffar varandra och förlovar sig, men det är först

17 Michael Burleigh, *Germany turns Eastwards: A study of 'Ostforschung' in the Third reich* (London: Pan, 2002); Frank Förster, *Die "Wendenfrage" in der deutschen Ostforschung 1933–1945: Die Publikationsstelle Berlin-Dahlem und die Lausitzer Sorben*, Schriften des Sorbischen Instituts 43 (Bautzen: Domowina, 2007).

18 von Detlef och Emmrich, "Von Maria Pawlowna zum heiligen Eugenios von Trapezunt".

19 Berger, *Deutsche Historikerinnen 1920–1970*, 300.

efter kriget, år 1948, som det blir möjligt för dem att gifta sig och för Rolf Klostermann att flytta till Göteborg. Om deras relation vittnar ett brev från Axel Boëthius som har bevarats i UB:s arkiv. Samma år, 1948, lämnar han sin ägarsignatur ”Rolf Klostermann 1948 Göteborg” i en av sina böcker, *Pravoslavnaja cerkov' v sovětskoj Rossii. Čast' pervaja: Vremja Patriarcha Tichona: Nezavisimaja Cerkov' v bezbožnom gosudarstvě* ’Den ortodoxa kyrkan i Sovjetiska Ryssland. Del 1: Patriark Tichons tid: En oberoende kyrka i en gudlös stat’. Denna bok är tryckt i typografin *Zarja* i Shanghai, knappt ett år tidigare, 1947. Bokens författare, prästen Kirill Zajcev (1887–1975) tjänstgör i Shanghai från 1945 till 1949.²⁰ Boken är en anspråkslös broschyr som beskriver första åren av Sovjetrepubliken och dess dekret rörande kyrkan, staten och skolan samt hur dessa dekret genomfördes i praktiken. I boken ligger dessutom en liten bilaga som skickades 1950 tillsammans med en bok utgiven av en kollega på Publikationsstelle Berlin-Dahlem, den kvinnliga historikern Dr. Hildegard Schaefer.²¹

I samlingen finns flera böcker utgivna i Shanghai och Harbin, vilka visar hur snabbt forskningsinformation och publikationer sprids i efterkrigstiden. Dessutom är dessa böcker av intresse eftersom de illustrerar det kulturella livet i Fjärran östern och dess anknytning till det europeiska. Under 1920–1940-talet bor cirka 300 000 ryssar bara i Shanghai och denna tid präglas av ganska frenetisk utgivningsverksamhet på ryska och andra språk, av alla möjliga genrer och politiska inriktningar. Det finns över 70 förlag, som ofta är kortlivade och som byter ofta ägare. Bokproduktionen i dessa förlag är av varierande kvalitet men de lyckas med uppgiften att ge ut både moderna och klassiska ryska författare, religiös och filosofisk litteratur och beskrivningar av Fjärran Östern. Även ett flertal tidningar och tidskrifter ges ut, bland dessa kvinnotidskriften *The Modern Woman* och tidskrifter för barn. Det litterära Shanghai har vid denna tid mycket täta förbindelser med ryska författare i Europa. Tidskriften *Russkie zapiski* ’Ryska anteckningar’ ger till exempel ut samproduktioner i Paris och Shanghai. Dessutom är billiga

20 Amir Aleksandrovič Chisamutdinov, *Russkie literaturny-emigranty v Kitae: Materialy k slovarju (1-ja polovina XX v.)* (Vladivostok: Izdatel'stvo Dal'nevostočnogo universiteta, 2017), 54.

21 Berger, *Deutsche Historikerinnen 1920–1970*, 158.

Клоостерманн 1928.

Robert Adolf Klostermann
stud. phil.

Spitz P. 258

P. Klostermann
1928.
Клиссберг

Dr. R. A. Klostermann
Göttingen, Wilhelm-Weber-Straße 29
Januar 1940

R. A. Klostermann
1928
- Göttingen

R. A. Klostermann
1929.

Robert Adolf Klostermann
stud. phil. 1929

Melanie Angrebe
Kloostermanн на добру
пам'яті м. П. Терусенберг.
1926 10/XV 1909.

förlag i Shanghai attraktiva för europeiska och amerikanska författare.²² I och med att kommunistiska trupper under Mao Zedong avancerar på slutet av 1940-talet läggs alla förlag ner och ett stort antal ryssar emigrerar vidare till Filippinerna och Australien. Många ryssar tvingas flytta tillbaka till Ryssland och hamnar därefter i Stalins Gulag.

1949 blir Klostermann inbjuden som gästföreläsare på den teologiska fakulteten vid universitetet i Uppsala där han håller tre föreläsningar om östkyrkan.²³ Året därpå, 1950, får han ett arbetstillstånd som ”språklärare i privatundervisning och översättare”.²⁴ Under 1950-talet fortsätter Klostermann sitt arbete med bysantinsk-slavisk medeltida kultur och litteratur och försöker samtidigt etablera sig vid Göteborgs högskola.²⁵ Hans publikation *Die slavische Überlieferung der Makariusschriften* (1950) ges ut av Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg (KVVS), vilket är ett fint erkännande av hans forskning. År 1954 ansöker han om docentur vid Göteborgs universitet och publicerar en artikel inom rysk kulturhistoria, ”Vigouroux in russischen Gewand” (Roma, 1954). Året därpå ger Klostermann ut sitt största verk, *Probleme der Ostkirche. Untersuchungen zum Wesen und zur Geschichte der griechisch-orthodoxen Kirche* (Göteborg: KVVS) och blir anställd som hedersdocent – docent utan lön – i bysantinsk-slavisk kulturhistoria vid GU.²⁶

Klostermann tar med sig till Sverige sitt stora och, inom bibliofilkretsar, kända bibliotek. Under sin anställningstid vid GU får han disponera ett rum i Filosofiska fakultetens lokaler i Landeriet för att placera biblioteket, som han planerar att senare donera till UB. Enligt hans universitetskollegors bedömning omfattar Klostermanns bibliotek cirka 146 hyllmeter och är ett av Sveriges största privata slaviska boksamlingar. I Sverige finns flera stora

22 Amir Aleksandrovič Chisamutdinov, *Russkaja slovesnost' v Šanchae* (Vladivostok: Izdatel'stvo Dal'nevostočnogo universiteta, 2014), 64–65.

23 Klostermann till Boëthius, 14 juni 1949. I ett annat brev till Axel Boëthius, daterat drygt ett par månader tidigare, skickar Klostermann en recension som han har skrivit om ”Mönchsland Athos. Mit Beiträgen von F. Dölger-München, E. Weigand-Prag und A. Deindl-Berlin, hrsg. von F. Dölger-München: Bruckmann (1943) 303 S.”. Klostermann till Boëthius, 31 mars 1949.

24 von Detlef och Emmrich, ”Von Maria Pawlowna zum heiligen Eugenios von Trapezunt”.

25 Göteborgs universitet från och med 1954.

26 Magnus Ljunggren, *De slaviska språken i Göteborg* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2014), 4; Magnus Ljunggren, ”De slaviska språken”, i *Personliga tillbakablickar över ämnesområden vid Göteborgs universitet. Ämneshistorisk dokumentation vid Göteborgs universitet*, Seniorakademien Dokumentationsserie 4 (Göteborg: Göteborgs universitet, 2016), 57: ”Med i gemenskapen fanns också en invandrad tysk bysantinist, Rolf Klostermann, som med Gunnar Jacobssons stöd fick eget rum på universitetet och framöver producerade fyra arbeten kring slavisk medeltidskultur, varav två publicerades i Göteborg och två på utländska förlag”.

slaviska boksamlingar bland annat den av professor Johan August Lundell, ”som var av för en privatman väldiga mått och som genom sitt innehåll avspeglar hans vittfamnande intressen. [...] den omfattade allmän språkvetenskap, folklor, pedagogik, huslig ekonomi m.m.”.²⁷ Lundells samling förvärfvas av och införlivas med Uppsala universitetsbibliotek 1941. Innehållsmässigt dubblerar Klostermanns samlingen inte Lundells samling utan kompletterar den avsevärt.

I Göteborg fortsätter Klostermann att fylla på samlingen genom inköp både via bokhandel och via antikvariat. I slutet på 1950-talet blir det äntligen möjligt att beställa böcker direkt från Sovjetunionen, vilket Klostermann gör med hjälp av bland annat Gumperts bokhandel i Göteborg, en av de största leverantörerna av vetenskaplig litteratur. Vid inventeringen av hans boksamling upptäcktes i en av böckerna, *O nekotorych osobenmostjach sovremennoj religioznoj ideologii* 'Om några särdrag av den nutida religiösa ideologin' (Moskva, 1964), en följesedel från Gumperts bokhandel, daterad till 25 april 1964. Följesedeln innehåller information om att ”Docent R. A. Klostermann, Viktor Rydbergsgatan 31, Göteborg” har beställt en rysk bok, *Kommunizm i religija* 'Kommunism och religion'.²⁸ Denna beställningslapp samt många andra böcker ur samlingen vittnar om Klostermanns stora intresse för rysk religionshistoria, vilket för honom även innebär intresse för sovjetisk ateistisk propaganda.

Klostermann köper antikvariskt några verk av filosofen Nikolaj Berdjajev (1874–1948) som av ägarsignaturen att döma har tillhört Carl Dymling (1898–1961). Han var svensk litteraturhistoriker, lektor i kristendoms-kunskap och filosofi vid Halmstads allmänna läroverk, men mera känd som inflytelserik radioman och filmdirektör. Dymling var chef för Radiotjänst och Svensk Filmindustri, men i sin ungdom studerar han filosofi och litteraturhistoria vid Göteborgs högskola och skriver en uppsats om just Nikolaj Berdjajev. En bok av den ryska filosofen Vladimir Solov'ev, som har stor betydelse för både Berdjajev, Sergej Bulgakov och andra ryska filosofer skaffar Klostermann förmodligen via Finlands nationalbibliotek. Detta bibliotek har en stor ”Slavonica” samling vilken Klostermann använder

27 Uppsala universitetsbibliotek, *Litteratur inom det slaviska språkområdet ur professor J. A. Lundells boksamling: förvärfvad år 1941 och införlivad med Uppsala universitetsbibliotek* (Uppsala, 1947).

28 Denna bok finns dock inte i samlingen. Det är svårt att fastställa om den aldrig levererades eller om den skingrades från samlingen vid senare skede.

flitigt för sina studier. Finlands nationalbibliotek är ett av de viktigaste biblioteken för europeiska slavister; det säljer dubletter som ursprungligen kommer från avskaffade ryska institutioner, bland dessa Maria gymnasium i Helsingfors. Vid samma tid blir Klostermann även en stor kund hos Basel universitetsbibliotek som säljer dubletter ur Fritz Liebs slaviska samling. Detta presenteras mer i detalj längre fram i kapitlet.

Vid sin pensionering blir Klostermann uppsagd från sitt biblioteksrum på Landeriet och är tvungen att flytta samlingen. I samband med detta drar han tillbaka den planerade donationen till UB. Efter Rolf Klostermanns bortgång försöker familjen att sälja samlingen. Auktionsverket i Göteborg inkallas och gör bedömningen att den är värd cirka 50 000 kronor men att det blir svårt att sälja den som helhet på grund av samlingens omfattning, språkvariation och dess specifika ämnen.²⁹ Enligt muntligt vittnesbörd tillåter Klostermann några av sina universitetskollegor att välja böcker ur samlingen. En del böcker skänks till Slaviska institutionen vid GU och en del säljs via ett antikvariat i Münster. En mindre del doneras till UB av hans änka, Ingeborg Klostermann.³⁰ Rolf Klostermann ligger begravd på Östra kyrkogård (plats J) i Göteborg. Bredvid honom ligger Ingeborg Klostermann som går bort 1984, bara några månader efter att ha donerat makens boksamling till UB.

Samlingen

Vi vet inte hur böckerna var uppställda av Klostermann i hans eget bibliotek. Det finns inte någon samtida katalog eller förteckning. Vi hittade inte heller några markeringar i böckerna som anger hylla eller ämnesindelning. Boksamlingen stod kvar på Humanistiska fakulteten ett tag efter Klostermanns bortgång, innan den splittrades upp. Den del av samlingen som sedan flyttades till UB flyttades tydligen utan någon inbördes ordning, och en del böcker som inte tillhörde samlingen hamnade tillsammans med

29 von Detlef och Emmrich, "Von Maria Pawlowna zum heiligen Eugenios von Trapezunt", 212.

30 von Detlef och Emmrich.

Klostermanns böcker.³¹ En del av samlingen, huvudsakligen skönlitteratur, införlivades med UB:s allmänna samlingar, medan en annan del bevarades som enskild samling. Den senare har uppenbarligen flyttats runt och blandats med andra samlingar. Vid inventeringen av samlingen hittade vi böcker på slaviska språk från Hvitfeldtska läroverkets bibliotek, böcker på och om kaukasiska språk tillhörande Olof Bertil Andersson samt en del böcker om antropologi och etnografi utgivna efter Klostermanns död, vilka mest troligt har en annan proveniens.

På UB har våra kollegor tidigare försökt att sortera samlingen efter olika kategorier. Det finns kvar några handskrivna lappar i röda plastfickor med benämningar som "Grekiskt", "Berdjaev", "Skönlitteratur", "Religion", "Dubita", "Melania" och "S.A. Hedlunds böcker i Klostermann". Avdelningen "Religion" har indelats i underavdelningar: "Kristna världar", "Kristna ortodoxa", "Bysans", "Slavia ortodoxa", "Serbien", "Ryska världar", och "Judendom". Vid inventeringen delade vi upp samlingen i några större avdelningar som: Bibliografi, Biografi, Etnologi, Filosofi, Historia, Konst, Litteraturvetenskap, Skönlitteratur och Teologi.

Den största delen av böckerna i samlingen handlar om religion och teologi, cirka 136 titlar. Här ingår böcker om bland annat teologisk etik, antireligiösa rörelser, relationerna mellan sovjetstaten och kyrkan samt broschyrer med antikyrklig och ateistisk propaganda. Flera böcker är kommenterade vetenskapliga utgåvor, bland annat hagiografier, det vill säga litterära verk som innehåller levnadsberättelser (*žitija*) av helgon och martyrer. Vidare finns många kommenterade utgåvor av äldre slaviska krönikor, urkunder, historiska brev och predikan samt arabiska och persiska källor i kommenterade översättningar till ryska.

Samlingen utgörs inte av perfekta exemplar. Böckerna har tappat sidor och blivit ombundna; de bär ofta på spår efter många ägare. Vissa har slitna band som visar att de har gjort en lång resa innan de hittade sin plats i samlingen. Samlingen är först och främst ett arbetsbibliotek. I böckerna

---

31 Även om en boksamling flyttas till en statlig institution finns det inte alltid någon garanti för dess bevarande. Detta händer till exempel med boksamlingen tillhörande den polske slavisten, etnografen, forskningsresanden och bibliofilen Andrzej Kucharski (1795–1862). Samlingen skingras efter att den kommit till universitetsbiblioteket i Odessa och sprids över olika avdelningar på biblioteket. Böckerna finns numera i bibliotekskatalogen utan några hänvisningar till dess proveniens. A. V. Velikodnaja, "Vladel'českie zapisi na knigach iz sobranija Andžeja Kucharskogo", *Visnyk ONU: Bibliotekozaustvo, bibliografjozaustvo, knyhoznaustvo* 20, nr 1 (2015): 49–65.

förekommer anteckningar och understrykningar. På många sidor hittar vi kommentarer gjorda av Klostermann själv. Han brukar använda blyertspenna för sina understrykningar och kommentarer. I några få fall skriver han sin namnteckning med bläck men oftast gör han det med blyerts på titelbladet. Han signerar dock inte alla böcker.

En del böcker har fått en ny bindning i Göteborg, oftast hos bokbindare Ella Kranz (1904–1956). Hennes halvklotband utmärker sig med fina papper med tidstypiskt geometriskt ornament som användes för pärmar och ryggtitel, antingen präglad med guld eller handskreven med bläck. Några böcker har bindning gjord vid Basels universitetsbibliotek som också är en variant av halvklotband med ryggtitel som är handskreven med bläck.

Böcker ur Fritz Liebs samling i Klostermannsamlingen

Ett stort antal böcker i samlingen, 90 stycken, har stämpel ”Bibliothek Fritz Lieb”. Fritz Lieb (1892–1970) är en schweizisk professor i teologi och kyrkohistoria, slavist, orientalist, geolog och passionerad boksamlare. Lieb publicerar över 200 vetenskapliga arbeten; han är ett etablerat namn inom Rysslandsstudier.³² Klostermann känner till hans arbeten och har flera av dessa i sin samling. Det är mycket möjligt att Klostermann känner Lieb personligen men det finns inte några belägg för detta.

Lieb får sitt intresse för ryska språket och litteraturen under studier vid universitetet i Berlin. Han fascineras av den ryska revolutionens ideal, fast Lenins politik attraherar honom inte. Hans egna åsikter och forskningsintressen ligger i linje med Leonard Ragaz (1868–1945), grundare av den religiösa socialismen, som också är Liebs lärare 1916. Lieb är politiskt engagerad, en passionerad talare; en vän beskriver honom som ”en blandning av Luther och Rabelais”³³. Som student blir han vald till ordförande för Jungen Sozialisten. Han är redaktör för tidskriften *Vorwärts* ’Framåt’. År 1920 bidrar han till grundandet av Kommunistpartiet i Schweiz, även om han senare tar avstånd ifrån detta parti.

År 1929 tack vare hjälp från sin lärare och vän Karl Barth (1886–1968) utses Lieb till extraordinär professor i teologi vid universitet i Bonn där

32 Martin Rohkrämer, ”Bibliographie Fritz Lieb”, i *Sophia und Historie*, av Fritz Lieb, red. Martin Rohkrämer (Zürich: EVZ-Verlag, 1962), 356–369.

33 R. M. Davison, ”The Lieb collection in Basel University Library”, *Solanus*, nr 15 (July 1980): 1–11.

han undervisar i ämnena östlig kristendom och rysk idéhistoria fram till 1933. När nationalsocialisterna kommer till makten blir Lieb anklagad för russofili. Han emigrerar till Frankrike, staden Clamart i närheten av Paris, där han bor under perioden 1934–1936. Lieb fortsätter att vara aktiv som författare, han publicerar många artiklar i både tysk- och emigrantpress, grundar Freie deutsche Akademie med stab i sitt eget hus. Hans hem är öppet för många emigranter, bland annat de ryska filosoferna Sergej Bulgakov, Nikolaj Berdjaev, Aleksej Remizov och Georgij Florovskij. Tillsammans med Berdjaev och teologen Paul Schulz ger han ut tidskriften *Orient und Occident*, 1929–1936. 1936 återvänder han till Universitetet i Basel som professor i teologi, historia och dogmatik; han är en tid även ledare för slaviska studier vid detta lärosäte. Under andra världskriget samarbetar han med franska motståndsrörelsen.³⁴

Fritz Lieb börjar samla ryska böcker på 1920-talet. Som privat-docent vid universitetet i Basel från och med 1924, reser han för att föreläsa i flera europeiska länder, bland annat Litauen och Estland. Under sina resor köper han många böcker, skrivna såväl på ryska som på andra slaviska språk. Under åren efter oktoberrevolutionen läggs många religiösa institutioner ner i Ryssland. Dessa institutioners bibliotek skingras och säljs via diverse antikvariathandel. Många bibliotek gallrar religiös litteratur som inaktuell. Man kan se stämplrar från sådana bibliotek i Klostermannsamlingen, som *Biblioteka Moskovskoj Duchovnoj Akademii* 'Moskvas teologiska akademis bibliotek', *Biblioteka Kievskoj Duchovnoj Seminarii* 'Kievs teologiska seminariums bibliotek', *Moskovskaja central'naja public'naja biblioteka* 'Moskvas centrala offentliga bibliotek', samt *Biblioteka vysšich ženskich kursov* 'Högre utbildning för kvinnors bibliotek' i Odessa. Det finns även en hel del böcker som har stämplrar från privata samlingar, som *Biblioteka protoiereja I.I. Vostokova* 'Protoierej I.I. Vostokovs bibliotek', [Biblioteka] *Attij Petrovič Attin* 'Attij Petrovič Attins bibliotek', *Biblioteka M.K. Lemke* 'M.K. Lemkes bibliotek', med flera.

Idéhistorikern Eugène Porret beskriver sitt första möte med Lieb i inledningen till boken *Sophia und Historie* som innehåller utvalda texter om östlig och västlig andlig historia:

34 Helena Kanyar-Becker och Francine-Dominique Liechtenhan, "La collection Lieb à la bibliothèque de l'Université de Bâle", *Cahiers du monde russe* 40, nr 4 (1999): 797–800.

Quand je le rencontrai pour la première fois à Clamart, il était naturellement dans sa bibliothèque, unique au monde, car elle contient une quantité d'ouvrages russes introuvables qui proviennent des couvents saccagés par les bolcheviks. Il a acheté ces livres à des antiquaires de toute l'Europe et de la Russie même. Chance inouïe, sinon une partie du trésor intellectuel de l'ancienne Russie aurait été perdue. Fritz Lieb a consacré plusieurs dizaines de milliers de francs à ce sauvetage.³⁵

I samma antologi finns även Fritz Liebs egen artikel, där han beskriver hur han börjar samla böcker på 1920-talet, i samband med att hans intresse för Ryssland växer och hans kunskap i ryska språket utvecklas.³⁶ Artikeln innehåller en tematisk indelning som Lieb använder i sitt bibliotek. Den omfattar 23 stora indelningar som betecknas med versaler och gemener. Liebs biograf Helena Kanyar diskuterar denna systematiska uppdelning i sin artikel om Liebs boksamling.³⁷ På Basels universitetsbibliotek görs ytterligare en förteckning som delvis finns i tryckt form och delvis i bibliotekets elektroniska katalog. Placeringen i Liebs samling finns kvar i böckerna, oftast skriven med blyerts, till exempel ”150 L a” som står för ”Russisches Sektenwesen, Raskol”.

Liebs samling omfattar monografier och periodika rörande religion, filosofi och historia samt handskrifter. Hans personarkiv innehåller bland annat korrespondens med Nikolaj Berdjajev, Berthold Brecht, Dmitrij Čiževskij med flera. 1951 donerar han sin boksamling om cirka 12 000 band, till Universitetet i Basel. Han hjälper till med katalogiseringen av samlingen och fortsätter komplettera den fram till sin bortgång. Samlingen kompletteras ytterligare efter Fritz Liebs frus, Ruth Lieb-Staehelins (1900–1986), bortgång. Universitetsbiblioteket i Basel säljer dubletter, vilket ger Rolf Klostermann möjligheten att börja köpa böcker från denna samling.

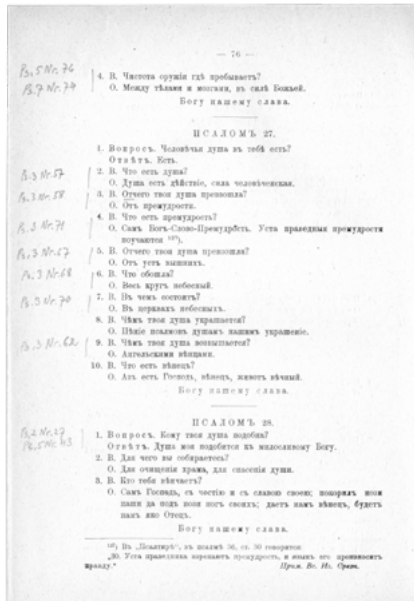
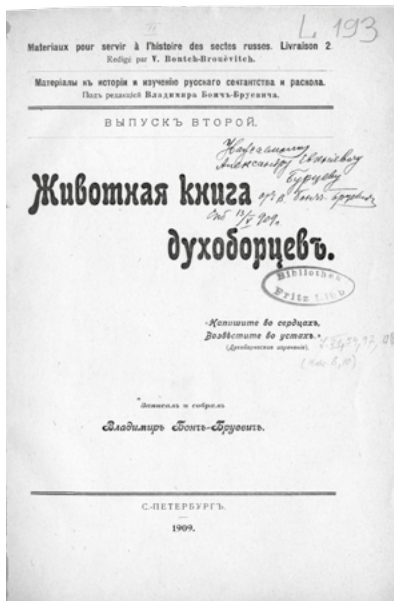
Ett intressant exemplar i Klostermanns samlingen, som har tidigare proveniens från Fritz Liebs boksamling, är *Materialy k istorii i izučeniju russkago sektanstva i raskola: Materiaux pour servir à l'histoire des sectes russes* 'Material rörande historien och utforskningen av ryska sekter och schism', utgiven

35 Eugène Porret, "Biographie Fritz Lieb", i *Sophia und Historie*, av Fritz Lieb, red. Martin Rohkrämer (Zürich: EVZ-Verlag, 1962), 4–5.

36 Fritz Lieb, "Die russisch-slavische Bibliothek in der Universitätsbibliothek Basel", i *Sophia und Historie*, av Fritz Lieb, red. Martin Rohkrämer (Zürich: EVZ-Verlag, 1962), 19–24.

37 Helena Kanyar, "Fritz Lieb und seine russisch-slavische Bibliothek", *Zeitschrift für Slavische Philologie* 50, nr 1 (1990): 80–89.

av Vladimir Bonč-Bruevič (Sankt Peterburg, 1908–1910). Band 2 i denna publikation innehåller textutgåvan av en psalmbok tillhörande sekten *Duchoborcy* 'Andliga kämpar'. Boken har titeln *Životnaja kniga duchoborcev* 'Andliga kämparnas Livets bok'. Förutom en stämpel och signum från Liebs bibliotek har bandet en dedikation från redaktören till exemplarets tidigare ägare, den kände peterburgsbibliofilen, bibliotekarien, boksamlaren och utgivaren Aleksandr Evgenievič Burcev (1869–1938).

Životnaja kniga duchoborcev 'Andliga kämparnas Livets bok' (Vladimir Bonč-Bruevič, Sankt Peterburg, 1909) och Klostermanns anteckningar i den. (s. 76).

Burcev har en stor samling av rara böcker, autografer, brev och konst; han är en känd mecenat som ger sitt stöd till många ryska konstnärer. Hans eget intresse är norra Ryssland, därför åker han runt och samlar böcker, folklore och etnografiska objekt. Efter revolutionen är hans öde så typiskt och mycket tragiskt. Under den nya regimens första år blir hans hus exproprierat och han blir tvungen att sälja stora delar av samlingarna. Hans bekantskap med höga tjänstemän inom den nya regeringen – Gor'kij, Lunačarskij och Bonč-Bruevič – hjälper inte honom från repressalierna. Han anklagas för

att vara finsk spion, eftersom hans mamma och andra släktingar har hamnat i Finland och naturligtvis brevväxlar han med dem. Burcev, hans fru och dotter förvisas till Astrachan 1935, och makarna döms och avrättas 1938. År 1963 får de återupprättelse. En del av hans arkiv finns nu i Arkivet för litteratur och konst i Moskva, och en del av hans boksamling finns på Det statliga historiska biblioteket i Moskva som håller hans minne vid liv genom att bland annat organisera utställningar om honom.

I exemplaret av 'Andliga kämparnas Livets bok', som tillhörde Burcev, gör Rolf Klostermann ett stort antal anteckningar. I inledningen till boken skriver redaktören Vladimir Bonč-Bruevič att 'Andliga kämparnas Livets bok' aldrig funnits i skriftlig form utan överförs muntligt från en generation till nästa. Många avsnitt från andra heliga skrifter används i boken. Utgåvans redaktör har vid utgivningen inte möjlighet att identifiera alla dessa textlån utan han ber i inledningen sina läsare att hjälpa till att fastställa primärkällorna. Detta gör Klostermann i sitt exemplar, där han med stor noggrannhet antecknar psalmnummer (se bilden ovan).

Christliches Gesangbuch – en bok för tyskar i Ryssland

I slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet välkomnas kunniga tyska hantverkare av olika professioner till Ryssland. De ryska regenterna utfärdar särskilda förordningar, enligt vilka tyskarna som flyttar dit får gratis mark för jordbruk och en del andra privilegier för att utöva handel och hantverk.

Christliches Gesangbuch trycks av Karl Kray 1823 i Sankt Petersburg³⁸ och tillhör kategorin äldre tryck, det vill säga böcker som ges ut under perioden 1450–1830. Boken består av 892 sidor (XII, 804, 74, [2]).³⁹ Exemplaret har inte någon Klostermanns signatur, däremot finns det ägarinitialer på främre pärmen, "E. J.", tryckta i guld. På baksidan av försättsbladet finns flera ägarinskriftioner, skrivna av olika händer, med flera namn och datum, som till exempel "Elisabet Anna Juhl", vars namn troligast står bakom initialerna på främre pärmen.⁴⁰ Bindningen är mycket fin, med gyllene ram på främre

38 På titelbladet står angivet: Gedruckt und zu haben bei Karl Kray in der kleinen Morskoi; Odessa, zu haben bei Alphonsus Collin, Buchhandler. Bokens censor är Karl Karlovič Pol'.

39 För utförlig bibliografisk information om utgåvan se: Ryska Statsbiblioteket, <https://search.rsl.ru/ru/cord/01002360462>; WorldCat, https://www.worldcat.org/title/christliches-gesangbuch/oclc/993847076&crefer=brief_results.

40 Det finns organiskt material bevarat mellan bladen: ett mörkt hårstrå och ett torkat blad finns mellan s. 672 och s. 673, ett annat torkat blad finns mellan s. 254 och s. 255.

Christliches
Gesangbuch.

St. Petersburg 1823.
Gedruckt und zu haben bei Karl Kray in der kleinen Moröfki.

.....
O d e s s a,
zu haben bei Alphonfus Collin, Buchhändler.

och bakre pärm och med marmorerade sidor. Bindningens papper har år 1820 som vattenmärke, vilket innebär att detta är en samtida bindning. På försättsbladet finns prisuppgifter, ”4,50 thul”. Exemplet är i behov av vård.

Främre pärm av *Christliches Gesangbuch*.

Christliches Gesangbuch är en gedigen psalmsamling som innehåller 1022 psalmer och är försedd med innehållsförteckning efter ämne, sångregister och en erratalista. Före psalmerna anges deras melodi och efter texterna anges ordförklaring samt hänvisningar till ställen i Bibeln som omnämns i texten. En Psalmbok brukar ofta ges som konfirmationsgåva. ”Psalmboken var inte vilken bok som helst. Den var en personlig egendom och hörde samtidigt till den sakrala sfären”.⁴¹ Utgåvan som vi diskuterar här, och de särskilda inskriptionerna, avspeglar den tyska diasporans församlingsliv i Sankt Petersburg. Detta är ett gåvoexemplar till konfirmationsdagen, försett med ett fint stilrent band av svart skinn. Texten är tryckt med fraktur på fint papper. Genom att studera tekniken som används för att trycka boken och binda exemplet kan vi se hur boktryckaren och en anonym bokbindare

---

41 Nils-Arvid Bringéus, ”Gävoboken: Om psalmboken som folkbok”, i *Svenska landsmål och svenskt folkliv* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien, 2003), 89.

Dinns Gudsord
Zinn Gudsord von Coformot
gon Leroy für unsern Jünger
Tochter Elisabeth Anna

Tuhl

Din selbste Dein Lieb
Din Welt, 1820, den 19ten
November, Ein Montag um
 $\frac{1}{4}$ fünf 3 uhr gebracht ist
Din 5ten December 1820

Gerichtsgenossen sind folgende
Herr Friedrich Bieck, Herr
Herr Nikolaj Schultze Tapacir
Madame Sprickh, Parckenmacherin
Madame Sell Cathrina Girsensen
= Tischler Tochter geborn
Pastor Johann Neumann

Conferimiat am Pastor Kohlraif den 17ten
1836 den 17ten May

ackumulerar seklers kunskap om bokproduktion och tar den med sig till ett nytt land och en ny tid. Per Cullhed skriver i ”Boken som vittne om sin tid”:

Materialet och kodikologi bygger på direkta fakta som kan utläsas ur ett material eller teknik, men resultatet av detta, sammanvävningen av observationer, gör föremålet till en representant för sin tid. [...] Böcker är utmärkta monument över sin tid, och en äldre boksamling kan liknas vid en statypark eller varför inte ett Pompeji där grävandet i kulturlager ersatts av ett försiktigt fingrande, fotograferande, läsande och bläddrande som till sist gör det möjligt att ställa fram boken på en piedestal där den görs synlig och begriplig på fler sätt än bara genom sin text.⁴²

Dedikationen på försättsbladet innehåller födelsedatum och konfirmationsdatum, namn på konfirmand, namn på konfirmationsvittnen samt deras yrken, och namn på dop- och konfirmationsprästen. Ingen plats anges, inte heller namnet på den som skrev dedikationen. Det framgår dock att det är en av föräldrarna till konfirmanden. Dedikationen har troligen gjorts av en och samma hand även om handstilen varierar något mot slutet. Vissa bokstäver är skrivna på ett äldre sätt, men största delen av texten är skriven med tidsenlig stil. Det förekommer även några stavfel.

Dieses Gesangbuch ist zum Geschenk am Coformazon Tag für meine Jüngste Tochter Elisabeth Anna Juhl Sie erblickte das Licht der Welt, 1820, den 19te. Nofember, früh Morgens um ¼ auf 3 uhr getauft ist Sie den 5ten December 1820 Jahres Taufzeugen sind folgende Herr Friedrich Bieck. Kaufmann Herr Nikolaj Schultz Tapecir Madame Sprink, Parukenmacherin Mademoisell Catrina Girgensen = Tischlers Tochter getauf von Pastor ferrer Neumann. Comferimirt von Pastor Kohlraif der Sohn 1836 den 17ten Majj.

’Den här psalmboken är en present på konfirmationsdagen till min yngsta dotter Elisabeth Anna Juhl. Hon föddes den 19 november 1820, tidigt på morgonen klockan kvart i tre. Hon döptes den 5 december 1820. Dopvittnen är följande: Herr Friedrich Bieck, köpman, Herr Nikolaj Schultz,

42 Per Cullhed, ”Boken som vittne om sin tid – kodikologiska betraktelser över Johannes Freinsheims bokgåva till Johan Skytte”, i *Bokens materialitet: Bokhistoria och bibliografi: Bidrag till en konferens anordnad av Nordiskt nätverk för editionsfilologer, 14–16 september 2007*, red. Mats Malm, Barbro Ståhle Sjönell och Petra Söderlund (Stockholm: Svenska vitterhetssamfundet, 2009), 53.

tapetserare, Madame Sprink, perukmakerska, Mademoiselle Catrina Girgensen, snickarens dotter, döpt av Präst Neumann. Konfirmerad av Pastor Kohlraif, sonen, 17 maj 1836.’

Joseph Amadeus Kohlreiff (1806–1837) som omnämns i dedikationen är pastor i Sankt Mikaelns pastorat i Sankt Petersburg.⁴³ Den gemensamma tysk-estniska luthersk-evangeliska Den Helige Mikaelns församling i Sankt Petersburg grundas år 1731 och existerar fram till 1841. Den har ett församlingshem i Kadettkårens byggnad på ön Vasiljevskij i Sankt Petersburg där det sedan stadens grundande bor många tyskar av luthersk tro: handelsmän, militärer, diverse tjänstemän och studenter. År 1841 gav tsaren Nikolaj I (1796–1855) en order att flytta kyrkan till en privat byggnad. I och med detta delades församlingen i två, en tysk och en estnisk församling. Den tyska församlingen etablerade sin kyrka, Sankt Mikael, i ett privat hus på 3:e linjen på ön Vasiljevskij, och den estniska församlingen grundade kyrkan Sankt Johan.⁴⁴

Utgivaren Karl Kray d.ä. (1773 i Leipzig – 1832 i Sankt Petersburg) är ägare av ett tryckeri, en bokhandel och ett tyskt så kallat Leihbibliotek, lånebibliotek, en tysk uppfinning med stor spridning i Sankt Petersburg under slutet av 1800-talet. Böcker och särskilt noter lånas för en liten summa. Man kan även årsprenumerera på dessa lånebibliotek som många bokhandlare öppnar för att kunna överleva ekonomiskt. År 1814 öppnar Karl Kray ett tryckeri i Sankt Petersburg, i Bremmers hus på Isaakievskajatorget 197. År 1817 flyttar tryckeriet till gatan Malaja Morskaja 120, i doktor Frosts hem, där det finns fram till 1856. I tryckeriet trycks både böcker, periodika (bland annat tidningen *Russkij Invalid* ’Den ryska handikappade’) och noter.⁴⁵ Karl Kray ger ut flera polska författare och trycker den polska tidningen *Balamut Petersburgski*.⁴⁶ I november 1832 efter Krays bortgång tar hans son Karl Kray d.y. (1809–1874) över tryckeriet och fortsätter utgivningen fram

43 Joseph Schnurr, *Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen-Evangelischer Teil* (Stuttgart: AER Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, 1978), 152. Friedrich Bieck (1778–1838), köpman från Moskva, ligger begravet i Vvedenskoje kyrkogård i Moskva, se uppgifter och bilder i Find a grave: <https://sv.findagrave.com/memorial/123603828/friedrich-bieck>.

44 E. E. Knjazeva och G.F. Solov'eva, *Ljuteranskie cerkvi i prichody Rossii XVIII–XX vv.: Istoričeskij spravočnik*, (Sankt Petersburg: Litera, 2001).

45 F. E. Purto, "Nemeckie notoizdateli i nototorgovcy i muzykal'noe obrazovanie peterburgskogo obščestva konca XVIII- pervoj četverti XIX vekov", i *Notnye izdanija v muzykal'noj žizni Rossii: sbornik statej*, Vyp.4 (Sankt-Peterburg: RNB, 2013), 26–32.

46 G. Poćepko, "Kraj", i *Slownik Pracownikow Książki Polskiej*, (Warsawa, Łódź, 1972), 462.

till 1856. Karl Kray d.ä. betraktas som en av de bästa kvalitetstryckarna i Ryssland. Greven N.P. Rumjancev, som är boksamlare och utgivare, trycker sina böcker hos de bästa tryckarna i Moskva och Sankt Petersburg, bland annat hos Karl Kray.

Samarbete mellan utgivare och bokhandlare är vanligt förekommande under denna period av ekonomiska skäl. Bokhandlarna kallas koncessionärer och deras namn trycks på titelsidan. Alphonsus Collin är en schweizisk bokhandlare i Odessa, frimurare, som äger en bokhandel, tillsammans med ett lånebibliotek och en pappershandel. Hans verksamhet i Odessa startar 1819–1820 och den 30 juni 1820 får han titeln ”Handlare av första klass” i Odessa. Collin säljer främst böcker på franska som kommer från Marseille och andra franska hamnstäder.⁴⁷

På titelbladets revers i *Christliches Gesangbuch* står det: ”Zum Druf erlaubt...St.Peterssburg, den 16. Januar 1822. Carl von Poll, Zensor.” All bokproduktion och bokhandel i Ryska imperiet kontrolleras av censur. Den interna censuren bevakar allt som trycks i landet, på alla språk. Utländska censuren kontrollerar importerade böcker som säljs i bokhandeln. Dessutom finns det en särskild tillsynsmyndighet som övervakar om typograferna, biblioteken och bokhandeln följer lagen.⁴⁸ 1804 ställs censuren under förvaltning av utbildningsdepartementet. *Christliches Gesangbuchs* censor, adelsmannen Karl Karlovič von Pol’ studerar vid universitetet i Moskva. 1813–1820 tjänstgör han vid polisministeriet och 1821 blir han chef för 3:e avdelningen vid departementet för kyrkliga frågor. Samtidigt, den 1 september 1820 blir han utnämnd till censor vid den centrala kommissionen i Sankt-Petersburg. Från 1826 till 1827 är han censor vid den översta censurkommissionen.

Avslutande ord

Även om Klostermannsamlingen är fragmentarisk har böckerna, och inte minst deras provenienshistoria, potential för framtida forskning. Det är därför av vikt att förteckna, katalogisera och göra samlingen tillgänglig.

⁴⁷ A. I. Serkov, *Russkoe masonstvo: 1731–2000. Ėnciklopedičeskij slovar’*, (Moskva: ROSSPĖN, 2001), 409.

⁴⁸ N. A. Grinčenko, N. G. Patruševa och I. P. Fut, ”Cenzory Sankt-Peterbugra (1804–1917): (Annotirovannyj spisok)”, *Novoe literaturnoe obozrenie* 69, nr 5 (2004): 364–394.

Rolf Klostermanns forskningsintressen speglas i hans boksamling. Den är fortfarande aktuell och innehåller böcker av intresse för den nutida forskningen. Maria Pavlovnas brevväxling publicerades 2017 under titeln *Aleksandr I, Marija Pavlovna, Elizaveta Alekseevna: perepiska iz trech uglov 1804–1826* 'Alexander I, Marija Pavlovna, Elizaveta Alekseevna: brevväxling från tre håll 1804–1826', av E. Dmitrieva och F. Šedevi (Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2017). Innan dess publicerades en avhandling om sekterna i Ryssland, av Alexandr M. Etkind, *Chlyst: sekty, literatura i revoljutsija* (Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 1998). Klostermannsamlingen innehåller flera böcker som senare har blivit utgivna i andra upplagor eller som faksimilutgåvor. Bland dessa är verk av kyrkohistorikerna E.E. Golubinskij och V.G. Družinin, utgivna i den vetenskapliga serien *Slavistic printings and reprintings*, i slutet av 1960-talet.

När vi tänker tillbaka på dessa två boksamlare, Rolf Klostermann och Fritz Lieb, inser vi att deras samtida politiska verklighet förefaller som något oväsentligt, flytande, till och med störande. Det som står kvar, det som är bestående är deras forskning, deras kärlek för det skrivna ordet och deras fantastiska boksamlingar. En boksamling är, som alla fysiska ting, skör och tiden utsätter den för prövningar. Böckerna skadas eller försvinner, men boksamlingen påverkar alla som kommer i kontakt med den. Den del av Klostermanns boksamling som våra kollegor vid UB en gång räddade från försummelsen, ger oss en föreställning om Klostermanns liv och verk. Boksamlingen bevarar samtidigt minnet av flera andra personer och institutioner, andra boksamlingar och historiska händelser som har lämnat spår i diverse anteckningar och signaturer i samlingens exemplar.

Tack

Vi vill tacka alla som hjälpte oss i arbetet med detta kapitel och särskilt hjärtligt tack till Anders Larsson, Melanie Hellqvist, Heike Ullrich och Marina Goriounova.

Oppublicerade källor

GUB, Göteborgs universitetsbibliotek
Axel Boëthius papper H 80:30.

Publicerade källor och litteratur

- Aland, Kurt. "Klostermann, Erich". I *Neue Deutsche Biographie*. Vol. 12, 1979. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116234946.html>.
- Bazanov, Pëtr N. "Publishing houses of Duke Georgiy N. Leykhtenbergskiy "Grad Kitez" and "Detinets". *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv* 20, nr 3 (2014): 72–78.
- Berger, Heike Anke. *Deutsche Historikerinnen 1920–1970: Geschichte zwischen Wissenschaft und Politik*. Frankfurt: Campus, 2007.
- Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 4. Herzberg: Traugott Bautz, 1992.
- Bringéus, Nils-Arvid. "Gävoboken: Om psalmboken som folkbok". I *Svenska landsmål och svenskt folklied*, 89–116. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien, 2003.
- Burleigh, Michael. *Germany turns Eastwards: A study of 'Ostforschung' in the Third reich*. London: Pan, 2002.
- Chisamutdinov, Amir Aleksandrovič. *Russkaja slovesnost' v Šanchae*. Vladivostok: Izdatel'stvo Dal'nevostočnogo universiteta, 2014. <https://evols.library.manoa.hawaii.edu/handle/10524/47224>.
- . *Russkie literary-emigranty v Kitae: Materialy k slovarju (1-ja polovina XX v.)*. Vladivostok: Izdatel'stvo Dal'nevostočnogo universiteta, 2017. <https://evols.library.manoa.hawaii.edu/handle/10524/56907>.
- Cullhed, Per. "Boken som vittne om sin tid – kodikologiska betraktelser över Johannes Freinsheims bokgåva till Johan Skytte". I *Bokens materialitet: Bokhistoria och bibliografi: Bidrag till en konferens anordnad av Nordiskt nätverk för editionsfilologer, 14–16 september 2007*, redigerad av Mats Malm, Barbro Ståhle Sjönell och Petra Söderlund, 53–64. Stockholm: Svenska vitterhets-samfundet, 2009.
- Davison, R. M. "The Lieb collection in Basel university library". *Solanus*, nr 15 (July 1980): 1–11.
- von Detlef, Jena, och Susanne Concha Emmrich. "Von Maria Pawlowna zum heiligen Eugenios von Trapezunt. Auf Spuren des Slawisten und Kirchenhistorikers Robert Adolf Klostermann in Thüringen und Sweden". *Zeitschrift des Vereins für Thüringische geschichte* 61 (2007): 181–214.
- Förster, Frank. *Die "Wendenfrage" in der deutschen Ostforschung 1933–1945: Die Publikationsstelle Berlin-Dahlem und die Lausitzer Sorben*. Schriften des Sorbischen Instituts 43. Bautzen: Domowina, 2007.

- Granberg, Antoaneta, och Mirja Varpio. Church Slavonic books in Sweden: Gothenburg and Skara: Catalogue. *Slavica Gothoburgensia* 9. Gothenburg: University of Gothenburg, 2009. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/21006>.
- Granberg, Antoaneta, Mirja Varpio, och Hans Åkerström. *Klostermann's Slavic collection at the Gothenburg University Library in Sweden*. *Acta Bibliothecae Universitatis Gothoburgensis* 29. Gothenburg: University of Gothenburg, 2008. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/4743>.
- Grinčenko, N. A., N. G. Patruševa och I. P. Fut. "Cenzory Sankt-Peterbugra (1804–1917): (Annotirovannyj spisok)". *Novoe literaturnoe obozrenie* 69, nr 5 (2004): 364–394.
- Harnesk, Paul, red. *Vem är vem? Götaland, utom Skåne, Halland, Blekinge*. Stockholm: Vem är vem, 1965.
- Kanyar, Helena. "Fritz Lieb und seine russisch-slavische Bibliothek". *Zeitschrift für Slavische Philologie* 50, nr 1 (1990): 80–89.
- Kanyar-Becker, Helena, och Francine-Dominique Liechtenhan. "La collection Lieb à la bibliothèque de l'Université de Bâle". *Cahiers du monde russe et soviétique* 40, nr 4 (Octobre-décembre 1999): 797–800. https://www.persee.fr/doc/cmr_1252-6576_1999_num_40_4_1032.
- Knjazeva, E. E., och G. F. Solov'eva. *Ljuteranskije cerkvi i prichody Rossii XVIII–XX vv.: Istoričeskij spravočnik*. Sankt Peresburg: Litera, 2001.
- Lesovaja, Irina V. "Častnaja knižnaja kollekcija: memorial'nyj aspekt". *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv* 19, nr 2 (2014): 82–86.
- Lieb, Fritz. "Die russisch-slavische Bibliothek in der Universitätsbibliothek Basel". I *Sophia und Historie*, av Fritz Lieb, 19–24. redigerad av Martin Rohkrämer. Zürich: EVZ-Verlag, 1962.
- Ljunggren, Magnus. *De slaviska språken i Göteborg*. Göteborg: Goteborgs universitet, 2014. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/37698>.
- . "De slaviska språken." I Personliga tillbakablickar över ämnesområden vid Göteborgs universitet: Ämneshistorisk dokumentation vid Göteborgs universitet, 54–61. Seniorakademien Dokumentationsserie 4. Göteborg: Göteborgs universitet, 2016. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/51554>.
- Počepko, G. "Kraj". I *Slownik Pracownikow Książki Polksiej*, 462. Warszawa, Łódź, 1972.
- Porret, Eugène. "Biographie Fritz Lieb". I *Sophia und Historie*, av Fritz Lieb, 3–12, redigerad av Martin Rohkrämer. Zürich: EVZ-Verlag, 1962.
- Purtov, F. E., "Nemeckie notoizdateli i nototorgovcy i muzykal'noe obrazovanie peterburgskogo obščestva konca XVIII- pervoj četverti XIX vekov". *Notnye izdanija v muzykal'noj žizni Rossii: sbornik statej*, Vyp. 4. Sankt-Peterburg: RNB, 2013: 26–32.

- Rohkrämer, Martin. "Bibliographie Fritz Lieb". I *Sophia und Historie*, av Fritz Lieb, 356–369, redigerad av Martin Rohkrämer. Zürich: EVZ-Verlag, 1962.
- Šelike, K.-M. "Iz istorii prepodavanija ruskogo jazyka inostrancam: Russkij jazyk v Germanii (XIX – načalo XX vv.)". *Russkij jazyk za rubežom* nr 4 (60) (1979): 64–67.
- Serkov, A. I. *Russkoe masonstvo: 1731–2000. Ėnciklopedičeskij slovar'*. Moskva: ROSSPĖN, 2001.
- Svensk uppslagsbok*. Malmö, 1959.
- Schnurr, Joseph. *Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen-Evangelischer Teil*. Stuttgart: AER Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, 1978.
- Uppsala universitetsbibliotek. *Litteratur inom det slaviska språkområdet ur professor J. A. Lundells boksamling*: Förvärvat år 1941 och införlivad med Uppsala universitetsbibliotek. Uppsala, 1947.
- Velikodnaja, A. V. "Vladel'českie zapisi na knigach iz sobranija Andžeja Kucharskogo". *Visnyk ONU. Serija: Bibliotekoznavstvo, bibliografiznavstvo, knigoznavstvo* 20, nr 1 (2015): 49–65.

8. GOArts bibliotek: Med orgeln i fokus

Pia Shekhter

Göteborg Organ Art Center (GOArt) vid Göteborgs universitet, bildades 1995 tack vare ett betydande forskningsanslag från Riksbankens Jubileumsfond. Det kom att bli ett nordeuropeiskt centrum för orgelforskning. Uppbyggnaden av ett eget bibliotek till stöd för forskningen var en medveten satsning från starten. GOArts samling av orgellitteratur växte under åren och har kommit att fylla funktionen av ett nordiskt forsknings- och referensbibliotek på området.¹ Göteborgs universitetsbibliotek övertog samlingen i samband med att GOArt avvecklades 2014 och den placerades ett par år senare i ett särskilt ”orgelrum” på Biblioteket för musik och dramatik. Samlingen har stor betydelse för studenterna på det konstnärliga masterprogrammet i musik, inriktning orgel med relaterade klaverinstrument, på Högskolan för scen och musik (HSM) samt för organister och orgelforskare i Göteborg – såväl inom som utom universitetet. Den besöks också regelbundet av forskare, organister och orgelbyggare från övriga Sverige samt internationella gäster. Samlingen kan alltså sägas fylla samma funktion idag som tidigare, men med andra förutsättningar.

GOArt inriktade sig främst på orgelinstrumentet, men även på relaterade tangentinstrument som cembalo, klavikord, harmonium, hammarklaver och fortepiano. Bland dessa hade klavikordet en särställning tack vare den intima sammankopplingen instrumentet hade med orgeln fram till början av 1800-talet, som övningsinstrument i hemmet.

Syftet med kapitlet är att beskriva denna exklusiva samling som speglar den framstående verksamhet som bedrevs vid Göteborg Organ Art Center. Eftersom samlingen helt och hållet är uppbyggd med forskningen som utgångspunkt har jag funnit det viktigt att inledningsvis ge en bild av GOArts många verksamhetsområden. Då biblioteket har skapats genom

---

1 Två stora specialbibliotek inom det orgelrelaterade fältet bör omnämnas i sammanhanget. Det i särklass största är Library and Archives of the Organ Historical Society i Villanova (PN) <https://organhistorical-society.org/>. Ett annat är The British Organ Archive (BOA), vid Cadbury Research Library, University of Birmingham, <https://www.bios.org.uk/resources/boa.php>

forskningsprojekt från vår samtid, har jag kunnat dokumentera GOArt och dess biblioteks historia genom intervjuer med forskarna.²

GOArt – en introduktion

Planer på ett centrum för orgelkonst vid Göteborgs universitet (GU) fanns redan i slutet av 1980-talet. De drivande krafterna i arbetet var främst Jan Ling, dåvarande professor i musikvetenskap, och Hans Davidsson, på den tiden orgellärare på Musikhögskolan och doktorand i musikvetenskap, senare professor i orgelspel vid Eastman School of Music, University of Rochester, New York, med flera befattningar. Upprinnelsen var bland annat en analys av orgelbehovet för kyrkomusikerutbildningen med anledning av Musikhögskolans nya byggnad Artisten, som invigdes 1992. En annan viktig förutsättning var inrättandet av den konstnärligt-kreativa forskarutbildningen i musikvetenskap i syfte att uppmuntra musiker att ägna sig åt forskning med utgångspunkt från konstnärliga problemställningar. Efter att Avdelningen för musikvetenskap separerats från Musikhögskolan 1998 kom orgelforskningsprojekten att tillhöra musikvetenskapen. Sedan mitten av nittiotalet användes GOArt som ett inofficiellt samlingsnamn på den orgelforskningsverksamhet som bedrevs inom dåvarande Musikhögskolan och sedermera Institutionen för musikvetenskap. Namnet blev officiellt när styrelsen vid GU etablerade GOArt som en centrumbildning inom den nybildade Konstnärliga fakulteten 1999. Namnet GOArt utvecklades till ett starkt varumärke som signalerade konstnärlig och vetenskaplig excellens. År 2007 integrerades GOArt med HSM. Efter långa diskussioner med fakulteten lades centrumbildningen ned 2014 på grund av otillräcklig finansiering.

År 1995 tilldelades GOArt ett stort anslag från Riksbankens Jubileumsfond för ett tvärvetenskapligt forskningsprogram, bestående av fjorton delprojekt: Förändringsprocesser i nordeuropeisk orgelkonst 1600–1970 – integrerade studier i spelpraxis och instrumentbygge. Hans Davidsson, projektledare och initiativtagare till GOArt, skrev i årsredovisningen för 1995:

---

2 Jag har intervjuat sju personer under 2019 och 2020, som var och en har bidragit med sina respektive perspektiv, med särskilt fokus på olika avsnitt: Carl-Johan Bergsten (databasen); Hans Davidsson (historiken); Sverker Jullander (orgelakademierna och publikationsverksamheten); Johan Norrback (forskningen); Ibo Orgies (biblioteket); Paul Peeters (biblioteket) och Joel Speerstra (undervisning och användarperspektiv).

Programmet förenar moderna vetenskapliga metoder med ålderdomligt hantverkskunnande. Det formulerar teorier men ger dem också konkret gestalt i orgelrekonstruktioner och musikinspelningar. Det betraktar orgeln som ett ”mikrokosmos” där långsiktiga utvecklingslinjer i samhälls- och kulturliv återspeglas: sedan medeltiden har orgeln oavbrutet varit en del av den västerländska civilisationen, men dess yttre gestalt, klang och funktion har underkastats ständiga förändringar.³

Utgångspunkten var instrumenten som en spegling av sin samtid, såväl konstnärligt som tekniskt, sociologiskt som historiskt. Man byggde instrument i en egen verkstad efter historiska förlagor, med stor respekt för äldre instrumentbyggares kunskaper och hantverksskicklighet. Tanken på orgeln som en bärare av ett europeiskt kulturarv fanns alltid närvarande.

Orgeln kan i mycket ses som en tidsspegel: i orglarnas och orgelmusikens utveckling visar sig förändringar i estetiska ideal och religiösa och filosofiska strömningar men också ekonomiska förhållanden och tekniska innovationer. Från en annan synvinkel möts i orgeln bildkonst (arkitektur, måleri, skulptur) och ljudkonst (musik och klang som framställs av musiker, tonsättare och orgelbyggare). Orgelforskning handlar alltså om *kultur* i vid mening, omfattande ett brett spektrum av mänskliga aktiviteter och kompetenser av konstnärlig, hantverksmässig och vetenskaplig art.⁴

Fokus låg på uppförandep Praxis och instrumentbygge samt på instrumentens förhållande till det omgivande samhället. En central frågeställning var vad man kunde lära av instrumenten i arbetet med att skapa en tidstrogen tolkning; vad som kunde åstadkommas med instrumentet när det skapades. Ett instrument som är byggt för en specifik repertoar vägleder exekutören på ett sätt som moderna instrument inte kan. Erfarenheten av ett djuplodande studium av Europas historiska orglar ledde till utvecklingen av en egen metodologi, där instrumenten sattes in i en vid kontext och utgångspunkten

3 Hans Davidsson, ”Förändringsprocesser i nordeuropeisk orgelkonst 1600–1970”, i *Årsredovisning – Riksbankens Jubileumsfond* (Stockholm: Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond, 1995), 54.

4 Davidsson, 56–57.

blev det dialektiska förhållandet mellan instrumentet, instrumentbyggaren, musikern och musiken.⁵

Sverige har ett unikt arv av historiska orglar från medeltid till mitten av 1800-talet. I samarbete med Riksantikvarieämbetet arbetade GOArt under 1990-talets andra hälft och i början av 2000-talet med att ta fram en bevarandeplan för Sveriges historiska orglar. GOArt deltog också i flera EU-projekt inom kulturarvsforskning och hade ett samarbete med Institutionen för kulturvård vid GU. Det första EU-projektet var ett samarbete kring orgeldatabaser: European Organ Index (EOI). GOArt var koordinator för projekten *The Organ as a Symbol of the European Vision (ORSEV)*, *Corrosion of Lead and Lead-Tin Alloys of Organ Pipes in Europe (COLLAPSE)* och *Sensor System for Detection of Harmful Environments for Pipe Organs (SENSORGAN)*. Inom COLLAPSE utvecklade GOArt viktiga konserveringsmetoder, framförallt när det gäller bekämpning av den vanligt förekommande korrosionen av orgelpipor. Ett liknande arbete skedde inom projektet SENSORGAN där forskarna tog fram metoder för att upptäcka skadliga miljöer för instrumenten. GOArt medverkade även i projektet TRUESOUND – *Bringing True Baroque and Medieval Sound Back to Life in Historic and New Pipe Organs*.

GOArt samarbetade med institutioner och universitet i Danmark, Tyskland, Italien, Nederländerna, Litauen, Lettland, Storbritannien, Polen, Brasilien och USA. Forskarna medverkade i många internationella konferenser, ofta som inbjudna föredragshållare och key-note speakers. GOArt anordnade också regelbundet återkommande orgelakademier i Göteborg med ett stort internationellt deltagande – mer om detta längre fram.

Utbytet med det välrenommerade Eastman School of Music är värt ett särskilt omnämnande. En central person i samarbetet var musikforskaren professor Kerala J. Snyder, som erhöll ett hedersdoktorat vid Göteborgs universitet 2010. Utmärkelsen fick hon inte minst för sin forskning om den unika Dübensamlingen i Uppsala universitetsbibliotek. Med hedersdoktoratet ville GU också uppmärksamma Snyders värdefulla bidrag till orgelforskningen

---

5 Susanne Holmgren och Gustav Bertilsson Uleberg, red., *RED10 research evaluation: Reports from the evaluation of all research at the University of Gothenburg 2010* (Göteborg: University of Gothenburg, 2011), 145, https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/24885/1/gupea_2077_24885_1.pdf.

vid GOArt där hon har handlett en hel generation doktorander. En festskrift till Kerala Snyder har nyligen publicerats.⁶

GOArt verkade i nära samarbete med HSM och åstadkom på det sättet en fruktbar miljö för studenter och forskare. Detta låg helt i linje med universitetets vision om kompletta miljöer med nära samspel mellan forskning och utbildning. 2011 inrättades ett masterprogram i orgel med relaterade klaverinstrument med inriktning på interpretation och improvisation på HSM, i samarbete med GOArt. Doktoranderna involverades i ett flertal projekt med seniora forskare, postdokstipendiater och utländska gästforskare. Undervisningen berikades av att Göteborg erbjöd ett exklusivt utbud av instrument byggda för olika epokers repertoar.

Forskare knutna till GOArt har, vid sidan av ett flertal avhandlingar, producerat mängder av artiklar, bidrag till lexikon, forskningsrapporter och instrumentdokumentationer samt åtskilliga CD-skivor. GOArt grundade 2000 en egen publikationsserie inom GU, *GOArt Publications*. Huvudredaktör för serien var Sverker Jullander, som 2006 efterträddes av Joel Speerstra. Inom serien fanns två underserier, *GOArt Research Reports*, med vetenskapliga artiklar av medarbetare i GOArts olika forskningsprojekt, och *GOArt Organ Documentation Reports*, med detaljerade rapporter över GOArts orgeldokumentationer.

Göran Blomqvist, dåvarande VD för Riksbankens Jubileumsfond, skrev att fonden kände: ”glädje, stolthet och tacksamhet över GOArt, ett av våra allra finaste och mest uppmärksammade forskningsprojekt!”⁷ GOArt fick också mycket gott betyg i den externa utvärdering av forskningen vid GU som genomfördes 2010, ”RED10”:

Overall we find that the research productivity is *good*, and both quality and relevance are *very good*. GOArt has an *excellent* infrastructure and *excellent* cooperation and network activity, and its future plans are realistic, as far as this is possible to evaluate in a volatile funding situation.⁸

6 Bidragen till festskriften finns publicerade digitalt i serien GOArt Publications på <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/54750>.

7 Göran Blomqvist, ”Orgelforskning”, i *Entusiasm och engagemang: 10 år med Orgelkonstens vänner: Historien om ett orgelforskningscentrum och dess vänförening*, red. Peter Lundberg (Göteborg: Orgelkonstens vänner, 2010), omslagets insida.

8 Holmgren och Bertilsson Uleberg, *RED10 research evaluation*, 146.

Orgelforskningsverkstaden

Ett utmärkande drag för GOArts forskning var det tvärvetenskapliga arbetssättet, i första hand med Chalmers tekniska högskola i Göteborg. De discipliner på Chalmers som involverades var materiallära, teknisk akustik, termo- och fluiddynamik samt oorganisk miljökemi. Orgelforskningsverkstaden tillkom 1995 för att stödja GOArts instrumentstudier ”och utgjorde ett internationellt orgellaboratorium”.⁹ Tack vare verkstaden kunde man praktiskt tillämpa forskningens rön om äldre framställningsmetoder och rekonstruera historiska orglar och klavikord. Ett centralt forskningsområde var de äldre orgelpiporna och deras överlägsna klangkvalitet. Datoriserade modeller, framtagna vid Chalmers, gav möjligheter till noggrann analys av orgelpipornas tonalstring. Upptäckten att gjutningen av piporna skedde på en bädd av sand var ett avgörande genombrott i projektet. Forskarna fann också att rätt sorts ”föroreningar” i metallen hade stor betydelse. En viktig person som bör nämnas i sammanhanget är orgelbyggaren Munetaka Yokota – expert på pipdesign, piptillverkning och intonation. Han anställdes som gästprofessor vid GU 1994. Verkstaden, som inrättades och ägdes av GU, avvecklades 2009. Delar av den, till exempel gjutbänkar och redskap för piptillverkning, magasinerades hos Dacapo Mariestad, där Institutionen för kulturvård vid GU bland annat var ansvarig för utbildningen i bygghantverk.

År 1991 startade det Nordtyska orgelforskningsprojektet, som var ett samarbete mellan Musikhögskolan och Chalmers. Målet var att framställa en 1600–1700-talsorgel, i stil med de magnifika orglarna i Nordtysklands hansestäder byggda av mästaren Arp Schnitger – en storhetstid i orgelns historia. Man studerade äldre tillverkningsmetoder, men använde moderna maskiner och verktyg samt datorer. Byggnationen av orgeln finansierades med statliga forskningsanslag (Forskningsrådsnämnden och Humanistiskt-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet) samt med medel från olika forskningsstiftelser och Svenska Handelsbanken. Orgelbyggare från flera länder deltog i projektet och varje del i processen dokumenterades noggrant. Det fanns även ett samarbete med projektet Ostindiefararen Götheborg, i vars smedja alla smidda järndelar i orgeln tillverkades. Efter en omfattande ombyggnad av Örgryte nya kyrka skapades en idealisk plats för orgeln,

⁹ Hans Davidsson, *Orgelmästarnas hemligheter spåras: Visionen, vägen, målet: Om tillkomsten av nordtyska barockorgeln i Örgryte nya kyrka* (Göteborg: Göteborg Organ Art Center, 2000), 13.

Den nordtyska barockorgeln i Örgryte nya kyrka (Fotograf: Ulf Celander, © GOArt).

även i akustiskt hänseende. Akustiken var ett område där samarbetet med Chalmers var viktigt. Kyrkans restaurering och ombyggnad finansierades till största delen av Länsarbetsnämnden, men också med EU-medel, genom en arbetsmarknadsutbildning för arbetslösa som fick lära sig gamla hantverks-

metoder. Detta skedde parallellt med bygget av orgeln, men ingick inte i det nordtyska orgelforskningsprojektet. För att nå projektets konstnärliga mål utvecklades en tvärvetenskaplig forskningsmetodik som senare har kommit att beskrivas som processrekonstruktion. En internationell referensgrupp med Harald Vogel som extern konsult följde hela projektet, vilket genomfördes i samarbete mellan orgelbyggarna Mats Arvidsson, Sverige, Henk van Eeken, Nederländerna och Munetaka Yokota, Japan/USA under Hans Davidssons ledning. Munetaka Yokota var ansvarig för piptillverkningen samt orgelns klang och intonation, vilket var en konstnärlig process. Det nordtyska orgelprojektet inbegrep såväl arkivforskning som teknisk forskning i material, akustik och flödesdynamik. I orgelverkstaden tillverkades så gott som alla delar, inklusive de cirka 4000 piporna och alla trädelar. Orgeln invigdes högtidligen vid Göteborgs internationella orgelakademi i augusti 2000 med många prominenta utländska gäster. Sedan dess används den inom orgelundervisningen på HSM.

Projekteringen och byggandet av orgeln blev från 1995 också betydelsefullt inom forskningsprogrammet Förändringsprocesser i nordeuropeisk orgelkonst 1600–1970, inte minst i de delprojekt där GOArt samarbetade med Chalmers. En virtuell orgel byggdes upp i den så kallade tredimensionella kuben på Institutionen för arkitektur. Besökaren kunde virtuellt sväva omkring i orgeln med hjälp av projiceringar och 3D-glasögon.

Hans Hellsten skriver lite tillspetsat i sin bok *Instrumentens drottning*: ”Paradoxalt nog kan det färdiga instrumentet ses som en biprodukt. Huvudarbetet kan sägas ha varit den omfattande forskning projektet genererat.”¹⁰ Orgeln i sig utgör således såväl en primärkälla som ett forskningsresultat. Kerala Snyder beskriver Örgryteorgeln som ”a work of musical scholarship” och ställer den provokativa frågan: ”How do you footnote an organ?”¹¹

I orgelverkstaden genomfördes fler forskningsbaserade instrumentbyggnadsprojekt och GOArt anlätades för orgelrekonstruktioner på beställning, till exempel en orgel i Schnitgerstil till Korean National University of Arts i Seoul, och ett liknande instrument till Anabel Taylor Chapel vid Cornell University i Ithaca, New York, som invigdes år 2011. Ett annat prestigefyllt

10 Hans Hellsten, *Instrumentens drottning: Orgelns historia och teknik* (Stockholm: Natur och kultur, 2002), 173.

11 Kerala J. Snyder, ”The Örgryte organ as a work of musical scholarship”, i *The North German organ research project at Göteborg university*, red. Joel Speerstra (Göteborg: Göteborg Organ Art Center, 2003), 360–61.

uppdrag var att för Eastman School of Music bygga en kopia av den Caspariniorgel från 1776 som finns i Helgeandskyrkan i Vilnius. Detta instrument, med placering i Christ Church, Rochester, invigdes 2008. Som ett kuriosum kan nämnas att den orgel som skulle till Seoul först byggdes upp i sin helhet i den så kallade kopparbunken, det före detta högspänningslaboratoriet på Chalmers campus.

I *RED10* sammanfattades betydelsen av GOArts orgelbyggnadsprojekt så här:

The research carried out at GOArt is beneficial to organ builders, organ restorers and conservators, organ owners, historians, organ players and other musicians, in summa the whole field of organ culture. The relevance is felt both in concrete organ building and restoration projects and in a wider understanding of the historical importance of organ culture. The relevance has been proved in a concrete and material manner in GOArt organ building projects (Örgryte and Casparini organs, numerous clavichords, etc.).¹²

Göteborg International Organ Academy

Göteborgs internationella orgelakademi startade 1994 och därefter hölls akademier vartannat år med olika temata. Så småningom organiserades de av Föreningen för Göteborgs internationella orgelakademi (FGIOA) och Göteborgs stad blev huvudfinansiär.¹³ Akademierna riktade sig till forskare, lärare, studenter, instrumentbyggare och kyrkomusiker. Utgångspunkten var GOArts olika forskningsprojekt, och Göteborgs rika tillgång på olika typer av orglar spelade en viktig roll. Akademierna var ett internationellt forum för kunskapsbyggande och lockade en stor mängd utländska deltagare. Vid varje akademi stod en ny eller nyrenoverad orgel i fokus. Höjdpunkten kom år 2000 när den nordtyska barockorgeln i Örgryte nya kyrka invigdes med flera utländska dignitärer som deltagare och exekutörer. Orgeln rönt stort internationellt intresse. En annan milstolpe var invigningen 1998 av den nybyggda orgeln i Cavallé-Collstil i Artisten, speciellt avsedd för musik från fransk romantik. 2011 övergick man till att hålla årliga akademier. Från och med 2017 kallas de för orgelfestivaler och har en ny struktur

¹² RED 10, s 149

¹³ Göteborgs internationella orgelakademi, "Göteborg International Organ Academy", åtkomstdatum 26 november 2020, <https://www.organacademy.se/>.

med en mer medveten inriktning på att nå ut till olika målgrupper och på publika evenemang: master classes för studenter, workshops, föredrag och konserter med inhemska och internationella gästartister och forskare. Workshops och master classes hålls under en vecka (måndag–fredag), medan de omkringliggande helgerna avsätts till konferenser som riktar sig mot forskarsamhället och knyter an till pågående forskningsprojekt. Festivalen har en återkommande kulturarvsdag då man koncentrerar sig på orgeln som del av vårt kulturarv. Det finns också ett särskilt fokus på barn och ungdom, med orgelsafari som ett återkommande inslag. En annan populär aktivitet är möjligheten att bygga en egen orgel med hjälp av en byggsats, en så kallad DO-orgel.¹⁴

Föreningen för Göteborgs internationella orgelakademi kan sägas föra vidare ett antal projekt som GOArt drivit under åren, genom regelbundna forskarmöten och värdskap för ett av Riksbankens Jubileumsfond finansierat forskningsprojekt: Stiftvalsen som musikarkiv. 2018 bildade FGIOA aktiebolaget Goart AB, som driver flera projekt, bland annat arbetet med Göteborgs nya konserthusorgel, som beräknas stå färdig 2021. Ett ramavtal med Svenska kyrkan gällande inventering av orglar har tecknats, och föreningen har ett formellt samarbetsavtal med GU kring användning av GOArts databas för orgelinventeringarna.¹⁵ GU har också ett avtal med Svenska kyrkan för att förvalta och underhålla servern som innehåller orgeldatabasen.

Orgeldatabasen

En viktig aspekt av det omfattande forskningsprogrammet ”Förändringsprocesser i nordeuropeisk orgelkonst 1600–1970” (1995–2000) var dokumentationen, vilket underströks i ansökan till Riksbankens Jubileumsfond: ”En förutsättning för ett forskningsprogram av denna art och omfattning är att en omfattande och välstrukturerad dokumentation finns samlad och lätt tillgänglig för samtliga medverkande forskare.”¹⁶

---

14 ”Orgelkids SE”, åtkomstdatum 26 november 2020, <https://www.orgelkids.se/>.

15 Göteborgs internationella orgelakademi, ”Orgelinventeringar”, Göteborg International Organ Academy, åtkomstdatum 26 november 2020, <https://www.organacademy.se/orgelinventeringar>.

16 Hans Davidsson, ”Ansökan till Riksbankens Jubileumsfond. Beskrivning av forskningsprogrammet ’Förändringsprocesser i nordeuropeisk orgelkonst 1600–1970 – integrerade studier i spelpraxis och instrumentbygge’”, 23 augusti 1994, 8.

Ett bibliotek och en databas skulle utgöra viktiga integrerade delar av forskningen. Databasen skulle vara ett verktyg för att hantera den stora mängd data som samlats in under programmets första år och som sedan bildade utgångspunkten för forskningen. Informationen inhämtades inledningsvis genom studieresor till historiska orglar i olika länder. Studier av äldre orglar kompliceras av att dessa ofta varit utsatta för restaureringar i syfte att anpassa instrumenten till tidens smak. En annan komplikation är att delar inte sällan flyttats mellan olika instrument. Det visade sig också vara nödvändigt att granska tidigare dokumentationer källkritiskt, eftersom de ofta visade sig innehålla felaktigheter. I databasen lagrades även alla resultat som under forskningsprogrammets gång genererats av de olika projekten. Den fungerade dels som ett forskningsverktyg och dels som en plattform för dokumentation. Tanken var också att den skulle kunna bli en viktig informationsresurs för framtida forskningsprojekt.

Databasen kom att användas för dokumentation av orglar på en tidigare okänd detaljeringsnivå. Exempelvis kan varje orgelpipa (av vilka det finns flera tusen i en medelstor orgel) beskrivas med fler än femtio olika mätvärden och kommentarer. Varje orgel har åtminstone 100 parametrar, som land, stad, plats, stil osv. Databasen, som har en mycket komplex struktur, innehåller förutom text även ljud, fotografier, videofilmer, tabeller och diagram. Masoud Mohammadi skrev i sin masteruppsats om databasprojektet: "The existing databases (not more than three or four at this time in Europe) do not handle the instrument documentation at this level."¹⁷ Komplexiteten och den höga detaljeringsgraden gjorde det nödvändigt att utveckla nya dokumentationsmetoder. Ett exempel på en sådan metod är att direktansluta mätutrustning till en dator så att mätvärdena automatiskt förs över till tabeller i Exceldokument. Ett annat exempel är att mäta pipväggarnas tjocklek med ultraljudsteknik. År 2005 publicerade GOArt en omfattande manual för orgeldokumentation, som har fått stor betydelse för framtida renoveringsprojekt.

Databasen skapades av Carl-Johan Bergsten, tidigare utvecklingsingenjör på Volvo, efter en första övergripande kravspecifikation sammanställd av GOArts dokumentalist Paul Peeters, som också var den som testade funk-

17 Masoud Mohammadi, "The Göteborg Organ Art Center's organ database project" (Göteborg, Chalmers tekniska högskola, Department Computing Science, 1996), 6.

tionerna och tillsammans med flera andra medarbetare och forskare lade in materialet. Framtagningen av den slutgiltiga kravspecifikationen var nästan ett projekt i sig. Efter inledande seminarier med flera inblandade skapades ett team som arbetade vidare och höll regelbundna presentationer för forskarna. Även sakkunniga från Riksantikvarieämbetet deltog. På det sättet vidareutvecklades och förfinades strukturen och upplägget. En avgörande faktor för den höga kvaliteten var just att så många ämnesexperter från olika discipliner inom projektet medverkade i uppbyggnaden av databasen – orgelbyggare, musikforskare, organister och andra. Varje forskare ombads specificera vilken typ av uppgifter databasen skulle innehålla och vilken typ av sökmöjligheter den skulle kunna erbjuda. Sökfrågorna i sig kunde vara av komplex natur, så uppbyggnaden av databasen var ingen lätt uppgift. Orgelinstrumenten sattes in i ett historiskt och geografiskt sammanhang. Mängder av uppgifter, till exempel om orgelbyggare och orgelfirmor samt tekniska data för varje enskild del av instrumenten, länkades samman. Databasen är flerspråkig beträffande gränssnitt och fördefinierade alternativ i popup-menyer. Man kan lägga till ett nytt språk vid behov utan att ändra i programvaran, som har en öppen källkod. Den blev en kraftfull forskningsresurs som genom datamining kunde påvisa dolda mönster och sammanhang. Mycket arbete lades ned på att göra databasen användarvänlig, dels för att underlätta sökningar, dels för att göra det enkelt för forskarna att själva lägga till uppgifter i framtida projekt, och på så sätt bidra till att utöka mängden information. Forskarna hade också möjlighet att få ett specialanpassat gränssnitt, inklusive egen sökmotor, utvecklat för sina behov, till hela eller delar av databasen.

En integrerad del av databasen är en katalog där körbiblioteket från Mariakyrkan i Lübeck från 1500- och 1600-talen finns registrerad.¹⁸ En annan del, som är värd ett särskilt omnämnande är Schnitgerdatabasen.¹⁹ Den innehåller en mycket omfattande dokumentation av Arp Schnitgers orglar med fotografier, beskrivningar, ljudexempel och andra dokument och tillkom i samarbete med the Arp Schnitger Institute for Organs and Organ Building vid Hochschule für Künste i Bremen. Tilläggas bör att Carl-Johan Bergsten, tillsammans med Kerala Snyder, har utvecklat en databas för den

18 Kerala J. Snyder, "The choir library of St. Mary's in Lübeck: A database catalogue", University of Gothenburg, åtkomstdatum 26 november 2020, <https://goart-vas-1.it.gu.se/webgoart/goart/Snyder.php>.

19 "Arp Schnitger Datenbank/Database", University of Gothenburg, åtkomstdatum 26 november 2020, <https://goart-vas-1.it.gu.se/Webgoart/goart/schnitger.php>.

värdefulla Dübensamlingen i Uppsala universitetsbibliotek, som finns på en server vid Uppsala universitet.²⁰

Som nämnts ovan har orgeldatabasen en viktig funktion som dokumentations- och presentationsplattform för de pågående stiftsvisa orgelinventeringarna som utförs av eller görs under överinseende av FGIOA. Detta gäller även ett annat pågående projekt som syftar till att presentera svenska 1700-talsorglar – ”ett världsunikt kulturarv”.²¹ Orgeldatabasen ligger idag på en av de servrar som hör till GU, men den är inte publikt tillgänglig i sin helhet. Den består av fem delar: 1. En del ägnad åt orgelinstrumentet med teknisk information; 2. En arkivdel med brev, ritningar, kontrakt, beskrivningar, foton, teckningar etc.; 3. En persondel med information om personer och företag med anknytning till orgelinstrumentet; 4. En del ägnad åt klavikordet; 5. En biblioteksdel med information om böcker, noter, tidskrifter och forskningsmaterial etc. i GOArts bibliotek.

GOArts bibliotek

I ansökan till Riksbankens Jubileumsfond underströks, som tidigare har nämnts, vikten av en stödjande infrastruktur för projekten inom Förändringsprocesser i nordeuropeisk orgelkonst 1600–1970. Redan år 1995 upprättades ett referensbibliotek inom GOArt och en musikforskare med orgel som specialområde, Paul Peeters, anställdes som dokumentalist samma år. Under årens lopp avsattes stora pengar ur forskningsbudgeten för att köpa in relevant litteratur.²² Det var inte ekonomiskt möjligt att bygga upp samlingar av noter och ljudinspelningar, men dessa materialtyper kunde ändå hamna i biblioteket tack vare donationer. Vissa centrala noter köptes dock in, exempelvis till musik av portalfigurerna Johann Sebastian Bach och Dieterich Buxtehude. För att hålla sig à jour med vad som hände inom forskningsfronten tecknades prenumerationer på ett femtiotal tidskrifter på

20 Uppsala universitet, Department of Musicology, ”Düben Database Basic Search”, Uppsala universitet, åtkomstdatum 26 november 2020, <https://www2.musik.uu.se/duben/basicSearch.php>.

21 Göteborgs internationella orgelakademi, ”Svenska 1700-talsorglar”, Göteborg International Organ Academy, åtkomstdatum 26 november 2020, <https://www.organacademy.se/svenska-1700-talsorglar>.

22 År 1995/96 användes cirka 200 000 kronor av forskningsanslagen till biblioteksförvärv. Därefter låg inköpsbudgeten på 100 000 – 120 000 kronor per år, men inköpen avtog mot slutet. År 2013 upphörde förvärvet helt.

flera språk.²³ En stor mikrofilmsamling byggdes upp bestående av digitaliserade notautografer, andra notmanuskript och teoretiskt källmaterial, främst av nordtysk orgelmusik från barocken. Mikrofilmerna finns förtecknade i ett separat dokument. De införskaffades för forskningsbruk, men användes också i undervisningssyfte då studenterna kunde göra jämförelser av källmaterialen med editerade notutgåvor. En del av mikrofilmerna är utskrivna och sparade i spiralbundna häften.

Stommen i GOArts bibliotek utgjordes av en samling som tillhört Gunnar Wahlström (1915–1994).²⁴ Den köptes från Wahlströms dödsbo (1995) och består av cirka 500 orgelrelaterade böcker och noter. Wahlström var själv inte organist utan civilingenjör till yrket, men hade ett stort orgelintresse och genomförde många orgelresor på kontinenten. Vid sidan av böcker och noter samlade han på vykort, fotografier, konsertprogram, tidskriftsartiklar, festskrifter och orgelbeskrivningar – främst gällande orglar i Sverige, men även utländska. Samlingen med ephemera utgjordes av hans eget dokumentationsmaterial och omfattar cirka fyra hyllmeter. Senare erhöles donationer av tonsättaren Torsten Sörensons dödsbo (1996) och organisten Albert Sjögren (2000).

Förvärvet av litteratur, ofta från utländska antikvariat, hade ett brett perspektiv eftersom forskarna intresserade sig för instrumenten som en del av musikkivet och samhället. Fokus låg på litteratur som behandlade olika aspekter av orgelbyggnadskonst (såsom design, material och verktyg), orgelinstrument, orgelbyggare, orgelmusik och kyrkomusik. Olika aspekter av orgeldokumentation var av speciellt intresse: inventeringar, beskrivningar och djupdokumentationer av orglar världen över. Dessutom böcker om teknisk orgelforskning; akustik, metall, termo- och fluidodynamik, alltså de tre forskningsområden som ingick i forskningsprojektet Förändringsprocesser. Det fanns också ett intresse för andra tangentinstrument och deras relation till orgeln. Framförallt gavs klavikordet stort utrymme, vilket delvis hade att göra med att GOArt tillverkade klavikord i orgelverkstaden, vid sidan av orglar. Ett annat fokusområde var teoretisk och praktisk uppförandepaxis med tyngdpunkt på klaverinstrument – även gällande nyskriven orgelmu-

23 En sökning i databasen ger följande uppgifter: 2 716 böcker; 76 broschyrer; 778 noter; 137 ephemera. Det är då viktigt att komma ihåg att uppskattningsvis endast hälften av materialet är katalogiserat i databasen på grund av otillräckliga personella resurser. Mikrofilmerna är förtecknade separat.

24 Informationen om Wahlström från Paul Peters.

sik. Begreppet uppförandep Praxis gavs en vid tolkning: tempo, artikulering, frasering, affektlära, orgelregistrering med mera. Slutligen satsade man på inköp av biografier om kompositörer av orgelmusik, med särskild tonvikt på Johann Sebastian Bach. Bland biografierna ingår också många specialstudier som behandlar en viss tonsättares verk för orgel och/eller besläktade tangentinstrument.

En bok i samlingen av särskilt intresse är en originalutgåva av Abraham Hülphers *Historisk afhandling om musik och instrumenter särdeles om orgwerks inrättningen i allmänhet, jemte kort beskrifning öfwer orgwerken i Sverige* från 1773. Boken som, enligt Paul Peeters, troligen är världens första orgelinventering omfattande ett helt land, innehåller historiskt värdefull information om svenska orglar. Källmaterialet, som finns i Västerås stadsbibliotek, har digitaliserats i GOArt-projektet *Organa Suecia*. Hülphers bok finns nu i universitetsbibliotekets raritetskammare tillsammans med ett antal andra utvalda böcker.

Rariteter ur GOArts samling: Abrah. Abrachs son Hülphers *Historisk afhandling om musik och instrumenter särdeles om orgwerks inrättningen i allmänhet jemte kort beskrifning öfwer orgwerken i Sverige* (Westerås tryckt hos Joh. Laur. Horrn, 1773) och Edward F. Rimbault, *The Pianoforte: Its origin* (London: Robert Cocks and Co., 1860).

År 2005 tog Ibo Ortgies över som dokumentalist. Han hade 1999 erhållit en doktorandtjänst vid musikvetenskapliga institutionen, knuten till det nordtyska orgelprojektet, och disputerade 2004 på en avhandling om stämningssystem i nordtyska barockorglar. Under ett par perioder under 2011 och 2012 arbetade Ibo Ortgies tillsammans med musikbibliotekarien Karin Oscarsson, som anställdes på timmar. De lade ned mycket tid på att ta fram ett specialanpassat klassifikationssystem, vilket av naturliga skäl hängde samman med hylluppställningen. Forskarnas behov av att material med besläktat innehåll skulle placeras tillsammans var en viktig aspekt att ta hänsyn till. En stor del av litteraturen präglades av regionala och lokala geografiska samband, så kallade orgellandskap. Ibo Ortgies införde därför en uppställning enligt lands- och regionskoder, baserat på ISO-standarder. Problemet med att geografiska gränser flyttats under historiens gång avhjälpes med hjälp av sökord i databasen. Vid sidan av arbetet med klassifikationssystemet ägnade sig Karin Oscarsson åt katalogisering. Även Inger Jullander, bibliotekarie på Biblioteket för musik och dramatik, ägnade en mindre del av sin tjänst åt att katalogisera i GOArts databas under perioder i början av 2000-talet.

GOArts samling flyttades till Biblioteket för musik och dramatik 2016. Litteraturen används främst av studenterna på masterprogrammet i orgel med relaterade klaverinstrument, men också av studenterna på kyrkomusikerprogrammet. Samlingen har samtidigt behållit sin funktion som forskningsbibliotek eftersom den i hög grad nyttjas av orgelforskare, såväl inom som utom Göteborg. Hans Davidsson har sagt att den ”skapar identitetskänsla och en positiv dynamik för utbildning och forskning”.²⁵

GOArts bibliotek är nu en avslutad och sammanhållen samling. Universitetsbibliotekets förvärv av liknande litteratur hamnar på respektive avdelning enligt bibliotekets klassifikationssystem: böcker om orglar förs till avdelningen musikinstrument; böcker om uppförandep Praxis till avdelningen musikteori etc. Mycket hamnar på avdelningen musikhistoria. Universitetsbiblioteket övertog ett trettiotal av GOArts tidskriftsprenumerationer, något som är av stor betydelse för forskarna.

---

25 Hans Davidsson i samtal med författaren, 8 november 2020.

Utlåningen ur GOArts bibliotek skedde på förtroendebasis. Biblioteket var ju aldrig tänkt som något annat än en integrerad del av de forskningsprojekt som bedrevs inom GOArt. Enstaka undantag gjordes för studenter och lärare på HSM och i musikvetenskap, annars var det ett referensbibliotek även för forskarna, som dock hade möjlighet att ta med böcker till sina arbetsrum. Lånen kvitterades antingen på en lista eller i en dator som stod i biblioteket. I Biblioteket för musik och dramatik var utlåningen under första tiden begränsad till forskare och studenter på masternivå. När dessa restriktioner upphörde och samlingen gradvis blivit mer känd och efterfrågad blev utlåningen, som idag sker genom att personalen registrerar lånen i ett Exceldokument, alltmer svårhanterlig. Som tidigare nämnts är uppskattningsvis endast hälften av litteraturen katalogiserad i biblioteksdatan. Det är angeläget att hela samlingen blir katalogiserad och därmed sök- och utlåningsbar, även som fjärrlån. Ett första ställningstagande blir att bestämma huruvida man ska fortsätta att katalogisera i databasen så att den blir komplett och först därefter importera posterna till den nationella bibliotekskatalogen Libris för vidare import till UB:s lokala katalog. Alternativet vore att importera de existerande posterna i databasen och katalogisera det resterande materialet direkt i Libris. Redan på GOArts tid fanns en förhoppning att materialet i framtiden skulle kunna lånas ut, även som fjärrlån, och att katalogen skulle bli åtkomlig online. Idag kommer bibliotekspersonalen på Biblioteket för musik och dramatik in i biblioteksdelen av databasen med hjälp av inloggningsuppgifter, men den är inte öppet tillgänglig.

Flera av de ursprungliga planerna för biblioteksdelen i databasen realiserades aldrig eftersom de personella resurserna inte räckte till. Tanken var att katalogposterna skulle berikas genom länkar till de övriga delarna i databasen, men så blev inte fallet. Avsaknaden av länkar underlättar en eventuell framtida import av katalogposter till Libris eftersom biblioteksdelen är helt fristående i databasen. Det skapades en tesaurus över specialanpassade ämnesord med stor detaljrikedom, men tyvärr fanns inte tid att slutföra arbetet med att lägga ämnesord till posterna. I katalogen finns också tesaurusar för person och landsnamn, andra fält har fritextsökning.

Vid en framtida katalogisering av den litteratur som saknas i biblioteksdelen av databasen blir det intrikata klassifikationssystemet en utmaning. Det hela kompliceras ytterligare av att systemet har genomgått två revisioner, även om dessa inte var av en genomgripande karaktär. Hylluppställningen

är också svår att förstå för den som inte besitter specialkunskaper. Detta skulle dock relativt enkelt kunna avhjälpas med en översättning av koderna till klartext. Katalogisatören skulle ha stor hjälp av ämnesordstesaurusen vid ämnesbestämningen, men egen kunskap inom området skulle i hög grad underlätta arbetet. En viktig funktion är uppgifter om RISM-signum.²⁶ Sådana bör inkluderas i nya katalogposser, men det kräver ytterligare kompetens.

”GOArts bibliotek var en pelare inom utbildning och forskning” menar Joel Speerstra.²⁷ Han är nog med att lyfta fram den stora mängd forskningsprojekt, doktorander, postdokstipendiater och gästforskare som har anlitat biblioteket, och understryker att boksamlingen därmed direkt har bidragit till GOArts forskningsresultat och den långa publikationslistan. Biblioteket som fysisk miljö och mötesplats var också betydelsefullt. Alla seminarier med masterstudenterna ägde rum i anslutning till biblioteket som konsulterades frekvent. Även handledningen ägde rum i biblioteket. Denna miljö har i viss utsträckning kunnat återskapas i Biblioteket för musik och dramatik. I samband med projekteringen av ett nytt universitetsbibliotek, som pågår i skrivande stund, vore det angeläget att beakta hur den fysiska placeringen av sammanhållna och öppet tillgängliga specialsamlingar i det nya biblioteket kan bidra till liknande stimulerande studie- och forskningsmiljöer.

“The research carried out at GOArt is unique in its field in the world. There are, to our knowledge, no other comparable research centres or research clusters in the world.”²⁸ Så sammanfattar RED10 GOArt. Även bibliotekets betydelse tas upp: “[...] GOArt’s location in a new building with many opportunities (including the availability of GOArt’s large library) gives the department working conditions and an infrastructure that must be regarded as *excellent*.”²⁹ Den forskningsmiljö som RED10 utpekade som unik lever idag kvar i biblioteket, orgeldatabasen och Föreningen för Göteborgs internationella orgelakademi. Min förhoppning är att mitt kapitel ska bidra till att GOArts bibliotek uppmärksammas och får den framträdande position inom UB som det förtjänar.

---

26 För mer information om RISM, Répertoire International des Sources Musicales, se <https://rism.info/community/sigla.html>.

27 Joel Speerstra i samtal med författaren, 11 december 2019.

28 Holmgren och Bertilsson Uleberg, *RED10 research evaluation*, 148.

29 Holmgren och Bertilsson Uleberg, 149.

Opublicerade källor

Davidsson, Hans. ”Ansökan till Riksbankens Jubileumsfond. Beskrivning av forskningsprogrammet ’Förändringsprocesser i nordeuropeisk orgelkonst 1600–1970 – integrerade studier i spelpraxis och instrumentbygge’”, 23 augusti 1994.

Intervjuer med Carl-Johan Bergsten, Hans Davidsson, Sverker Jullander, Johan Norrback, Ibo Ortgies, Paul Peeters och Joel Speerstra.

Publicerade källor och litteratur

”Arp Schnitger Datenbank/Database”. University of Gothenburg.

Åtkomstdatum 26 november 2020. <https://goart-vas-1.it.gu.se/Webgoart/goart/schnitger.php>.

Blomqvist, Göran. ”Orgelforskning”. I *Entusiasm och engagemang!: 10 år med Orgelkonstens vänner: Historien om ett orgelforskningscentrum och dess vänförening*, redigerad av Peter Lundberg, omslagets insida. Göteborg: Orgelkonstens vänner, 2010.

———. ”Förändringsprocesser i nordeuropeisk orgelkonst 1600–1970”. I *Årsredovisning – Riksbankens Jubileumsfond*. Stockholm: Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond, 1995.

———. *Orgelmästarnas hemligheter spåras: Visionen, vägen, målet: Om tillkomsten av nordtyska barockorgeln i Örgryte nya kyrka*. Göteborg: Göteborg Organ Art Center, 2000.

Göteborgs internationella orgelakademi. ”Göteborg International Organ Academy”. Åtkomstdatum 26 november 2020. <https://www.organacademy.se/>.

———. ”Orgelinventeringar”. Göteborg International Organ Academy. Åtkomstdatum 26 november 2020. <https://www.organacademy.se/orgelinventeringar>.

———. ”Svenska 1700-talsorglar”. Göteborg International Organ Academy. Åtkomstdatum 26 november 2020. <https://www.organacademy.se/svenska-1700-talsorglar>.

Hellsten, Hans. *Instrumentens drottning: Orgelns historia och teknik*. Stockholm: Natur och kultur, 2002.

Holmgren, Susanne och Gustav Bertilsson Uleberg, red. *RED10 research evaluation: Reports from the evaluation of all research at the University of Gothenburg 2010*. Göteborg: University of Gothenburg, 2011. https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/24885/1/gupea_2077_24885_1.pdf.

Mohammadi, Masoud. ”The Göteborg Organ Art Center’s organ database project”. Chalmers tekniska högskola, Department Computing Science, 1996.

- ”Orgelkids SE”. Åtkomstdatum 26 november 2020. <https://www.orgelkids.se/>.
- Snyder, Kerala J. ”The choir library of St. Mary’s in Lübeck: A database catalogue”. University of Gothenburg. Åtkomstdatum 26 november 2020. <https://goart-vas-1.it.gu.se/webgoart/goart/Snyder.php>.
- . ”The Örgryte organ as a work of musical scholarship”. I *The North German organ research project at Göteborg university*, redigerad av Joel Speerstra, 355–61. Göteborg: Göteborg Organ Art Center, 2003.
- Uppsala universitet, Department of Musicology. ”Düben Database Basic Search”. Uppsala universitet. Åtkomstdatum 26 november 2020. <https://www2.musik.uu.se/duben/basicSearch.php>.

9. Eva Andersson – från gråmus till konstnär: Barnbok och illustratör i samlingarna

Andrea Carozzi Bjurström

Det är tack vare den grå musen som jag först hör talas om barnboksillustratören Eva Andersson. Den lilla kantstötta skulpturen står på en hylla hos en vän.

– Det där är Evas mus, säger vännen.

– Vem är Eva? undrar jag.

– Hon var barnboksillustratör och min mammas kusin. Hon ritade bilderna till *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum*. Hon signerade sina bilder med en mus, hon kände sig väl som en själv.

Mötet med gråmusen blir början på mitt sökande efter Eva. Det första spåret efter henne hittar jag i Göteborgs universitetsbiblioteks (UB) stora samling av äldre svensk skönlitteratur för barn, i Humanistiska bibliotekets slutna magasin. Här står *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum* berättad av Vivi Laurent och illustrerad av Eva Andersson. De fantasifulla illustrationerna i böljande jugendinspirerad stil fångar mig. Finns här mer av Evas hand? Barnboksillustratören, likväl som textförfattaren, gör ett konstnärligt arbete. Ändå uppmärksammas historiskt inte illustratörens roll för barnboken på samma sätt som författarens och UB:s bibliotekskataloger ger inte mycket vägledning till den äldre barnbokssamlingens illustratörer.¹ Eva blir en språngbräda in i UB:s äldre barnbokssamling och genom henne belyses, i den första delen av detta kapitel, synen på barnboken och dess illustratör under 1900-talets första hälft. I den andra delen av kapitlet belyses synen på barnboken och dess illustratör på det vetenskapliga biblioteket under samma tid.

---

¹ Den äldre barnbokssamlingen består av böcker utgivna före 1958. I texten har jag valt att använda benämningen illustrerade barnböcker vilket inkluderar både illustrerade kapitelböcker och bilderböcker.

Eva Andersson och barnboken i samhället

Uppväxtåren

Eva Margit Andersson (18/5 1907 - 23/4 1954) föds in i ett Sverige där cirka 80% av alla författare som skriver för barn och ungdom är kvinnor² och där Ellen Key några år tidigare förklarat det begynnande århundradet vara Barnets århundrade. Eva är dotter till Lydia Eriksson och August Andersson. Hon växer upp tillsammans med två äldre systrar i Villa Nordeborg i utkanten av Uppsala. Hennes far är kakelugnsmakare.³ Bara några gator bort bor hennes mormor, morfar och nästan jämngamla kusin Sigrid. Att flera teckningar och skisser som Eva gör av Sigrid finns bevarade i privat ägo tyder på att de två flickorna står varandra nära. Evas konstnärliga intresse börjar tidigt. Redan som tolvåring, år 1920, skickar hon in ett tävlingsbidrag till en teckningstävling i *Dagens Nyheter* (DN), för vilken hon föräras 3:e pris á 10 kronor.⁴ Året därpå vinner hon första pris á 15 kronor i en annan tävling i samma tidning. Enligt redaktionen på DN:s barnsida är hon nu välkänd för dem, efter att ha deltagit i flera föregående teckningstävlingar.⁵ År 1924 är Vivi Laurent, sedermera Vivi Täckholm (1898–1978), med och redigerar ”Barnsidan” på DN när Eva vinner en ny tävling.⁶ Motiveringen till Evas förstapris lyder:

Den främsta vad teckningarna beträffa och som kommer att tilldelas första pris 15 kronor är Eva Andersson (17 år), Villa Nordeborg, Rick. Eg. Hem, Uppsala. Barnsidan är alldeles flat över de båda teckningar, som Eva åstadkommit, och skulle bra gärna vilja att Eva skrev ett brev och berättade litet mera privatim om sig själv.”⁷

Året därpå, 1925, då Eva studerar vid Tekniska skolan i Uppsala – en yrkesskola för bland annat målning och bokhantverk – gör hon illustrationerna till ”*Sagan om Snipp, Snapp, Snorum*” för *Galejan: Tidning för barn och ungdom*,

2 Lena Käreland, *Barnboken i samhället*, 2:a uppl. (Lund: Studentlitteratur, 2013), 53.

3 Folkräkning 1910: Helga Trefaldighets församling, Uppsala län, 1910 års folkräkning, RA, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/Folk_103050-024.

4 ”Lata flickan: Prisutdelning”, *Dagens Nyheter*, 25 januari 1920.

5 ”Pristävlingen sagolandet”, *Dagens Nyheter*, 16 januari 1921.

6 Birgitta Ehn och Birgitta Ljung, ”Vivi Täckholm och sagan om Snipp Snapp Snorum” (Studentuppsats, Stockholm, Stockholms universitet. Institutionen för blocksvenska, 1978), 7.

7 ”S-S-S-tävlan avgjord”, *Dagens Nyheter*, 5 oktober 1924.

där sagan först utkommer som följetong.⁸ Redaktör och ansvarig utgivare för *Galejan* är den då 27 åriga Vivi Täckholm, som också är författare till sagan och bakom sig har den bästsäljande boken *Vivis resa*.⁹ Det ligger nära till hands att gissa att Vivi Täckholm, efter att "Barnsidan" får Evas personliga brev, kontaktar henne och erbjuder henne att illustrera för *Galejan*. Det måste vara spännande att som 17-åring få sitt första illustrationsuppdrag av en känd författare.

"Sagan om Snipp, Snapp, Snorum" – från följetong till bok

Sagan om de tre syskonen Snipp, Snapp och Snorum handlar om storebror Snipp, syster Snapp och lillebror Snorum och deras äventyr i skog och mark. Tillsammans med sina vänner i naturen och djurvärlden, har syskonen stortvätt i Fru Glittra Dagg's kåpor, hämtar mjölk från Tant Maska Fjunboll och snattar sirap tillsammans med Farbror Fönstersurr. Vivi Täckholm ska med tiden gå vidare och bli professor i botanik vid Kairos universitet. Hennes intresse för naturen märks redan i sagan, i vilken hon försöker "lära ungarna lite om insekter och blommor".¹⁰ Berättelsen börjar:

Har du varit i riktiga storskogen någon gång, just där granarna står som tätast, och där mossan riktigt kryper över trädstammarna? Där står en grånad stubbe just i gläntan med sprickor i barken, där spindelvävarna fläktas som små lustiga gardiner. [...] Det är i den stubben de bo, ser du, Snipp, Snapp och lille Snorum.¹¹

Det är i *Galejan* jag för andra gången möter Evas gråmus, denna gång som signatur till hennes illustrationer (se bild 1 och 2). Förutom bilderna till "Sagan om Snipp, Snapp, Snorum" gör Eva även andra illustrationer i tidningen.

Bild 1. Evas gråmus, frilagd signatur i *Galejan*, nr 2 1925. Ur bilden Stortvätt, sid.19.

-
- 8 Uppgifter om Evas skolgång från Johnny Roosval och Gösta Lilja, *Svenskt konstnärlexikon: Tiotusen svenska konstnärers liv och verk*, vol. 1 *Abbe-Dahländer* (Malmö: Allhem, 1952).
  - 9 Biografiska uppgifter om Täckholm från Beata Arnborg, *Professor Vivi: Den sagolika botanisten* (Stockholm: Atlantis, 2008).
  - 10 Åsa Wall, "Femtio år efter Snipp, Snapp, Snorum: Vivi Täckholms nya – en bok om Astronomi", *Svenska Dagbladet*, 1 november 1976.
  - 11 Vivi Laurent, *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum* (Stockholm: Åhlén & Åkerlunds förlag, 1926), 7.

Mellan 1900 och 1933 ansvarar Gurli Linder för barnbokskritiken i *DN*, hon publicerar även ett par uppmärksammade böcker om barns läsning och anses som en auktoritet på sitt område.¹² *Galejan* faller inte Gurli Linder i smaken. Med ett provnummer av den nystartade tidningen framför sig skriver hon i *Svenska Dagbladet* att den har dåligt tidningspapper och fult tryck, samt att bilderna ”ha felteckningar i mängd vilka icke alls motiveras av någon karikerande konstnärlighet och äro dåligt tryckta.”¹³ Eva medverkar som en av illustratörerna i provnumret men ”Sagan om Snipp, Snapp, Snorum” finns inte med, utan startar först i *Galejan* nr 1.¹⁴ I sitt svar på kritiken slår Vivi Täckholm tillbaka med kraft. Hon menar att det är den ”gamla goda tidens representanter” som inte förstår sig på *Galejan* och att Gurli Linder genom sin kritik smular sönder tidningen till ”en enda grushög” eftersom bilderna inte går ”i de gamla kända plogfäror, texten är inte som i gamla goda tiders barntidningar”. *Galejan* är en tidning för ungdom och av ungdom, det är av dem den ska bli bedömd.¹⁵ Tyvärr upphör *Galejan* att ges ut redan efter tre månader, vilket kan tolkas som att domen blir hård.¹⁶

Efter studierna vid Tekniska skolan i Uppsala studerar Eva vid Blombergs målarskola i Stockholm år 1926. Samma år kommer *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum* ut som bok på det välrenommerade förlaget Åhlén och Åkerlund i Stockholm. Boken är påkostad med hela 17 färgplanscher och 17 teckningar av Eva. Texten i boken är till största delen densamma som i *Galejan*, men illustrationerna är nya. Evas böljande jugendinspirerade stil och svepande linjer finns kvar, men tillskillnad mot de svartvita illustrationerna i tidskriften där den mörka skogen står tät och trolsk är bokens skirare, elegantare och vänligare med milda färger. I *Galejan* är barnen närmast obetydliga, ibland skissartade inför naturen, medan de i boken har en mycket mer framträdande roll än i tidningen (se bild 2 och 3). Även i boken använder Eva gråmusen som signatur (se bild 3). Text och bild har analyserats i studentuppsatsen

---

12 Lena Kåreland, *Gurli Linders barnbokskritik: Med en inledning om den svenska barnbokskritikens framväxt*, Skrifter utgivna av svenska barnboksintitutet 4 (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1977), 7.

13 Gurli Linder, ”Våra barns fria läsning”, *Svenska Dagbladet*, 28 oktober 1925.

14 *Galejan: Tidning för barn och ungdom*, nr 1 (25 oktober 1925) Detta exemplar har liksom nästföljande exemplar nr 1. Då det är bara några få sidor uppfattar jag det som ett provnummer. *Galejan: Tidning för barn och ungdom*, nr 1 (31 oktober 1925).

15 Vivi Laurent, ”Ungdomstidningar och ungdom.”, *Svenska Dagbladet*, 5 november 1925.

16 Ehn och Ljung, ”Vivi Täckholm och sagan om Snipp Snapp Snorum”, 8.

Vivi Täckholm och Sagan om Snipp Snapp Snorum av Birgitta Ehn och Birgitta Ljung. Uppsatsen är intressant då det är den enda text som ingående diskuterar Evas illustrationer. De menar att bilderna i *Galejan* är personligare än bokens som är mer stilbundna, exempelvis bär Snipp moderna kläder i boken vilket gör att barnen, som läser sagan, lättare identifierar sig med honom (se bild 3), medan han i *Galejan* har en ”typisk Bauer-dräkt och en pageinspirerad mössa.”¹⁷ Tydligt är enligt mig att bilderna i boken är mer drivna och fullödiga i detaljerna än de i tidningen, vilket inte är så konstigt med tanke på att Eva hunnit utbilda sig under mellantiden. Troligen har Eva den brittiske konstnären Arthur Rackham som förebild till illustrationerna i boken.¹⁸ Andra inspirationskällor kan vara Elsa Beskow, John Bauer och Louise Moe.¹⁹ Liksom Moe och Beskow besjalar Eva naturen, hon är Vivi Täckholms text trogen. Klöver, svampar och smådjur får mänskliga drag, både i text och i bild, men Eva lägger även till några egna detaljer så som ansikten på smultronen. I sagans text uppmärksammas kvinnans ställning: ”Men varför skall det just vara karlar? Tror du inte att vi fruntimmer äro lika starka? Jo, minsann!” svarar Flitiga Lisa när Snipp letar efter flyttkarlar.²⁰ Även i illustrationerna lyfts kvinnan fram. Ehn och Ljung menar att det är ovanligt på 1920-talet att mammorna tecknas så ljusst och så unga som Eva tecknat mamman i sagan (se bild 3), ofta porträtteras de som äldre och arbetstygda. De styrker dock bara påståendet med exemplet Elsa Beskows Tomtemor, som de menar är en ”traditionell liten gumma.”²¹ Vad gäller Snipp, Snapp och Snorum så tecknas de inte riktigt i linje med de ”blonda, koltklädda och tämligen konforma barn” som enligt Gunna Grähs befolkar de svenska barnböckerna under denna tid.²² Snipp är mörkhårig och förefaller mörkögd, Snapp är ljus. Lille Snorum syns sällan på bilderna (se bild 2 och 3). I dag vet vi inte om det är Vivi Täckholm eller Eva som i illustrationerna väljer att porträtteras mamman som ung, Snipp som mörkhårig och Snapp som ljushårig. Beata Arnborg menar dock att det i sagan

17 Ehn och Ljung, 28–29.

18 Gurli Linder, ”Böcker för barn och ungdom”, *Biblioteksbladet*, 12 (1927): 91.

19 Ehn och Ljung, ”Vivi Täckholm och sagan om Snipp Snapp Snorum”, 27–28.

20 Laurent, *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum*, 36.

21 Ehn och Ljung, ”Vivi Täckholm och sagan om Snipp Snapp Snorum”, 17–18.

22 Gunna Grähs, ”Ingrid Vang Nyman: En finurlig krumelur i marginalen?”, i *Vår Pippi – vår Vang: Tecknarna hyllar Ingrid Vang Nyman och det moderna genombrottet inom svensk barnboksbild*, red. Ulla Rhedin och Gunna Grähs (Salikon förlag, 2016), 156.

Bild 2. Stortvätt, bild ur *Galejan* nr 2 1925, s. 19. Naturen står i fokus och figurerna, små och obetydliga, smälter in i den. Konturen av Snipp avtecknar sig elegant mot mammans kjolar.

Bild 3. Farbror Jämntjock, mörkhåriga Snipp och unga mamma i kapitlet "Snipp blir rädd". Farbror Jämntjock har mänskliga drag, samt en klädsam hatt. Snipp har moderna kläder. Ur: *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum*, 1926, s. 21.

är tydligt att Vivi Täckholm ser ”det manliga maktmönstret i samhället”.²³ Kanske inspirerar hon Eva till liknande tankar, kanske växer stilen fram som en frukt av samarbetet dem emellan. Vivi Täckholm själv säger i en intervju att Eva Andersson är mycket skicklig och att illustrationer och text är lika viktiga för boken.²⁴

Mottagandet av boken

Sagan om Snipp, Snapp, Snorum har i modern tid kallats en klassiker och Arnborg skriver att de detaljerade färgplanschererna ”älskats av generationer barn och föräldrar”.²⁵ Förutom i bokform ges teckningarna ur boken ut som brevpapper 1976 av Generalstabens förlag, och sagan läses även i radio.²⁶ Att den säljer bra bekräftas av ett brev som Vivi Täckholm skriver till Albert Bonniers förlag 15 år efter att boken ges ut första gången: Med 20 000 exemplar, är boken den av hennes böcker som sålt bäst.²⁷ Flera recensioner vittnar om att Evas illustrationer får ett positivt mottagande. I *DN* inför julen 1926 står exempelvis att läsa ”För familjens minsta (4–6 åringar) lämpa sig ’Sagan om Snipp, Snapp, Snorum’ av Vivi Laurent. Förtjusande färgplanscher och teckningar komplettera på ett förtjänstfullt sätt sagorna.”²⁸ Illustratören nämns inte. Andra recensenter gör Eva mer rättvisa och nämner henne vid namn. Signaturen ”–gen” menar till och med att illustrationerna, som är ”kunnigt och elegant gjorda”, tillskillnad från boken visar på en originell fantasi och säger att Eva och Vivi Täckholm ”tillsammans åstadkommit en förtjusande sago- och bilderbok.”²⁹ Även Gurli Linder är positiv till illustrationerna. I *DN* skriver hon att Eva ”illustrerat med läckra och fantasifulla bilder; i *Biblioteksbladet* att bilderna är ”väl komponerade och eleganta, men något för spröda och anemiska för att illudera den svenska skogens djup och kraft”, samt att bokens pris är mycket billigt i förhållande

---

23 Arnborg, *Professor Vivi*, 138.

24 Ehn och Ljung, ”Vivi Täckholm och sagan om Snipp Snapp Snorum”, 27.

25 Arnborg, *Professor Vivi*, 37.

26 Ehn och Ljung, ”Vivi Täckholm och sagan om Snipp Snapp Snorum”, 1; ”Rundradions program för veckan 4–10 febr. 1934”, *Svenska Dagbladet*, 1 februari 1934.

27 Vivi Laurent-Täckholm till Kaj Bonnier, 10 januari 1941, E 1o:73, Avlidna författares korrespondens –1982, Albert Bonniers förlag, CfN. År 1929 går Ahlén och Åkerlunds förlag upp i Albert Bonniers förlag.

28 ”Julklappar för ung och gammal”, *Dagens Nyheter*, 19 december 1926.

29 –gen, ”Sagor och äventyr”, *Svenska Dagbladet*, 24 december 1926.

till den "gedigna och läckra utstyrseln."³⁰ Den som letar julklappar inför julen 1926 kan, mot en kupong i exempelvis *Vecko-Journalen*, köpa boken för bara 1 krona och 87 öre.³¹

1930-talet och den osynliggjorda illustratören till Berghagabarnen

Efter att *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum* utkommit har Eva och Vivi Täckholm inget mer samarbete. Vivi Täckholm säger i en senare intervju att Eva dör bara "några och 20 år gammal."³² Det stämmer inte, Eva går istället vidare och fortsätter sina studier. Troligt är att Vivi Täckholms giftermål är 1926, samt flytt till Egypten samma år, bidrar till att de tappar kontakten. Åren 1928–1930 studerar Eva vid Kungliga Konsthögskolan i Stockholm, i figurmålar-skolornas lägre klass, där hon får lovord.³³ Vid folkräkningen 1930 bor hon hemma hos föräldrarna i Villa Nordeborg, hon är ogift och arbetar som "målarinna".³⁴ Eva inleder det nya årtiondet med att i rask följd illustrera åtminstone fem böcker 1932–1934. Det är nu hon börjar arbeta för J.A. Lindblads förlag i Uppsala. En av de första böcker hon illustrerar för dem är *Guldnyckeln* av Hedda Landström år 1934. Lindblads blir det förlag som Eva arbetar mest för. Att försörja sig som barnboksillustratör under 1930-talet kan inte vara lätt. Barnboken ses ännu inte som riktig litteratur och man talar sällan om den i litterära kretsar. Den inflytelserika tidskriften *Bonniers Litterära magasin (BLM)* startar 1932, men publicerar nästan ingenting under det första årtiondet om barnlitteratur.³⁵ Tillsammans med författaren Märta Tamm-Götlind (1888–1982) gör Eva bilderboken *Djurfesten i storskogen*, vilken utkommer 1938. Det är tydligt att bilden är det centrala i boken då omslagstexten lyder "Bilderbok av Eva Andersson med text av Märta Tamm-Götlind" (se bild 4 och 7). Gunnel Furuland beskriver *Djurfesten i storskogen* som en "modern tomtesaga" (se bild 4 och

30 G. L. [Gurli Linder], "Bilderböcker", *Dagens Nyheter*, 19 december 1926; Linder, "Böcker för barn och ungdom".

31 "Julklappar för ung och gammal".

32 Ehn och Ljung, "Vivi Täckholm och sagan om Snipp Snapp Snorum", 27.

33 Kungliga konsthögskolan, *Katalog: Läroår 1929–1930* (Stockholm: Kungliga Akademien för de fria konsterna, 1929), 2. Se även Kungliga konsthögskolan, *Katalog för läroåret 1928–1929*.

34 Folkräkning 1930: Helga Trefaldighets församling, Uppsala län, 1930 års folkräkning, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/B0001052_00175.

35 Lena Kåreland, *Modernismen i barnkamraren: Barnlitteraturens 40-tal*, Skrifter utgivna av Svenska Barnboks-institutet 66 (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1999), 82.

7), dock utan att nämna Eva.³⁶ Boken handlar om hur tomtarna får en flygmaskin som ska hjälpa tomtefar att dela ut julklappar. Flygmaskinen är en tidstypisk modernitet, liksom ett elegant och stramt bildspråk är typiskt för mellankrigstiden.³⁷ Men Eva håller istället fast vid de böljande linjer som vi känner igen sedan *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum*, dessa bilder är till och med ännu mustigare och färggladare – mindre anemiska. *Djurfesten i storskogen* skiljer sig på så sätt från vissa av Evas andra böcker från samma tid, vilka har ett mer tidsenligt bildspråk. Kanske har bilderna ritats några år innan de blir publicerade eller så är anledningen att boken är mer Evas egen skapelse, i den ger Märta Tamm-Götlind ord åt Evas bilder, till skillnad mot de andra böckerna som antagligen var illustrationsuppdrag i vilka hon inte hade samma frihet att själv bestämma stil och motiv. Eva har mognat, är mer erfaren och har högskolestudier bakom sig. Den lilla gråmusen är borta ur signaturen och sina verk signerar Eva nu med en namnteckning.

Då jag på plats i magasinet går igenom illustrerade barnböcker i den äldre samlingen upptäcker jag att det i flera av böckerna saknas uppgift om illustratör. Ibland finns en signatur i illustrationen, många gånger oläslig, ibland saknas även det. Jag bestämmer mig för att gå igenom alla böcker i samlingen av de författare som jag vet att Eva samarbetat med, kanske finns här fler bokillustrationer av Eva som inte syns i någon katalog. Snart hittar jag boken *Berghagabarnen: Berättelse från Upplandsbygden och Lappmarken* av Märta Tamm-Götlind. Boken utkommer året innan *Djurfesten i storskogen*, år 1937. I boken finns ingen illustratör angiven, och således saknas det även illustratör i UB:s kataloger samt i den nationella bibliotekskatalogen LIBRIS. Inte heller Helena Lindskog, som i *Norrbyn* nämner boken, säger något om illustratör.³⁸ Bilderna i boken är svartvita och tillskillnad mot *Djurfesten i storskogen* så är bildspråket stramare och mer modernt, detta är också en illustrerad kapitelbok till skillnad från en bilderbok. Istället liknar bilderna andra illustrationer av Eva från samma tid, som illustrationerna i *Klasse från Stockholm* av Irma S:t Cyr eller de i *Lotti och Tatti* av Märtha Rosencrantz,

36 Märta Tamm-Götlind, *Djurfesten i storskogen: Bilderbok* (Uppsala: J. A. Lindblads förlag, 1938); Gunnel Furuland, "Märta Elisabet Katarina Tamm-Götlind", *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, 2 mars 2020, <http://skbl.se/sv/artikel/MartaTammGotlind>.

37 Elina Druker, *Eva Billow: Bilderboks-konstnär och författare*, Skrifter utgivna av Svenska Barnboks-institutet 124 (Göteborg: Makadam, 2014), 49–50.

38 Gerda Helena Lindskog, *Norrbyn: Norrland i 1900-talets svenskspråkiga barn- och ungdomslitteratur*, Skrifter utgivna av Svenska barnboks-institutet 121 (Umeå: h:ström – Text & Kultur, 2013), 135.

bägge kapitelböcker utgivna på Lindblads förlag år 1936. Samma teknik har använts i två av de tre böckerna och vissa detaljer är mycket lika, som exempelvis manskaraktären, även om han är något yngre i *Berghagabarnen* och det även är en fråga om tidsideal (se bild 5). Illustrationerna i *Berghagabarnen* har Evas signatur (se bild 6). Genom att förlaget försummat att nämna illustratörens namn i boken osynliggörs Eva, inte bara i bibliotekskatalogerna utan allmänt i sitt eftermäle. I UB:s samling finns 1:a och 2:a upplagan av boken, utgivna samma år på Lindblads förlag.

Bild 4. Omslag till *Djurfesten i storskogen*, tredje upplagan, 1952. På omslaget står tydligt att det är en bilderbok, Evas namn står först. Trots den moderna flygmaskinen har Eva inte anammat mellankrigstidens strama bildspråk.

Men inte heller *Berghagabarnen* är Märta Tamm-Götlinds och Evas första samarbete. År 1934 skickar Märta Tamm-Götlind ett följebrev till ett manus, av henne och Eva, till redaktör Kaj Bonnier. I brevet kallar hon Eva konstnärinna och påminner om att hon är illustratören till *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum*. Då de bägge bor i Uppsala blir det lätt för dem att samarbeta, menar hon.³⁹ Brevet innehåller också intressanta uppgifter om vad Eva begär för sina illustrationer. I början av 1950-talet ligger engångssumman för en illustration på runt 25 kronor per bild.⁴⁰ I brevet framgår att Eva år 1934 begär 15 kronor för bilderna i tvåfärg, 20 kronor för dem i trefärg samt 10 kronor för eventuella vinjetter, en summa som Märta Tamm-Götlind anser låg. Det finns ett refuseringsbrev från Bonniers vilket med största sannolikhet handlar om detta manus.⁴¹ Så vitt jag vet blev manuset aldrig utgivet. Brevet visar att Eva inte enbart tar illustrationsuppdrag

Bild 5. Till vänster: Illustration ur boken *Berghagabarnen: Berättelse från Upplandsbygden och Lappmarken*, 1937, s. 31. Ovan: Illustration ur boken *Klasse från Stockholm*, 1936, s. 102.

39 Märta Tamm-Götlind till Kaj Bonnier, 1934, E 1o:5, Avlidna författares korrespondens –1965, Albert Bonniers Förlag, CfN.

40 Grähs, "Ingrid Vang Nyman", 159.

41 Kaj Bonnier till Märta Tamm-Götlind, 29 mars 1934, E 1o:5, Avlidna författares korrespondens –1965, Albert Bonniers Förlag, CfN

som hon får sig tilldelade utan även aktivt medverkar till att skapa vissa av de manus hon illustrerar.

1940-talet

1940-talet blir ett bättre årtionde för barnboken än de föregående. Eva illustrerar flera läroböcker samt uppbyggelselitteratur och skönlitteratur för barn, flertalet av de författare Eva illustrerar är kvinnor. Jeanna Oterdahl är författare till tre av böckerna.⁴² Den första: *De sjungande löven: sagospel för stora barn och små*, är i UB:s samlingar placerad på Svensk dramatik och inte bland barnböcker. Boken utkommer 1944. Därefter kommer *Korta brev till min vän Birgitta: en konfirmationsgåva*, år 1945,⁴³ samt *Joakim, den lille urmakaren: gamla sagor i ny dräkt*, år 1946. Alla tre är utgivna på Lindblads förlag

Gurli Linder efterföljs som barnbokskritiker av bland andra Jeanna Oterdahl, Greta Bolin och Eva von Zweigbergk, de två sistnämnda ”sin tids normsättare och maktfaktorer i det barnlitterära fältet”.⁴⁴ På trettio år har det inte utkommit någon bok i ämnet barn och ungdomslitteratur på svenska, en brist som Eva von Zweigbergk och Greta Bolin bestämmer sig för att åtgärda i *Barn och böcker*, vilken får stort genomslag.⁴⁵ Av de författare som Eva illustrerat för nämns i boken endast Jeanna Oterdahl och Ingrid Wallerström. Lena Kåreland anser att den traditionella syn på barnboken som förmedlas i *Barn och Böcker* inte skiljer sig mycket från Gurli Linders.⁴⁶ Redan tjugo år tidigare menade, som vi sett, Vivi Täckholm att Gurli Linder var för traditionell i sin kritik av *Galejan*, en syn på barnlitteraturen som nu alltså förs vidare. Den moderna barnbokens genombrott brukar förläggas till runt 1945.⁴⁷ Förlagen visar ett allt större intresse för barnboken, flera ordnar tävlingar och även illustrationerna uppmärksammas med hedersomnäm-

42 Jeanna Oterdahls arkiv finns bland KvinnSams samlingar, liksom Märta Tamm-Götdinds arkiv samt viss korrespondens från Vivi Täckholm.

43 Evas illustrationer och omslag finns i upplaga 1, 2 och 3. I 4:e upplagan har omslaget bytts och i 5:e upplagan har vissa av Evas illustrationer bytts ut mot illustrationer av Inger Årfelt-Svalander.

44 Kåreland, *Modernismen i barnkammaren*, 97, 104.

45 Greta Bolin och Eva von Zweigbergk, *Barn och böcker*, 4:e uppl. (Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag, 1951), 7.

46 Kåreland, *Modernismen i barnkammaren*, 109.

47 Kåreland, 24.

nanden.⁴⁸ Ungdomsförfattarföreningen som bildas 1948 bidrar också till att höja barnbokens anseende och i *BLM* börjar barnlitteratur diskuteras i samma termer som vuxenlitteratur.⁴⁹ Mot slutet av årtiondet sammanfattas barnbokens 1940-tal i tidskriften av Inger Arvidsson: ”Det viktigaste som har hänt inom barnlitteraturen under 40-talet är det ökade intresset hos föräldrar och förlag för barnboken som en egen konstart – inte bara som en mindre och sämre och billigare bok än de vuxnas böcker.”⁵⁰ Men trots att barnböckerna nu uppmärksammas mer av tidskrifter och förlag är det fortfarande svårt att få uppmärksamhet och en skälig ersättning som illustratör.⁵¹ Ingrid Vang Nyman (1916–1959) verkar som illustratör, till bland annat Pippi Långstrump böckerna, under delvis samma tid som Eva. Hon strider hårt för sina rättigheter, så mycket att hon gör sig impopulär bland förläggare och även kommer i bråk med Astrid Lindgren som blir ”ursinnig” på henne för hennes krav på ersättning.⁵² Ingrid Vang Nymans bilder är nyskapande på ett sätt som Evas inte är, dessutom skiljer det 20 år mellan det att *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum* kommer ut tills dess att Ingrid Vang Nyman förändrar vår syn på barnboksillustrationen. Ändå funderar jag på om Eva är lika medveten om sina rättigheter och stridbar som Ingrid Vang Nyman, det är nog inte alltid enkelt.

1950-talet och Himlastegen

Redan 1904 anslöt sig Sverige till Bernkonventionen för skydd av litterära och konstnärliga verk, vilken ger upphovspersoner till ett konstnärligt och litterärt verk ett upphovsrättsligt skydd. Men fortfarande på 1950-talet får illustratören oftast bara en engångsersättning och inte heller ersättning för omslagsskisser.⁵³

För Evas del inleds 1950-talet med att hon troligen illustrerar två böcker åt Folke Nordangård: *Himlastegen* (1951) samt *Lill-Per i Baby-lonien* (1952), bägge utgivna på Gummessons förlag. *Himlastegen*, hittar jag vid en genomgång i magasinet. Illustrationerna är signerade av Eva (se bild 6),

48 Lena Törnqvist, *Ingrid Vang Nyman: En biografi*, Astrid Lindgren-sällskapets skrifter 8 (Lettland: Salikon, 2016), 73. Ett känt exempel på en barnbok som nu vinner pris är Astrid Lindgrens *Pippi Långstrump*.

49 Kåreland, *Modernismen i barnkammaren*, 24; 81–82.

50 Ingrid Arvidsson, ”40-talet i barnkammaren”, *Bonniers litterära magasin* 18, nr 7 (1950): 544.

51 Grähs, ”Ingrid Vang Nyman”, 153–154.

52 Grähs, 163–64.

53 Grähs, 153, 159. Om Bernkonventionen se Nationalencyklopedin, ”Bernkonventionen”, åtkomstdatum 22 november 2020, <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/bernkonventionen>.

men i boken eller bibliotekskatalogerna finns inte någon uppgift om illustratör. Trots att Eva nu illustrerat böcker i över 20 år osynliggörs hon än en gång av förlaget. Färgsättningen är en helt annan än i Evas tidigare böcker, med kontrastfärger i blått, gult, vitt och svart. Stilmässigt har bilderna mer likhet med de lekfulla, böljande linjerna i *Djurfesten i storskogen*, än med det strama och återhållsamma bildspråket i kapitelböckerna under 1930-talet, en anledning kan vara att texten är sagobetonad i stället för realistisk. Under efterkrigstiden blir det vanligt att reducera miljöskildringen för att fokusera på det väsentliga i bilderna.⁵⁴ Det är något som tydligt syns i illustrationerna till *Himlastegen* där kompositionen både till färg och form är mycket förenklad och bakgrunden stiliserad.

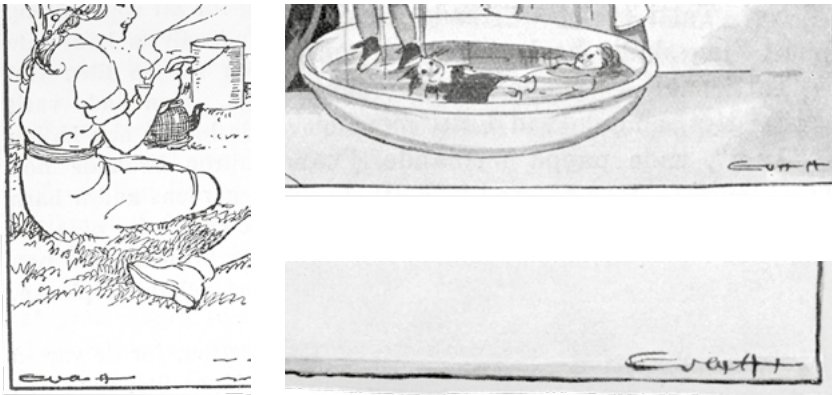

Bild 6. Signaturer från böckerna. Till vänster: *Berghagabarnen*, 1937, s. 96. Överst: *Lotti och Tatti*, 1936, s. 97. Nederst: *Himlastegen*, 1951, s. 34.

Lill-Per i Baby-lonien är, så vitt jag vet, den sista bok som Eva illustrerar.⁵⁵ Under sitt levnadslopp målar hon även porträtt samt akvareller.⁵⁶ Det finns inga uppgifter om att hon gifter sig, får egna barn, eller flyttar från barndomshemmet i Uppsala. I april 1954 dör Eva, 46 år gammal. Enligt en familjemedlem avslutar hon själv sitt liv.⁵⁷ Fem år senare, år 1959, tar

54 Druker, *Eva Billow*, 81.

55 Boken finns inte i UB:s samlingar men i LIBRIS står Eva angiven som illustratör.

56 Roosval och Lilja, *Svenskt konstnärslexikon*, vol. 1, *Abbe-Dahländer*, 65.

57 Tobia Carozzi i samtal med författaren 18 oktober 2019. Tobias mormor är Evas kusin Sigrid.

Ingrid Vang Nyman sitt liv.⁵⁸ Lena Törnqvist frågar sig: ”Varför låg inte världen öppen för Ingrid Vang Nyman på samma sätt som för Astrid Lindgren?” och svarar att kanske för att ”livet inte enbart handlar om vad man åstadkommer. Det handlar också mycket om vem man är och när man verkar.”⁵⁹ Eva, liksom Ingrid Vang Nyman, verkar i en tid då både förlag och samhälle osynliggör barnboksillustratören. Jag funderar på om det kan vara en bidragande orsak till deras svårigheter i livet. En dubbel kamp, att dels osynliggöras som konstnär, dels behöva kämpa med ekonomiska svårigheter. Året efter Evas död, år 1955, bildas föreningen Svenska Tecknare, vilken ser till att illustratören får del av Biblioteksersättningen.⁶⁰

Barnboken på biblioteket – klassificering och placering

Ett sätt att närma sig böckerna i ett bibliotek är genom hur de organiseras. Hur böckerna organiseras är sammankopplat med hur de klassificeras. Ett klassifikationssystem inte bara speglar, utan konstruerar även en bild av det omgivande samhället.⁶¹ Den samling som här behandlas: Pedagogik Svenska samlingen barnböcker (Ped. Sv. Barnb.) hör till våra äldre allmänna samlingar. Likväl kännetecknas den av en gemensam nämnare som skiljer den från de allmänna skönlitterära äldre samlingarna: målgruppen. Skönlitterär barnlitteratur, till skillnad från skönlitterär vuxenlitteratur, klassificeras och organiseras i de äldre samlingarna in under pedagogik. Med andra ord anses Astrid Lindgrens och Ingrid Vang Nymans *Pippi Långstrump* (1945) och Lennart Hellsings och Stig Lindbergs *Krakel Spektakel* (1952) höra lika mycket hemma under pedagogik som *Resan till läslandet. 3, Läsebok för andra skolåret* av Ellen Holmér, Kerstin Pleijel och Eva Andersson (1945). Låt vara att den senare klassificeras på underavdelningen lärobok istället för barnbok, under huvudavdelningen Pedagogik står de lika fullt. I dag omfattar samlingen Ped. Sv. Barnb. ca 2 800 volymer, samlingen är avslutad och inga

---

58 Håkan Hardenborg, ”Hon gav oss bilden av Pippi!”, i *Vår Pippi – Vår Vang: Tecknarna byllar Ingrid Vand Nyman och det moderna genombrottet inom svensk barnboksbild*, red. Ulla Rhedin och Gunna Grähs (Salikon förlag, 2016), 41.

59 Törnqvist, *Ingrid Vang Nyman*, 146.

60 Grähs, ”Ingrid Vang Nyman”, 153–54.

61 Joacim Hansson, *Klassifikation, bibliotek och samhälle: En kritisk hermeneutisk studie av ”klassifikation för svenska bibliotek”*, Skrifter från Valfrid 19 (Borås: Valfrid, 1999), 12.

fler böcker tillkommer.⁶² Kortkatalogen⁶³ på Humanistiska biblioteket är än i dag den mest heltäckande förteckningen över samlingen. Den är i stort sett uppställd efter det system som väljs när hela bokbeståndet i dåvarande Göteborgs stadsbibliotek, föregångare till UB, nykatalogiseras i början av 1900-talet.⁶⁴

Under seklets första hälft utvecklas en annan kultur vad gäller barnböcker på folkbiblioteken än på universitets- och högskolebiblioteken. För folkbiblioteken blir barnlitteraturen viktig, ”den unga läspubliken blev en makt.”⁶⁵ År 1911 invigs det första offentliga barnbiblioteket i Stockholm och 1921 utkommer första utgåvan av *Klassifikationssystem för svenska bibliotek* (SAB-systemet).⁶⁶ I det inordnas barn- och ungdomslitteraturen efter samma indelning som vuxenlitteraturen:

Bibliotek, som avse såväl vuxna som barn, böra givetvis vid böckernas klassificering och uppställning skilja de i främsta rummet för barn avsedda böckerna från de övriga.

I bibliotek, där man önskar uppdelat även barn- och ungdomslitteraturen på olika fack, kan man [...] använda alldeles samma avdelningar som i fråga om litteraturen för de vuxna, varvid före avdelningssignaturen skrives ett u, t. ex. nöjesläsning för barn och ungdom uH, d.v.s. signaturen för avd. Skönlitteratur, föregången av ett u.⁶⁷

För folkbiblioteken blir SAB-systemet norm men UB och andra universitets- och högskolebibliotek byter inte klassifikationssystem vid denna tidpunkt. En viktig faktor, som har stor påverkan på UB:s samlingar, är pliktleveranserna, som startar till Göteborgs stadsbibliotek år 1921, och som innefattar nästan allt som trycks i Sverige. Den nyutkomna svenska litteraturen har fram tills

62 Folianter samt litteratur som på annat sätt avviker genom att t.ex. ingå i en specialsamling eller anses särskilt värdefull är inte medräknade i hyllmetrarna.

63 UB: s kortkatalog ”Katalog –1957” förtecknar genom en alfabetisk- och en systematisk del UB:s tryckta samlingar från äldsta tid till och med 1957. Den alfabetiska katalogen finns i två versioner, varav en i dag är inskannad och sökbar via webben. Versionerna skiljer sig ytterst lite åt och jag gör därför ingen skillnad på dem i denna text.

64 Sven Grén Broberg, ”Några minnen och anteckningar”, i *Göteborgs stadsbibliotek 1891–1941: Minneskrift*, red. Severin Hallberg, Acta Bibliothecae Gotoburgensis 1 (Göteborg, 1941), 3.

65 Eva von Zweigbergk, *Barnboken i Sverige 1750–1950* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1965), 387.

66 Zweigbergk, 387; Carina Broman och Anna Hultén, ”Kungliga bibliotekets klassifikationssystem över den svenska samlingen år 1887” (Magisteruppsats i biblioteks- och informationsvetenskap, Borås, Högskolan i Borås, 2005), 14, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:hb:diva-17906>.

67 *Klassifikationssystem för svenska bibliotek* (Stockholm: Norstedt, 1921), 56, <http://runeberg.org/sab1921>.

dess främst förvärvat genom köp och pliktleveranserna innebär därför ett fantastiskt komplement till samlingarna.⁶⁸

Synen på barnlitteraturens funktion speglas i det lokala system för klassifikation som Kungliga biblioteket tillämpar mellan 1887–1955 för den svenska samlingen, vilket troligen även står som förebild för UB, liksom andra universitet- och högskolebiblioteks samlingar i Sverige under denna tid. Carina Broman och Anna Hultén menar att det följer den rådande kunskapsynen vid slutet av 1800-talet enligt vilken undervisning danar människan och litteratur är ett uttryck för hur kultiverad hon är.⁶⁹ Barnböcker ska dana barnen och klassificeras som pedagogik. De anses inte vara ett uttryck för människans kultivering, vilket skönlitteraturen är. Den här synen på barnlitteraturen går igen i ämnet pedagogik på universiteten. Folkskollärare likväl som småskollärare utbildas under 1900-talets första hälft vid seminarier. Men pedagogik finns som akademiskt ämne vid landets universitet- och högskolor sedan början av 1900-talet. Då den första professuren i pedagogik tillsätts vid Uppsala universitet år 1910, fastslås att pedagogikens studieobjekt ska vara uppfostran.⁷⁰ Till skillnad mot folkbiblioteken, är barnböckerna på det vetenskapliga biblioteket i första hand ämnade för utbildning inom pedagogik och klassifikationen görs i linje med inriktningen av det akademiska ämnet pedagogik. Det kan också finnas en tredje orsak till att barnboken inte släpps in bland skönlitteraturen på universitets- och högskolebiblioteken, nämligen att makt och kunskapsorganisation hänger nära samman. Jenny Samuelsson skriver angående kunskapsorganisation av feministisk forskning: ”Artikulationer, som indexeringar och klassifikationer eller feministiska texter, kan alltid refereras till grupper eller individers sociala intressen, som alltid får olika sociala konsekvenser av något slag.”⁷¹ Här finns en parallell till barnböck-

---

68 E. Marklund, ”Svensktrycket”, i *Göteborgs stadsbibliotek 1891–1941: Minnesskrift*, red. Severin Hallberg, Acta Bibliothecae Gotoburgensis 1 (Göteborg, 1941), 21, 22. Göteborgs universitetsbibliotek är än i dag ett av de så kallade pliktbiblioteken i Sverige.

69 Broman och Hultén, ”Kungliga bibliotekets klassifikationssystem över den svenska samlingen år 1887”, 32–33.

70 En hållbar lärarutbildning: Betänkande av Utredningen om en ny lärarutbildning, Statens offentliga utredningar, 2008:109 (Stockholm: Fritze, 2008), 67, 71, <http://www.regeringen.se/rattsdokument/statens-offentliga-utredningar/2008/12/sou-2008109>.

71 Jenny Samuelsson, *På väg från ingenstans: Kritik och emancipation av kunskapsorganisation för feministisk forskning*, Akademiska avhandlingar vid Sociologiska institutionen / Umeå universitet 53 (Umeå: Umeå universitet, 2008), 220.

erna, som inte är ämnade för en målgrupp med makt. De är inte heller, under denna tid, skrivna eller illustrerade av upphovspersoner med makt. Som vi sett tidigare är majoriteten av barnboksförfattarna, och troligen även illustratörerna, under början av 1900-talet kvinnor. På forskningsbiblioteken saknas de förkämpar för barnens litteratur som finns på folkbiblioteken.

Det ska dröja ända fram till 1958 innan UB börjar använda SAB systemet. Anledningen är troligen enkel. År 1956 kommer en ny version av systemet och samma år börjar man att använda SAB klassning på Kungliga biblioteket.⁷² UB är inte sena att följa efter. Den skönlitterära barnboken börjar nu klassificeras som skönlitteratur, men ändå särskild från vuxenlitteraturen genom en egen underavdelning. Men barnböckernas resa på UB slutar inte med SAB. Runt 2012 går UB, liksom Kungliga biblioteket och många andra universitets- och högskolebibliotek i Sverige, över till Dewey Decimal Klassifikation (DDK).⁷³ I systemet klassificeras skönlitterära barnböcker som litteratur. För illustrerade barnböcker (grafisk formgivning) finns en särskild DDK-kod. Böcker som får denna kod på UB är litteraturhistoriska verk, inte de litterära verken. Vad gäller hylluppställningen så har barnboken fått behålla sin särställning i Humanistiska bibliotekets magasin och den nya barnbokssamlingen, från och med 1958, står i ett eget rum på bokstaven Öu. Varför man valde just bokstäverna Öu vet vi inte i dag, Ö är inte en SAB klassning. Troligt är att det hänger samman med att barnlitteraturen dels gavs en egen hylluppställning, då hela samlingen från början var befästad med särskilda låneregler. Dels att samlingen innehåller både skön- och facklitteratur för barn, en uppdelning som inte stöds i SAB. Det intressanta är ändå valet att bryta ut barnlitteraturen i en egen samling. Som Maria Nikolajeva uttrycker det i *Barnbokens byggklossar* så har barnboken flera gemensamma drag med vuxenlitteraturen men den är också annorlunda, det ”innebär inte nödvändigtvis, som många tror, att den är enklare eller konstnärligt sämre än vuxenlitteratur; den är helt enkelt annorlunda.”⁷⁴ Att barnboken placerats på olika avdelningar under olika tider och i olika typer av bibliotek är kanske inte så konstigt. Den pedagogiska aspekten av barnboken är en del av dess väsen, men ”all litteratur har under olika

72 Broman och Hultén, ”Kungliga bibliotekets klassifikationssystem över den svenska samlingen år 1887”, 5.

73 För barnböcker på Pedagogiska biblioteket, används än i dag SAB. För bilderböcker för barn på Konstbiblioteket tillämpas samma praxis som på Humanistiska biblioteket.

74 Maria Nikolajeva, *Barnbokens byggklossar*, 3:e uppl. (Lund: Studentlitteratur, 2017), 33–34.

perioder använts i didaktiska – eller kanske snarare ideologiska – syften” och barnlitteraturens roll kan inte förminska till enbart ett ”pedagogiskt verktyg”.⁷⁵ Att den illustrerade barnboken och i synnerhet bilderboken är ett komplext medium med olika kvaliteter är något jag känner igen från det dagliga arbetet med förvärv på UB. Att den kan passa lika bra in på Konstbiblioteket som på Pedagogiska biblioteket och Humanistiska biblioteket är ett bevis på dess särart.

Om att hitta Eva i UB:s kataloger och osynliggörandet av illustratören

Svårigheterna att än i dag hitta Evas verk i bibliotekskatalogerna understryker osynliggörandet av illustratörerna under första hälften av 1900-talet. Att få med sitt namn i tryck i boken är inte alltid illustratören förunnat. Förlagens bibliografiska uppgifter i boken ligger som grund för bibliotekens kataloger och de har således ett stort ansvar för att synliggöra illustratören, men det är inte enbart förlagens ansvar, även biblioteken bidrar genom att föra in de illustratörer som finns synliggjorda i böckerna i bibliotekskatalogen och på så sätt göra dem sökbara. En mindre undersökning av ett urval böcker i samlingen Ped. Sv. Barnb. i UB:s magasin visar att ca två tredjedelar av böckerna har illustratörens namn bland de bibliografiska uppgifterna i boken. Av de böcker där illustratör uppgivits av förlaget tas uppgiften med på katalogkortet i runt hälften av fallen.⁷⁶ I dag är praxis att ta med både illustratör och författare vid katalogisering av barnböcker samt att ange den först nämnda på titelsidan som huvudingång till verket, oavsett om det är illustratör eller författare. Det är även praxis att, om möjligt, ange födelse och dödsår såväl för författare som för illustratör, när ett namn är så pass vanligt att det kan förväxlas med andra personer. Under Evas tid användes inte samma praxis.

När jag börjar leta efter illustrationer av Eva känner jag till en titel illustrerad av henne: *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum*. I Svensk bokkatalog finns Eva med i beskrivning till första utgåvan (1926) av boken, men inte i index.

---

75 Nikolajeva, 33.

76 Jag gick igenom ca 60 illustrerade böcker från hyllan Ped. Sv. Barnb. Ett tiotal böcker valdes slumpmässigt, resten var böcker som skrivits av de författare som Eva arbetat med. Alla böcker var från 1900-talet, de flesta utgivna mellan 1920–1957. Fanns illustratörens namn bland de bibliografiska uppgifterna i boken slog jag även upp boken mot den inskannade delen av kortkatalogen Katalog –1957 för att se om illustratör fanns angiven där.

Det går inte att slå upp "Eva Andersson" och få en hänvisning till boken.⁷⁷ I UB:s bibliotekskataloger finns hon inte omnämnd som illustratör till första utgåvan, det saknas till och med uppgift om att boken är illustrerad (se bild 7). Först på katalogkortet till utgåvan från 1957 står Eva med som illustratör. *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum* kommer med åren att ges ut i flera utgåvor och upplagor, alla finns i UB:s samling.⁷⁸ De tre senare upplagorna

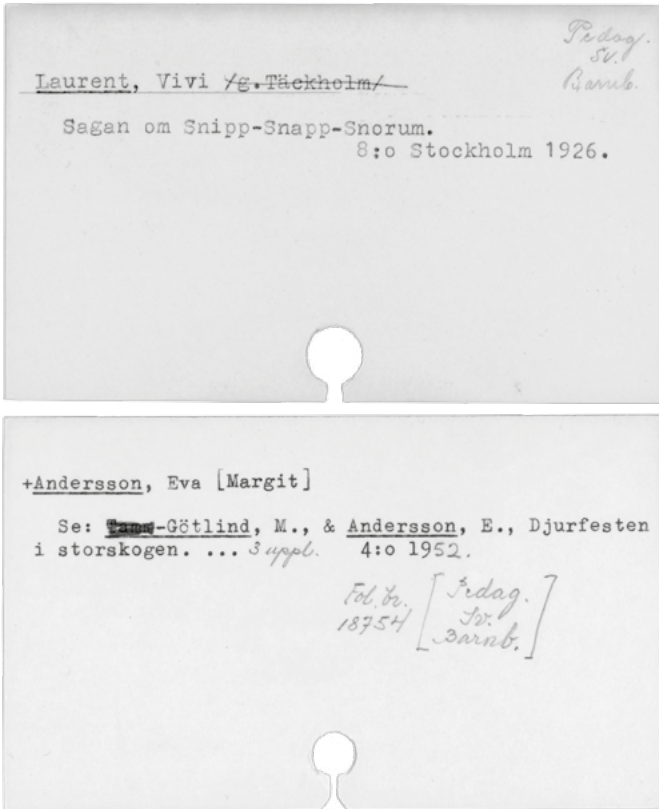

Bild 7. Katalogkort i UB:s kortkatalog "Katalog -1957". Överst: Kortet till *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum* från 1926 nämner ingen illustratör. Nederst: Kortet till *Djurfesten i storskogen*, upplaga 3 från 1952, är det enda kortet som finns på Evas namn.

77 H. E. Lagerqvist, *Svensk bok-katalog för åren 1926-1930*, vol. 1, *Alfabetisk Avdelning* (Stockholm: Svenska bokförläggareföreningen, 1934), 376.

78 Åhlén & Åkerlund, 1926; Tiden, 1957 [Ny utgåva]; Åhlén & Åkerlund, 1969 [2:a upplagan]; Generalstabens litografiska anstalt, 1976 [Ny upplaga]; Stockholm: Esselte kartor, 1985 [Ny upplaga].

finns digitalt katalogiserade, de två utgåvorna av den första upplagan hittas vid dags dato endast i kortkatalogen. Böckerna i kortkatalogen söks som regel på författare eller titel och katalogen ger därför inte mycket vägledning till att finna illustratörer, under namnet Eva Andersson finns endast ett katalogkort i kortkatalogen, en hänvisning till Tamm-Götlind och *Djurfesten i storskogen* (se bild 7).⁷⁹ Vid slagning på ”Eva Andersson” som författare/upphovsman mellan 1907–1954 i UB:s digitala katalog Supersök får jag ytterligare en träff: *De sjungande löven* av Jeanna Oterdahl. Att det inte blir fler träffar beror framförallt på att alla böcker i UB:s äldre samling ännu inte är digitalt katalogiserade. I LIBRS hittar jag fler böcker, sökningen försvåras dock av att födelse- och dödsår oftast saknas. Det är inte heller alltid att illustratör finns uppgiven i LIBRIS, även om det framgår i boken. *Tomte-Nisse: Jul-bok för oss, som nu lärt läsa* är en periodisk publikation för vilken endast författare finns angiven, att Eva illustrerat tio av årsböckerna får jag reda på genom att söka på webbsidor för antikvariska böcker och titta på de fysiska exemplaren. Allt som allt finner jag 30 böcker och en tidskrift helt eller delvis illustrerade av Eva.⁸⁰ För två av böckerna finns ingen annan uppgift om illustratör än signaturen på illustrationerna. Kanske har hon illustrerat många fler utan att få sitt namn i tryck i boken.

Slutord

Barnboken är ett magiskt ting med förmåga att göra avtryck i oss långt efter vår barndom. I det här kapitlet har illustratören Eva Andersson följts, från liten gråmus i sagans marginaler till konstnär. De av Evas böcker som lyfts ner från hyllorna, dammats av och granskats utgör bara en bråkdel av alla böcker i UB:s samlingar som väntar på att plockas, sprättas och forskas vidare på.

Eva Andersson ter sig inte som någon som strider för sina rättigheter, hennes illustrationer är inte heller nyskapande eller egensinniga på samma sätt som, den lite yngre, Ingrid Vang Nymans är. Men Eva är otvivelaktigt skicklig på att illustrera, har en gedigen utbildning, arbetar för etablerade förlag och illustrerar flera kända författare. För att ta sig fram som kvinna

---

79 I UB:s samlingar finns endast 3:e upplagan från 1952.

80 Av dessa är 10 placerade på Ped. Sv. Barnb. Övriga återfinns bland annat under periodiska publikationer, läroböcker, religion eller dramatik.

och barnboksillustratör under den tid som hon verkar, räcker det ofta inte med att vara skicklig och ha utbildning, du måste också vara medveten om dina rättigheter och strida för dem. Under Evas levnad anses inte illustratören jämlik författaren, vilket bland annat tar sig uttryck i ett osynliggörande av illustratören av såväl samhälle som förlag och bibliotek. Inte heller anses den skönlitterära barnboken jämlik den skönlitterära vuxenboken, barnboken ska dana barnen och vuxenboken är ett uttryck för den redan kultiverade människan. Ändå sker en positiv utveckling under Evas liv och barnboken går från att ses som enbart ett pedagogiskt verktyg till att ta plats i de litterära tidskrifterna, form och estetik börjar uppmärksammas i sin egen rätt. I efterkrigstidens Sverige etablerar sig en ny skara bilderboksillustratörer, med högre röster och större medvetenhet om sitt värde. Kanske hade livet tätt sig annorlunda för Eva om hon fötts tjugo år senare, om hon inte varit kvinna, om hon valt att illustrera annat än barnlitteratur. Det kan vi inte veta, inte heller vem Eva egentligen är. Närmare än genom hennes egen penna kommer vi henne inte. Eva ligger begravd på Centralkyrkogården i Uppsala. Hennes gravsten bär inskriptionen ”Konstnärinnan Eva Andersson”.

Tack

Ett varmt tack till Tobia som läste mina utkast med kritiska ögon, till Thomas Lindström och kollegorna i katalogteamet för bra katalogisatorstips och till övriga kollegor på Humanistiska biblioteket för all hjälp och stöttning.

Bibliografi över böcker och tidskrifter illustrerade helt eller delvis av Eva Andersson

Material som ej finns i UB:s samlingar och som därför ej kunnat dubbelkollas mot det fysiska exemplaret har märkts med: Ej UB sist i referensen. Böcker utan nämnd illustratör har märkts med: Ej ill. Böcker placerade på skönlitterära barnböcker har märkts med: Ped. Sv. Barnb.

Galejan: Tidning för barn och ungdom. Stockholm, 1925–1926.

Holmér, Ellen. *Tal- och läsövningar för den första undervisningen.* Resan till läslandet 1. Stockholm: Svenska bokförlaget Albert Bonnier, 1941. I LIBRIS står Eva som illustratör tillsammans med Elvi Norling endast för 2:a uppl. 1949. Ej UB.

Holmér, Ellen och Kerstin Pleijel. *Läsebok för första skolåret.* Resan till läslandet 2. Stockholm: Svenska bokförlaget Albert Bonnier, 1942. Ej UB.

- Holmér, Ellen M och Kerstin Fridegård Pleijel. *Läsebok för andra skolåret. Resan till läslandet 3*. Stockholm: Svenska bokförlaget Albert Bonnier, 1945.
- Joelsson, A. G. *Lillebror, morfar och bibeln: En bok om Bibelns böcker för hem och skola*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelse, 1947.
- . *Ett kyrkoår på Tallbacken: Teckningar och utkast till samtal i fri anslutning till evangelietexterna med de minsta barnen. Till hemmens och söndagsskolornas tjänst*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1946.
- . *Kyrkoåret och vår kristna tro*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1932.
- Landström, Hedda. *Guldnyckeln: Sagor*. Uppsala: J. A. Lindblads förlag, 1934. Ped. Sv. Barnb.
- Laurent, Vivi. *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum*. Stockholm: Åhlén & Åkerlund, 1926. Ped. Sv. Barnb.
- Nordangård, Folke. *Himlastegen: Sju skymningsagor*. Stockholm: Gummesson, 1951. Ej ill.; Ped. Sv. Barnb.
- . *Lill-Per i Baby-lonien: Sagor för stora och små*. Stockholm: Gummesson, 1952. Ej UB.
- Nygren, Åke. *Lek och allvar. Samling 24*. Stockholm: Missionsförbundets förlag, 1948.
- Nygren, Åke, Jacob Nyvall, Alice Tegnér och Bertil Wallin. *Lek och allvar. Samling 13*. Stockholm: Svenska missionsförbundets förlag, 1937.
- Oterdahl, Jeanna. *De sjungande löven: Sagospel för stora barn och små*. Uppsala: J.A. Lindblads förlag, 1944.
- . *Joakim, den lille urmakaren: Gamla sagor i ny dräkt*. Uppsala: J. A. Lindblads förlag, 1946. Ped. Sv. Barnb.
- . *Korta brev till min vän Birgitta: En konfirmationsgåva*. Uppsala: J. A. Lindblads förlag, 1945. Ped. Sv. Barnb.
- Rosencrantz, Märtha. *Lotti och Tatti*. Uppsala: J. A. Lindblads förlag, 1936. Ped. Sv. Barnb.
- S:t Cyr, Irma. *Klasse från Stockholm*. Uppsala: J. A. Lindblads förlag, 1936. Ped. Sv. Barnb.
- Tamm-Götlind, Märta. *Berghagabarnen: Berättelse från Upplandsbygden och Lappmarken*. Uppsala: J. A. Lindblads förlag, 1937. Ej ill.; Ped. Sv. Barnb.
- . *Djurfesten i storskogen: Bilderbok*. Uppsala: J. A. Lindblads förlag, 1938. Ped. Sv. Barnb. UB har endast upplaga 3 från 1952.
- Wallerström, Ingrid. *Gullstugan: Läsning för de första skolåren*. Uppsala: J. A. Lindblads förlag, 1933. Ped. Sv. Barnb.
- . *Tomte-Nisse: Jul-bok för oss, som nu lärt läsa*. Uppsala: J.A. Lindblads förlag, 1933. UB har endast upplaga 2 från 1933.

- . *Tomte-Nisse: Jul-bok för oss, som nu lärt läsa*. Andra årgången. Uppsala: J.A. Lindblads förlag, 1934.
- . *Tomte-Nisse: Jul-bok för oss, som nu lärt läsa*. Tredje årgången. Uppsala: J.A. Lindblads förlag, 1935.
- . *Tomte-Nisse: Jul-bok för oss, som nu lärt läsa*. Fjärde årgången. Uppsala: J.A. Lindblads förlag, 1936.
- . *Tomte-Nisse: Jul-bok för oss, som nu lärt läsa*. Femte årgången. Uppsala: J.A. Lindblads förlag, 1937.
- . *Tomte-Nisse: Jul-bok för oss, som nu lärt läsa*. Åttonde årgången. Uppsala: J.A. Lindblads förlag, 1940.
- . *Tomte-Nisse: Jul-bok för oss, som nu lärt läsa*. Fjortonde årgången. Uppsala: J.A. Lindblads förlag, 1946.
- . *Tomte-Nisse: Jul-bok för oss, som nu lärt läsa*. Femtonde årgången. Uppsala: J.A. Lindblads förlag, 1947.
- . *Tomte-Nisse: Jul-bok för oss som nu lärt läsa*. Artonde årgången. Uppsala: J.A. Lindblads förlag, 1950.
- . *Tomte-Nisse: Jul-bok för oss som nu lärt läsa*. Nittonde årgången. Uppsala: J.A. Lindblads förlag, 1951.

Opublicerade källor

CfN Centrum för Näringslivshistoria

Bonnierförlagens deposition, Albert Bonniers förlag, Avlidna författares korrespondens.

RA Riksarkivet

1910 års folkräkning, 1930 års folkräkning

Publicerade källor och litteratur

Arnborg, Beata. *Professor Vivi: Den sagolika botanisten*. Stockholm: Atlantis, 2008.

Arvidsson, Ingrid. ”40-talet i barnkammaren”. *Bonniers litterära magasin* 18, nr 7 (1950): 544–49.

Bolin, Greta och Eva von Zweigbergk. *Barn och böcker*. 4:e uppl. Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag, 1951.

Broman, Carina och Anna Hultén. ”Kungliga bibliotekets klassifikationssystem över den svenska samlingen år 1887”. Magisteruppsats i biblioteks- och informationsvetenskap, Högskolan i Borås, 2005. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:hb:diva-17906>.

Druker, Elina. *Eva Billow: Bilderbokskonstnär och författare*. Skrifter utgivna av Svenska Barnboksinstitutet 124. Göteborg: Makadam, 2014.

- Ehn, Birgitta och Birgitta Ljung. "Vivi Täckholm och sagan om Snipp Snapp Snorum". Stockholms universitet. Institutionen för blocksvenska, 1978.
- En hållbar lärarutbildning: Betänkande av Utredningen om en ny lärarutbildning*. Statens offentliga utredningar, 2008:109. Stockholm: Fritze, 2008. <http://www.regeringen.se/rattsdokument/statens-offentliga-utredningar/2008/12/sou-2008109>.
- Furuland, Gunnel. "Märta Elisabet Katarina Tamm-Götlind". *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, 2 mars 2020. <http://skbl.se/sv/artikel/MartaTammGotlind>.
- gen. "Sagor och äventyr". *Svenska Dagbladet*. 24 december 1926.
- G. L. "Bilderböcker". *Dagens Nyheter*. 19 december 1926.
- Grén Broberg, Sven. "Några minnen och anteckningar". I *Göteborgs stadsbibliotek 1891–1941: Minnesskrift*, redigerad av Severin Hallberg, 1–10. Acta Bibliothecae Gotoburgensis 1. Göteborg, 1941.
- Grähs, Gunna. "Ingrid Vang Nyman: En finurlig krumelur i marginalen?" I *Vår Pippi – vår Vang: Tecknarna hyllar Ingrid Vang Nyman och det moderna genombrottet inom svensk barnboksBild*, redigerad av Ulla Rhedin och Gunna Grähs, 152–71. Salikon förlag, 2016.
- Hansson, Joacim. *Klassifikation, bibliotek och samhälle: En kritisk hermeneutisk studie av "klassifikation för svenska bibliotek"*. Skrifter från Valfrid 19. Borås: Valfrid, 1999.
- Hardenborg, Håkan. "Hon gav oss bilden av Pippi!". I *Vår Pippi – Vår Vang: Tecknarna hyllar Ingrid Vand Nyman och det moderna genombrottet inom svensk barnboksBild*, redigerad av Ulla Rhedin och Gunna Grähs, 18–41. Salikon förlag, 2016.
- "Julklappar för ung och gammal". *Dagens Nyheter*. 19 december 1926.
- Klassifikationssystem för svenska bibliotek*. Stockholm: Norstedt, 1921. <http://runeberg.org/sab1921>.
- Kungliga konsthögskolan. *Katalog: Läroår 1928–1929*. Stockholm: Kungliga Akademien för de fria konsterna, 1928.
- . *Katalog: Läroår 1929–1930*. Stockholm: Kungliga Akademien för de fria konsterna, 1929.
- Kåreland, Lena. *Barnboken i samhället*. 2:a uppl. Lund: Studentlitteratur, 2013.
- . *Gurli Linders barnbokskritik: Med en inledning om den svenska barnbokskritikens framväxt*. Skrifter utgivna av svenska barnboksInstitutet 4. Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1977.
- . *Modernismen i barnkammaren: Barnlitteraturens 40-tal*. Skrifter utgivna av Svenska BarnboksInstitutet 66. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1999.
- Lagerqvist, H. E. *Svensk bok-katalog för åren 1926–1930*. Vol. 1, *Alfabetisk Avdelning*. Stockholm: Svenska bokförläggareföreningen, 1934.
- "Lata flickan: Prisutdelning". *Dagens Nyheter*. 25 januari 1920.

- Laurent, Vivi. *Sagan om Snipp, Snapp, Snorum*. Stockholm: Åhlén & Åkerlunds förlag, 1926.
- . ”Ungdomstidningar och ungdom”. *Svenska Dagbladet*, 5 november 1925.
- Linder, Gurli. ”Böcker för barn och ungdom”. *Biblioteksbladet*. 12 (1927): 88–92.
- . ”Våra barns fria läsning”. *Svenska Dagbladet*. 28 oktober 1925.
- Lindskog, Gerda Helena. *Norrbarn: Norrland i 1900-talets svenskspråkiga barn- och ungdomslitteratur*. Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 121. Umeå: h:ström – Text & Kultur, 2013.
- Marklund, E. ”Svensktrycket”. I *Göteborgs stadsbibliotek 1891–1941: Minneskrift*, redigerad av Severin Hallberg, 21–34. Acta Bibliothecae Gotoburgensis 1. Göteborg, 1941.
- Nationalencyklopedin. ”Bernkonventionen”. Åtkomstdatum 22 november 2020. <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/bernkonventionen>.
- Nikolajeva, Maria. *Barnbokens byggklossar*. 3:e uppl. Lund: Studentlitteratur, 2017.
- ”Pristävlingen sagolandet”. *Dagens Nyheter*. 16 januari 1921.
- Roosval, Johnny och Gösta Lilja. *Svenskt konstnärslexikon: Tiotusen svenska konstnärers liv och verk*. Vol. 1, *Abbe–Dahlander*. Malmö: Allhem, 1952.
- ”Rundradions program för veckan 4–10 febr. 1934”. *Svenska Dagbladet*. 1 februari 1934.
- Samuelsson, Jenny. *På väg från ingenstans: Kritik och emancipation av kunskapsorganisation för feministisk forskning*. Akademiska avhandlingar vid Sociologiska institutionen / Umeå universitet 53. Umeå: Umeå universitet, 2008.
- ”S-S-S-tävlan avgjord”. *Dagens Nyheter*, 5 oktober 1924.
- Törnqvist, Lena. *Ingrid Vang Nyman: En biografi*. Astrid Lindgren-sällskapets skrifter 8. Lettland: Salikon, 2016.
- Wall, Åsa. ”Femtio år efter Snipp, Snapp, Snorum: Vivi Täckholms nya – en bok om Astronomi”. *Svenska Dagbladet*. 1 november 1976.
- Zweigbergk, Eva von. *Barnboken i Sverige 1750-1950*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1965.

10. Möt källorna: Kulturarvsmaterial i undervisningen

Karin Pettersson

Det är någonting som händer i mötet med en originalkälla, en artefakt. Det är någonting med doften, det visuella och det taktila, själva materialiteten och sinnligheten – att hålla i ett handskrivet brev, känna strukturen på pappret, följa handstilen, att möta en blick från ett fotografi. Originalkällor talar till oss på ett annat sätt än det digitala objektet vi möter på datorskärmen. Detta är något vi på biblioteket kan dra nytta av i vår undervisning för studenter, som berikar och väcker nyfikenhet – att låta studenterna möta källorna.

Under de senaste åren har vi sett ett ökat intresse för bibliotekens kulturarvssamlingar och 2016 lyfts kulturarvet för första gången fram i det uppdrag som universitetsbiblioteket (UB) får från Göteborgs universitet: ”Universitetsbiblioteket ska vårda och tillgängliggöra det kulturarv som finns i bibliotekets omfattande samlingar.”¹ Uppdraget avspeglas även i den strategiska plan som tas fram i slutet av samma år där det framhålls att UB ska: ”Utveckla och tillgängliggöra bibliotekets samlingar och kulturarv till gagn för forskning och utbildning.”² Utvecklingen hos oss speglas också i en samhällsutveckling där vi ser ett ökat fokus och intresse för kulturarvssamlingar, både på bibliotek och på andra kulturarvsinstitutioner. Samtidigt pågår en omfattande digitalisering av kulturarvet som erbjuder nya sätt att synliggöra och arbeta med källmaterial.³ Specialsamlingar och arkiv är underutnyttjade och okända för de flesta studenter och ses framförallt som en resurs för forskare; inte något som kan berika lärandet för studenter eller användas som en pedagogisk resurs.⁴

---

1 Göteborgs universitetsbibliotek, ”Verksamhet”, Göteborgs universitetsbibliotek, åtkomstdatum 3 februari 2020, <https://www.ub.gu.se/sv/om-goteborgs-universitetsbibliotek/verksamhet>.

2 Göteborgs universitetsbibliotek, ”Strategisk plan för Göteborgs universitetsbibliotek 2017–2020”, Göteborgs universitet, åtkomstdatum 3 februari 2020, https://medarbetarportalen.gu.se/digitalAssets/1665/1665143_strategisk-plan-2017-2020.pdf.

3 Se t.ex. Erik Fichtelius, Christina Persson och Eva Enarsson, ”Demokratins skattkammare: Förslag till en nationell biblioteksstrategi” (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2019), <https://www.kb.se/samverkan-och-utveckling/biblioteksutveckling/nationell-biblioteksstrategi.html>.

4 Ann Schmiesing och Deborah Hollis, ”The role of special collections departments in humanities undergraduate and graduate teaching: A case study”, *portal: Libraries and the Academy* 2, nr 3 (2002): 465, <https://doi.org/10.1353/pla.2002.0065>.

Jag arbetar med undervisning i informationssökning och källhantering för studenter, och tillsammans med mina kollegor började jag fundera över hur vi kan lyfta fram och synliggöra bibliotekets samlingar med särskilt fokus på källmaterial. Hur hittar vi ett pedagogiskt angreppssätt och hur integrerar vi kulturarvsmaterial som källmaterial i den undervisning vi har för studenter?

Kapitlet tar sin utgångspunkt i tre workshoppar som hölls under hösten 2018 med studenter från Institutionen för kulturvård. Studenterna fick utforska material från Jubileumsutställningen i Göteborg 1923: utställningskataloger, kartor, programblad, fotografier samt en klippsamling. Syftet var att synliggöra olika typer av material, hur det kan sökas fram och vad det berättar. Jag reflekterar över erfarenheter, utmaningar och möjligheter som workshopparna med studenterna gav. Vidare diskuterar jag huruvida undervisning i informationskompetens för studenter inom humaniora och konst skiljer sig åt eller bör skilja sig åt från andra discipliner, och i så fall varför och på vilket sätt. Avslutningsvis lyfter jag fram exempel på hur kulturarvsmaterial kan presenteras i en digital miljö för att underlätta för studenter, forskare och andra intresserade att utforska materialet.

Lars Burman, överbibliotekarie på Uppsala UB, diskuterar i skriften *Meningen med ett universitetsbibliotek* skillnaden mellan digitaliserat material och de fysiska originalen:

Men här finns också något annat, mer svårfångat, som har att göra med upplevelsen av det unika och det originella. Esteter kan falla i hänryckning inför ett konstverk, och ett besök på en plats där historia har utspelats kan ge ett djupt intryck. En variant av upplevelsen uppstår i mötet med historiens föremål och dokument.⁵

Många praktiker, såväl bibliotekarier, arkivarier som ämneslärare lyfter fram att användningen av primärkällor livar upp undervisningen och skapar engagemang.⁶ Susan M. Allen, chef för avdelningen för specialsamlingar på biblioteket vid University of California, Los Angeles skriver om attraktionskraften som specialsamlingar kan utöva:

5 Lars Burman, *Meningen med ett universitetsbibliotek* (Uppsala: Uppsala universitet, 2019), 30, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-381037>.

6 Shan Sutton och Lorrie Knight, "Beyond the reading room: Integrating primary and secondary sources in the library classroom", *The Journal of Academic Librarianship* 32, nr 3 (2006): 323, <https://doi.org/10.1016/j.acalib.2006.03.001>.

We all know that if students can be lured into special collections and exposed to the rare books, manuscripts, photographs, and other materials in our care, a certain kind of seduction will often take place. Paul Moser, vice-provost and director of Libraries at the University of Pennsylvania, has named the fundamental source of this seduction 'sacro-power,' the power to attract which emanates from the very being of primary materials.⁷

Denna attraktionskraft är något vi själva både märkt av och använt oss av. Min kollega Johan Karlsson träffar många externa grupper, oftast gymnasieklasser, som kommer på studiebesök. Han ger en introduktion till hur biblioteket kan användas och vad som finns i våra samlingar, både digitala och tryckta. Johan brukar avsluta med en kort rundvandring på biblioteket och en visning av både studiemiljöer och samlingar. Ibland visar han eleverna en av våra specialsamlingar, Hvitfeldtska samlingen. Samlingen donerades från Hvitfeldtska läroverkets gamla bibliotek och innehåller litteratur från 1400-talet fram till 1900 och omfattar ca 650 hyllmeter. Samlingen är i mångt och mycket idealisk att visa upp för besökande grupper. De skinnbundna bokryggarna och de stora omfångsrika verken är för många definitionen av en äldre boksamling. Möjligheten att som utomstående komma nära materialet, att kunna hålla och bläddra i en bok från 1700-talet, ger ett mervärde som endast en beskrivning av samlingen eller en digitaliserad version inte hade kunnat ge. "Det är som på Hogwarts" har varit en återkommande kommentar från gymnasieelever. Även selfies framför sektionen med uppbyggelselitteraturen i foliantformat har varit vanligt förekommande.

Alla som själva arbetat med arkivmaterial vet att det är spännande men också utmanande och tidskrävande. I diskussioner med lärare stöter jag på farhågan att det genom att introducera arkivmaterial som ett potentiellt källmaterial för studentuppsatser, finns en ökad risk att studenterna fastnar i materialet och inte blir klara i tid. Jonas Liliequist, professor emeritus i historia, bekräftar detta: "Risken finns att man går ner sig i det empiriska träsket." Han lyfter även fram "svårigheterna att hitta lämpliga ingångar och avgränsningar i arkivmaterialet som lämpar sig för övningar och upp-

7 Susan M. Allen, "Rare books and the college library: Current practices in marrying undergraduates to special collections", *Rare Books and Manuscripts Librarianship* 13, nr 2 (1999): 110–11, <https://rbml.acrl.org/index.php/rbml/article/view/157>.

satsämnen.”⁸ Liliequist talar utifrån sina erfarenheter som historiker och just denna studentgrupp har arkivkunskap i sin utbildning, det borde alltså vara en ännu större utmaning för andra studentgrupper. Denna aspekt återkommer i flera artiklar som diskuterar hur bibliotek kan arbeta med arkiv- och/eller specialsamlingar gentemot studenter. Precis som Liliequist menar författarna till artikeln ”Analyzing archival intelligence: A collaboration between library instruction and archives” att: ”Students are limited by their inability to ask the right questions”.⁹ Genom att tematisera och kontextualisera hjälper vi studenterna att hitta ingångar och ställa frågor till våra samlingar.

Att arbeta med primärkällor och arkivmaterial kräver andra färdigheter än de som traditionellt sett har rymts inom det vi undervisar studenterna i, det som kallas informationskompetens. Undervisningen syftar till att utveckla studenters förmåga att söka, värdera och använda information. Innehållet tar ofta avstamp i bibliotekskataloger och vetenskapliga artikeldatabaser och den refereegranskade artikeln har en stark ställning. Som undervisare för studenter inom humaniora och konst har vi alltmer börjat ifrågasätta detta paradigm och hur vi låtit detta styra vår undervisningspraktik. Vi ser ett behov av att utveckla vad informationskompetens betyder inom våra ämnen samt hur den skiljer sig åt mellan ämnen inom våra discipliner. Hur pratar vi med studenterna om olika källor och vilka färdigheter behöver våra studenter? Publiceringstraditionerna inom humaniora och konst skiljer sig delvis åt från andra ämnen och detta påverkar utformningen av vår undervisning. Ett exempel på detta är att bokens ställning fortsatt är stark, och det är inte lika vanligt att böcker granskas enligt peer review-förfarandet jämfört med artiklar. Att prata om peer review som ett sätt att avgränsa sina sökningar för att särskilja det vetenskapliga materialet från det icke-vetenskapliga blir därför missvisande. Det betyder inte att vi inte pratar med studenterna om hur de lär sig att värdera källor, men vi behöver göra det på ett sätt som är relevant för deras ämnen. Sättet att skriva vetenskap varierar mellan discipliner

---

8 Jonas Liliequist, ”Arkivet i undervisningen eller hur man kan få studenter att intressera sig för äldre handskrivet källmaterial”, i *Arkiven i forskningens tjänst: 20 år med Forskningsarkivet vid Umeå universitet*, red. Göran Larsson (Umeå: Forskningsarkivet, Umeå universitet, 2003), 169, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-71368>.

9 Merinda Kaye Hensley, Benjamin P. Murphy och Ellen D. Swain, ”Analyzing archival intelligence: A collaboration between library instruction and archives”, *Communications in Information Literacy* 8, nr 1 (2014): 110, <https://doi.org/10.15760/comminfolit.2014.8.1.155>.

och en vetenskaplig artikel inom exempelvis litteraturvetenskap kan ha en mer essäistisk form, vilket gör att den modell som finns för att identifiera en vetenskaplig artikel enligt IMRaD-formatet¹⁰ blir svårare att applicera på våra ämnesområden. Det kan handla om att utgå från ett vidgat textbegrepp som erkänner värdet av olika källtyper som bilder, videor, affischer och ljudinspelningar. Min kollega Linda Sundberg som undervisar studenter från konstnärliga fakulteten brukar ta upp hur en söker fram och refererar till bilder samt upphovsrättsliga aspekter av bildanvändning i akademiska texter. För vissa av våra studenter är kunskap om det som finns i våra arkivsamlingar eller i det som kallas vardagstrycket användbart.¹¹ Studenter inom teatervetenskap kan använda affischer och programblad för att belysa en frågeställning. För att detta ska vara möjligt måste vi hitta sätt att lyfta fram bredden i bibliotekets samlingar och visa att de inbegriper mer än kursböcker och vetenskapliga texter.

Vi menar därför att det behövs en breddning av begreppet informationskompetens till att även inkludera det som på engelska kallas primary source literacy.¹² I primary source literacy ingår färdigheter som behövs för att hitta, tolka, granska och arbeta med primärkällor. Det handlar om att förstå hur arkivmaterial är organiserat för att kunna navigera i det. Något som ofta lyfts fram i forskningen är att arbetet med primärkällor utvecklar kritiskt tänkande och analytiska förmågor. Studenterna behöver kunna sätta in källan i sitt rätta historiska sammanhang och ha en förståelse för hur en primärkälla är ett uttryck för sin tid och sin sociala kontext. De behöver kunna avgöra perspektiv och validitet.¹³

Because archival research often entails reading one-of-a-kind or out-of-print materials for which there might be little secondary literature, students

10 En akronym bildad av artikelns fyra huvuddelar på engelska: Introduction, Methods, Results and Discussion.

11 "Vardagstryck är material från företag, institutioner, organisationer och föreningar i form av tunna häften, pamfletter eller broschyrer." Göteborgs universitetsbibliotek, "Vardagstryck", Göteborgs universitetsbibliotek, åtkomstdatum 12 maj 2020, <https://www.ub.gu.se/sv/hitta-material/vardagstryck>.

12 Association of College and Research Libraries' Rare Book and Manuscript Section och Society of American Archivists, "Guidelines for primary source literacy", 2018, <http://www.ala.org/acrl/sites/ala.org/acrl/files/content/standards/Primary%20Source%20Literacy2018.pdf>.

13 Se bl.a. Hensley, Murphy och Swain, "Analyzing archival intelligence"; Melissa A. Hubbard och Megan Lotts, "Special collections, primary resources, and information literacy pedagogy", *Communications in Information Literacy* 7, nr 1 (2013): 24–38, <https://doi.org/10.15760/comminfolit.2013.7.1.132>; Sutton och Knight, "Beyond the reading room".

cannot simply reword a scholar's interpretation but must utilize their own writing and critical thinking skills.¹⁴

Men källmaterial till uppsatser är bara en möjlig ingång, det finns flera andra sätt vi kan arbeta med primärkällor tillsammans med studenter. Under hösten 2018 höll jag tillsammans med en kollega tre workshoppar med studenter från Institutionen för kulturvård. Studenterna läste sin första termin på tre olika program: Konservatorsprogrammet, Bebyggelseantikvariska programmet samt Ledarskap i slöjd och kulturhantverk. Från början var tanken att studenterna skulle få en presentation av kulturarvsresurser på Humanistiska biblioteket av vår kulturarvssamordnare, Anders Strinnholm. Vi ville dock att studenterna inte bara skulle få en visning utan även konkret få utforska en del av vår samling och i dialog med kursansvarig lärare landade valet på material från Jubileumsutställningen i Göteborg 1923.¹⁵ Temat kändes aktuellt i och med att Göteborg 2021 firar 400-årsjubileum och vi kunde även hitta tydliga kopplingar till de olika programmens ämnesinnehåll.

Kulturarvsmaterialet är utspjutt i våra samlingar, beskrivningen av materialet och dess sökbarhet varierar stort. I vissa fall är det överhuvudtaget inte beskrivet och alltså inte sökbart. Materialet från Jubileumsutställningen illustrerar detta tydligt. Det är bara vissa delar av materialet som är beskrivet som en samling.¹⁶ Övrigt material är utspjutt och behöver sökas fram på olika sätt. Detta var också en pedagogisk poäng, att studenterna skulle se komplexiteten. I fallet med Jubileumsutställningen finns till exempel en

---

14 Schmiesing och Hollis, "The role of special collections departments in humanities undergraduate and graduate teaching", 475.

15 Göteborg firade 300-årsjubileum 1921 men utställningen blev försenad och invigdes först 1923. Utställningen hade olika teman som historisk utställning, skandinavisk konstutställning, utställning av svenskt konsthantverk och konstindustri samt svensk exportutställning. Den var mycket omfattande och flera av dagens välkända byggnader och institutioner grundades som Göteborgs konstmuseum, Göteborgs botaniska trädgård samt Liseberg. I området vid Renströmsparken där Humanistiska biblioteket ligger idag, huserade den utlandssvenska avdelningen samt huvudrestaurangen med plats för 8 000 gäster och Näckrosdammen anlades. En linbana byggdes som band samman Renströmsparken med Liseberg. Wikipedia, "Jubileumsutställningen i Göteborg", Wikipedia, 9 juni 2020, https://sv.wikipedia.org/w/index.php?title=Jubileumsutställningen_i_Göteborg&oldid=48459518; Jubileumsutställningen i Göteborg, *Jubileumsutställningen i Göteborg: 8 maj– 1923–30 sept.: Officiell vägvisare* (Göteborg: Göteborgs litografiska aktiebolag, 1923).

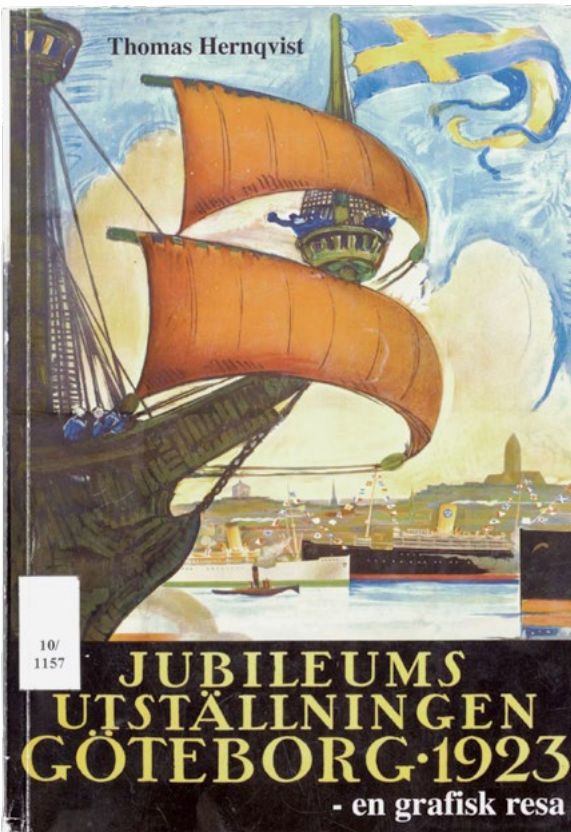
16 Vi har två kapslar med material från Jubileumsutställningen som är beskrivna som *Jubileumsutställningen i Göteborg 1923: Samling*. Dessa innehåller mindre tryck som programblad, utställningskataloger, sänghäften, vykort, turistinformation och fotografier. Kapslarna står i vår okatalogiserade samling av vardagstryck under uppställningen Allmänna utställningar och mässor och har lagts in i vår katalog och fått en kortfattad beskrivning. Detta gör att även denna okatalogiserade del av samlingen blir sökbar och därmed synlig.

stor klippsamling med samtida dagstidningsklipp som knappt någon bland bibliotekets personal kände till, och som heller inte är sökbar i våra system.¹⁷

Varje workshop inleddes med en presentation av samlingar inom kulturarvsområdet på Humanistiska biblioteket samt andra kulturarvsinstitutioner som museer och arkiv. Studenterna fick även en presentation av olika sökvägar för att hitta materialet, som en beskrivning av vår kortkatalog över äldre litteratur och ämnesbibliografier. Merparten av tiden arbetade studenterna i mindre grupper med att utforska material från Jubileumsutställningen. Utifrån olika frågeställningar fick de söka svar i materialet, använda bibliografier, äldre kortkataloger, programkataloger, kartor och annat källmaterial. Vi skapade olika stationer med olika teman och studenterna roterade. Två bibliotekarier och kulturarvssamordnaren fanns på plats under workshoppen för att guida studenterna och svara på frågor. Frågeställningarna skapades utifrån källmaterialet och kopplades till de olika programinriktningarna. Konservatorerna fick undersöka vilka föremål som lånades in till utställningen och varifrån dessa härstammade. Bebyggelseantikvarierna arbetade med frågor kring själva utställningsområdet, dess roll i staden och vad som finns kvar av byggnaderna som uppfördes. Vi avslutade med en uppsamling där vi gemensamt gick igenom frågorna, vad studenterna kommit fram till och vilka svårigheter de hade mött.

Studenterna var mycket engagerade och nyfikna och ställde många frågor. Vi utvärderade tillfällena med två öppna frågor: Vad tyckte du om dagens workshop? samt Vad kan bli bättre? Utvärderingen visade att tillfället uppskattades, de tyckte det var lärorikt och intressant men också kul samt att det ”öppnade ögonen för olika sätt att hitta material.” Flera lyfte fram att det var bra att få testa själv, vilket var ett av syftena med tillfället – att inte bara visa upp utan att låta studenterna arbeta med och engagera sig i materialet. Det handlar helt enkelt om att utveckla aktiviteter som inkluderar det fysiska materialet och som stöder ett aktivt lärande. Fördelarna med detta har starkt stöd i forskningen. Laurel Thatcher Ulrich, professor i historia vid Harvard, menar att det är genom att själva hantera och utforska käll-

17 Klippsamlingen är på 4-5 hyllmeter i två delvis dubblerade sviter. Större delen kom till biblioteket 1952, möjligen från utställningens generalsekreterare Henning Beyers (1884-1948) dödsbo. Merparten av materialet från Jubileumsutställningen finns annars på Regionarkivet i Göteborg.

Exempel på material från och om Jubileumsutställningen som användes i workshopen. Till vänster, en sekundärkälla som behandlar utställningen utifrån bildmaterial utgiven av Regionarkivet 2010. Omslaget avbildar den officiella affischen för utställningen skapad av Torsten Schonberg. Till höger, två primärkällor, en karta över utställningsområdet vid Renströmsparken från *Jubileumsutställningen i Göteborg: 8 maj–1923–30 sept.: Officiell vägvisare* utgiven 1923 och ett säsongkort för att besöka utställningen. Säsongkortet återfinns i vår okatalogiserade samling av vardagstryck.

material som studenterna lär sig, det räcker inte att bara visa upp objekt.¹⁸ Sutton och Knight uttrycker det träffande som att "Students literally grasp the nature of primary sources by handling archival documents."¹⁹ Självklart kan tyckas, men ändå värt att ha med sig när den mesta av vår undervisning för studenter uppehåller sig i ett digitalt informationslandskap.

Workshopen för Institutionen för kulturvård är ett exempel på hur vi på biblioteket kan introducera källmaterial tidigt i studenternas utbildning och

18 Laurel Thatcher Ulrich, "Objects in the classroom", *OAH Magazine of History* 17, nr 4 (2003): 58, <https://doi.org/10.1093/maghis/17.4.57>.

19 Sutton och Knight, "Beyond the reading room", 322.

inte nödvändigtvis knutet till uppsatsarbete. Primärkällor kan även användas för att illustrera skrivprocessen. Inom litteraturvetenskap kan exempel från arkiven användas för att följa skrivprocessen från originalmanus och utkast till det färdiga verket. Att möta ett originalmanus med författarens handskrivna noteringar är också ett sätt att komma närmare verket och upphovspersonen och skapa engagemang. Detta att källorna har en tydlig "sense of closeness to the creator and materiality" är något vi kan dra nytta av.²⁰ Ytterligare ett sätt att inspirera studenter är att visa konkreta exempel från publicerad forskning och vilket källmaterial dessa baseras på. Ett bra exempel på detta är webbsidan "Röster ur KvinnSams arkiv" där ett urval av böcker som bygger på arkivet presenteras.²¹ Detta skapar också en bra ingång till en diskussion kring skillnaden mellan primär- och sekundärkällor och kopplingen dem emellan.²² Den vetenskapliga databasen JSTOR gör något liknande på sin plattform *The JSTOR understanding series* där primärkällor som Martin Luther Kings tal "I have a dream" kopplas till sekundärkällor som forskningsartiklar och bokkapitel.²³

Thomas Nygren, universitetslektor i didaktik vid Uppsala universitet och docent i historia med utbildningsvetenskaplig inriktning vid Umeå universitet, jämför i en studie traditionella och digitala arkiv och vilka olika typer av lärande respektive arkiv stöder. Han visar att studenters användande av traditionella arkiv och tryckta källor utvecklar kvalitativa färdigheter, teoretiska perspektiv och historisk empati medan digitala arkiv och källor snarare stimulerar användandet av kvantitativ data och ett mer samhällsvetenskapligt förhållningssätt.²⁴ Detta kopplar till en debatt inom digitala humaniora där forskare som Andrew Prescott, professor i digitala humaniora vid universitetet i Glasgow, har kritiserat hur tillgången till stora datamängder styr forskningen

20 Sarah M. Horowitz, "Hands-on learning in special collections: A pilot assessment project", *Journal of Archival Organization* 12, nr 3–4 (2015): 224, <https://doi.org/10.1080/15332748.2015.1118948>.

21 KvinnSam, nationellt bibliotek för genusforskning, är en universitetsgemensam forskningsinfrastruktur vid Göteborgs universitet, med placering vid Humanistiska biblioteket. KvinnSam, "Röster ur KvinnSams arkiv", Göteborgs universitetsbibliotek, åtkomstdatum 13 mars 2020, <http://www2.uu.se/kvinn/forskning/>.

22 För en diskussion om detta se Todd Samuelson och Cait Coker, "Mind the gap: Integrating special collections teaching", *portal: Libraries and the Academy* 14, nr 1 (2014): 62–63, <https://doi.org/10.1353/pla.2013.0041>.

23 JSTOR, "The JSTOR understanding series: Linking original works to scholarship", åtkomstdatum 12 maj 2020, <http://www.jstor.org/understand>.

24 Thomas Nygren, "Students writing history using traditional and digital archives", *Human IT: Journal for Information Technology Studies as a Human Science* 12, nr 3 (2015): 78–116, <https://humanit.hb.se/article/view/476>.

och varnat för risken att tappa den historiska kontexten: Vilka källor är det som utelämnas ur det digitaliserade datasetet och hur påverkar det utfallet?²⁵ Samma debatt förs inom arkivsektorn kring vilka röster som hörs och syns i arkiven och vilka som utelämnas. Nygren betonar hur viktigt det är med ett humanistiskt tankesätt i den digitala eran. Studenterna måste lära sig att kritiskt utvärdera digital information och undvika att förföras av ”big data”. Ja, det gäller ju inte bara studenter utan oss alla.

En utmaning med att använda arkivmaterial i undervisningen är sökbarheten, vilken skiljer sig åt från material som böcker och artiklar som studenterna är mer vana att söka fram. Arkivmaterial är typiskt ordnat efter arkivbildaren – person eller organisation – och inte efter tema eller ämne. Hensley, Murphy och Swain visar att detta är problematiskt utifrån ett studentperspektiv. Utan kunskap om hur arkiv är organiserade och hur denna praxis skiljer sig åt från andra medier blir det svårt att navigera i arkiven. Detta är ett tydligt exempel på behovet av att inkludera primary source literacy i bibliotekets undervisning.²⁶ Det är vi själva som skapar sökbarheten till våra samlingar, såväl praktiskt som konceptuellt. En fråga vi behöver ställa oss är om vi skulle kunna utveckla beskrivningen av vårt arkivmaterial med till exempel ämnesord för att göra det mer sökbart.²⁷ Andra sätt kan vara att tematisera delar av våra kulturarvssamlingar, inklusive arkivmaterial, för att underlätta för studenter och andra användare att närma sig materialet och hitta ämnen att beforska.

Att digitalisera vårt kulturarv ses ofta som en demokratifråga. Rapporten *Turning access into learning*, utgiven av Nordiskt centrum för kulturarvs- pedagogik, menar att digitalisering i sig inte räcker, det handlar lika mycket om hur materialet sedan presenteras för att det ska bli användbart. Rapporten hänvisar till en studie av Taylor och Gibson som hävdar att fokus ofta ligger på att nå så många som möjligt med så mycket digitaliserat material som möjligt, snarare än att fokusera på hur innehållet väljs ut, förmedlas

---

25 Andrew Prescott, ”The deceptions of data”, *Digital Riffs* (blog), 13 januari 2013, <http://digitalriffs.blogspot.com/2013/01/the-deceptions-of-data.html>.

26 Hensley, Murphy och Swain, ”Analyzing archival intelligence”, 110.

27 Detta görs redan vad gäller fotografier som indexerats med deskriptiva ämnesord men oftast inte på annat arkivmaterial. Detta är inte oproblemiskt då ämnesord riskerar att bli subjektiva. Visst material, som korrespondens, är svårt att beskriva med ämnesord utan att göra en tolkning av innehållet.

och kommuniceras.²⁸ Rapporten visar exempel på användarvänliga och engagerande plattformar för arkivsamlingar som inspirerar till lärande och deltagande. Problemet med många plattformar är att de enbart visar upp samlingar utan en pedagogisk tanke bakom. För att komma ifrån detta behöver samlingarna presenteras som ett narrativ, de behöver tolkas och sättas in i sitt rätta sammanhang.²⁹ Ett sätt att göra detta är genom samarbete med forskare som kan skapa den historiska kontext som behövs för att presentera en samling.

Goda exempel på plattformar utformade för att stötta lärande är *Stockholmskällan* utformad av Stockholms stad med syfte att upptäcka Stockholms historia i ord, ljud och bild.³⁰ Ett annat exempel är Lunds universitetsbibliotek som presenterar ett urval av sina specialsamlingar tematiskt i form av en guide. De vänder sig direkt till uppsatsskrivande studenter och lärare i sitt tilltal. Exempel på teman är brott & straff, lyx & överflöd samt mat & dryck. Allt material är digitaliserat och presenteras med en inledande text som sätter in temat i sitt historiska sammanhang samt beskriver vilken arkivsamling materialet ingår i. Guiden är resultatet av ett samarbete mellan forskare vid historiska institutionen och personal vid universitetsbiblioteket och har skapats för att synliggöra materialet och inspirera.³¹ Ett tredje exempel på detta angreppssätt är *Europeana* som är ett samarbete mellan tusentals europeiska arkiv, bibliotek och museer med syfte att sprida kulturarvet på ett sätt som informerar men framförallt inspirerar. Delar av samlingarna presenteras utifrån olika teman som konst, mode, musik, fotografi och första världskriget, och presenteras i form av gallerier, bloggar och utställningar. En del av plattformen, *Europeana Classroom*, vänder sig till lärare och innehåller resurser för olika utbildningsnivåer. Det finns även delar som använder sig av medskapande metoder för att engagera användare i skapande av innehåll. Plattformen skapades på initiativ av EU.³² Ett lokalt exempel är KvinnSam som tillsammans med forskare vid Göteborgs universitet skapat

28 Taylor och Gibson 2016, refererat ur Maria Press m.fl., "Turning access into learning: Exploring digital archives and their potential for learning" (Nordiskt centrum för kulturarvs pedagogik, 2018), 9, http://nckultur.org/wp-content/uploads/2013/05/Turning-access-in-to-learning_1.pdf.

29 Press m.fl., "Turning access into learning: Exploring digital archives and their potential for learning".

30 Stockholmskällans redaktion, "Stockholmskällan", Stockholms stad, åtkomstdatum 19 mars 2020, <https://stockholmskallan.stockholm.se/>.

31 Lunds universitet Universitetsbiblioteket, "Guide till specialsamlingarna", Lunds universitet, åtkomstdatum 19 maj 2021, <http://www.ub.lu.se/hitta/handskrifter-arkiv/guide-till-specialsamlingarna>.

32 Europeana, "Welcome to Europeana", åtkomstdatum 19 maj 2020, <https://www.europeana.eu/sv>.

sex kvinnohistoriska portaler som innehåller en stor bredd av arkivmaterial från KvinnSam presenterat med klargörande texter. Portalerna har skapats för såväl studenter som forskare, men också för en intresserad allmänhet och används mycket av till exempel gymnasieelever.³³ Utmärkande för alla plattformarna är att källor har valts ut och satts i en kontext. Detta är något som är viktigt för oss på biblioteket att ha med i det fortsatta arbetet med vår webb och våra plattformar, inte minst vad gäller vårt kulturarvsmaterial. Digitalisering av materialet fyller flera syften, det ökar självfallet tillgängligheten men det är också ett sätt att marknadsföra och skapa ingångar till våra fysiska samlingar.

Att arbeta med primärkällor och kulturarvsmaterial i undervisningen är både en utmaning men också en fantastisk möjlighet. Trots att vi lever i en alltmer digitaliserad samtid, eller kanske just på grund av detta, kvarstår det som Burman benämner som vår ”förundran inför det autentiska” i mötet med originalkällan.³⁴ Därför behöver vi på biblioteket bli bättre på vårt pedagogiska tillgängliggörande av våra samlingar. Vi behöver tydliggöra för lärare hur vi kan bidra till att deras studenter kan berika sina studier genom att ta del av vårt kulturarvsmaterial och våra samlingar bortom publicerad forskning, och vi behöver arbeta tillsammans för att utveckla kursinslag som använder sig av arkivmaterial och annat kulturarvsmaterial som primärkällor. Så, låt oss tillsammans skapa möjligheter för våra studenter att upptäcka, fascineras av och möta källorna.

Publicerade källor och litteratur

Allen, Susan M. ”Rare books and the college library: Current practices in marrying undergraduates to special collections”. *Rare Books and Manuscripts Librarianship* 13, nr 2 (1999): 110–19.

<https://rbml.acrl.org/index.php/rbml/article/view/157>.

Association of College and Research Libraries’ Rare Book and Manuscript Section och Society of American Archivists. ”Guidelines for primary source literacy”, 2018. <http://www.ala.org/acrl/sites/ala.org/acrl/files/content/standards/Primary%20Source%20Literacy2018.pdf>.

Burman, Lars. *Meningen med ett universitetsbibliotek*. Uppsala: Uppsala universitet, 2019. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-381037>.

33 KvinnSam, ”Kvinnohistoriska portaler”, Göteborgs universitetsbibliotek, åtkomstdatum 13 mars 2020, <http://www2.ub.gu.se/kvinn/portaler/>.

34 Burman, *Meningen med ett universitetsbibliotek*, 31.

- Europeana. "Welcome to Europeana". Åtkomstdatum 19 maj 2020. <https://www.europeana.eu/sv>.
- Fichtelius, Erik, Christina Persson och Eva Enarsson. "Demokratin skattkammare: Förslag till en nationell biblioteksstrategi". Stockholm: Kungliga biblioteket, 2019. <https://www.kb.se/samverkan-och-utveckling/biblioteksutveckling/nationell-biblioteksstrategi.html>.
- Göteborgs universitetsbibliotek. "Strategisk plan för Göteborgs universitetsbibliotek 2017–2020". Göteborgs universitet. Åtkomstdatum 3 februari 2020. https://medarbetarportalen.gu.se/digitalAssets/1665/1665143_strategisk-plan-2017-2020.pdf.
- . "Vardagstryck". Göteborgs universitetsbibliotek. Åtkomstdatum 12 maj 2020. <https://www.ub.gu.se/sv/hitta-material/vardagstryck>.
- . "Verksamhet". Göteborgs universitetsbibliotek. Åtkomstdatum 3 februari 2020. <https://www.ub.gu.se/sv/om-goteborgs-universitetsbibliotek/verksamhet>.
- Hensley, Merinda Kaye, Benjamin P. Murphy och Ellen D. Swain. "Analyzing archival intelligence: A collaboration between library instruction and archives". *Communications in Information Literacy* 8, nr 1 (2014): 96–114. <https://doi.org/10.15760/comminfolit.2014.8.1.155>.
- Horowitz, Sarah M. "Hands-on learning in special collections: A pilot assessment project". *Journal of Archival Organization* 12, nr 3–4 (2015): 216–29. <https://doi.org/10.1080/15332748.2015.1118948>.
- Hubbard, Melissa A. och Megan Lotts. "Special collections, primary resources, and information literacy pedagogy". *Communications in Information Literacy* 7, nr 1 (2013): 24–38. <https://doi.org/10.15760/comminfolit.2013.7.1.132>.
- JSTOR. "The JSTOR understanding series: Linking original works to scholarship". Åtkomstdatum 12 maj 2020. <http://www.jstor.org/understand/>.
- Jubileumsutställningen i Göteborg. *Jubileumsutställningen i Göteborg: 8 maj–1923–30 sept.: Officiell vägvisare*. Göteborg: Göteborgs litografiska aktiebolag, 1923.
- KvinnSam. "Kvinnohistoriska portaler". Göteborgs universitetsbibliotek. Åtkomstdatum 13 mars 2020. <http://www2.ub.gu.se/kvinn/portaler/>.
- . "Röster ur KvinnSams arkiv". Göteborgs universitetsbibliotek. Åtkomstdatum 13 mars 2020. <http://www2.ub.gu.se/kvinn/forskning/>.
- Liliequist, Jonas. "Arkivet i undervisningen eller hur man kan få studenter att intressera sig för äldre handskrivet källmaterial". I *Arkiven i forskningens tjänst: 20 år med Forskningsarkivet vid Umeå universitet*, redigerad av Göran Larsson, 168–75. Umeå: Forskningsarkivet, Umeå universitet, 2003. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-71368>.

- Nygren, Thomas. "Students writing history using traditional and digital archives". *Human IT: Journal for Information Technology Studies as a Human Science* 12, nr 3 (2015): 78–116. <https://humanit.hb.se/article/view/476>.
- Prescott, Andrew. "The deceptions of data". *Digital Riffs* (blog), 13 januari 2013. <http://digitalriffs.blogspot.com/2013/01/the-deceptions-of-data.html>.
- Press, Maria, Ulrica Löfstedt, Sara Grut, Bente Jensen, Liina Madla, Tiina Männapso och Helga Hlín Bjarnadóttir. "Turning access into learning: Exploring digital archives and their potential for learning". Nordiskt centrum för kultur-
arvspedagogik, 2018. http://nckultur.org/wp-content/uploads/2013/05/Turning-access-in-to-learning_1.pdf.
- Samuelson, Todd och Cait Coker. "Mind the gap: Integrating special collections teaching". *portal: Libraries and the Academy* 14, nr 1 (2014): 51–66. <https://doi.org/10.1353/pla.2013.0041>.
- Schmiesing, Ann och Deborah Hollis. "The role of special collections departments in humanities undergraduate and graduate teaching: A case study". *portal: Libraries and the Academy* 2, nr 3 (2002): 465–80. <https://doi.org/10.1353/pla.2002.0065>.
- Stockholmskällans redaktion. "Stockholmskällan". Stockholms stad. Åtkomstdatum 19 mars 2020. <https://stockholmskallan.stockholm.se/>.
- Sutton, Shan och Lorrie Knight. "Beyond the reading room: Integrating primary and secondary sources in the library classroom". *The Journal of Academic Librarianship* 32, nr 3 (2006): 320–25. <https://doi.org/10.1016/j.acalib.2006.03.001>.
- Ulrich, Laurel Thatcher. "Objects in the classroom". *OAH Magazine of History* 17, nr 4 (2003): 57–59. <https://doi.org/10.1093/maghis/17.4.57>.
- Universitetsbiblioteket, Lunds universitet. "Guide till specialsamlingarna". Lunds universitet. Åtkomstdatum 19 maj 2021. <http://www.ub.lu.se/hitta/handskrifter-arkiv/guide-till-specialsamlingarna>.
- Wikipedia. "Jubileumsutställningen i Göteborg". Wikipedia, 9 juni 2020. https://sv.wikipedia.org/w/index.php?title=Jubileumsutställningen_i_Göteborg&oldid=48459518.

11. Förkommen: Om tomrummen och betydelsen av det som saknas

Isabel Folkesson

Ett handskrivet kvitto står instuckat i tomrummet mellan två bokpärmar i en hylla i ett av våra bokmagasin. På kvittot är i blyerts nedtecknat en titel och ett datum. Kvittot är en representation av något som saknas, en förkommen bok som en gång funnits i bibliotekets ägo. När jag så stod där och stirrade på tomrummet i hyllan började jag att fundera över vad den saknade boken egentligen betyder. Om hur vi, biblioteket, förhåller oss till bevarande i relation till tillgänglighet, till sökbarhet i relation till användbarhet; hur ett enskilt exemplar förhåller sig till en samling som helhet. För en student kan en saknad bok betyda att inte få sin kursbok i tid till en tentamen, för en forskare att inte få tillgång till viktigt källmaterial och forskningslitteratur, eller att inte kunna kontrollera en viktig uppgift i tid för en publicering. För bibliotekets del kan en saknad bok innebära många olika saker. Det kan handla om att pengar och personal måste avsättas för att eftersöka och om möjligt ersätta en titel. Det kan betyda att ett kulturhistoriskt värdefullt exemplar har gått förlorat. Eller att en samling har förlorat ett objekt. Det kan betyda att objektet inte längre finns, den fysiska representationen har blivit förstörd. Oftare betyder det att ett exemplar fortfarande existerar i sin fysiska form men inte står på sin plats. Saknaden av det fysiska objektet kan också vara imaginär, själva försvinnandet har aldrig ägt rum men spåren leder fel eller saknas helt. Att något saknas handlar, i relation till vår verksamhet och vårt uppdrag, om mer än de objekt som funnits men inte längre finns eller går att hitta; det handlar också om de objekt som aldrig funnits. Det handlar om betydelsebärande information som inte går att återskapa, använda eller identifiera. Mitt kapitel tar sitt avstamp i, men går utanför, det fysiska exemplaret av en specifik bok. Det handlar också om de

fysiska samlingar som finns, eller inte finns, vid Humanistiska biblioteket, Göteborgs universitetsbibliotek (UB).¹

För att förstå saknade böcker i en bibliotekskontext behöver man förstå vad en bok egentligen är. I den bibliografiska världen florerar ett antal definitioner som används för att beskriva böcker och som i grunden handlar om just detta. Functional requirements for bibliographic records (FRBR)² är en av begreppsmodellerna, framtagen av International federation of library associations and institutions (IFLA) som såg att det fanns ett behov av ett universellt sätt för bibliotek att beskriva de objekt som kallas böcker och tidskrifter. I publikationen *What is FRBR?: a conceptual model for the bibliographic universe* exemplifieras detta behov med att begreppet ”bok” kan betyda alltifrån ett fysiskt objekt gjort av papper som kan användas som dörrstopp eller staga upp ett bordsben till idén om en ännu oskriven bok. För att råda bot på denna förvirring presenteras i FRBR termerna *verk*, *uttryck*, *manifestation* eller *exemplar*. Som en något förenklad sammanfattning kan man säga att verket i sin mest abstrakta form är idén om ett verk och representerar alla utgåvor, översättningar, format eller tryckningar samtidigt. Ett uttryck kan vara en specifik översättning som har getts i flera olika utgåvor. En manifestation är en specifik utgåva, exempelvis identifierbar med ett specifikt ISBN, och ett visst bärarformat; en tryckt bok eller CD-rom. Exemplar är varje fysisk volym eller kopia av en specifik manifestation.³ Dessa definitioner är relevanta i relation till saknade böcker. Kan en manifestation ersättas av en annan manifestation eller ett exemplar av ett annat exemplar? I realiteten ligger en boks relevans och bruksvärde i att den innehåller en specifik text skriven på, eller översatt till, ett specifikt språk, i en viss form. I praktiken kan det vara en specifik översättning av ett skönlitterärt verk eller en viss utgåva med särskilt vackra illustrationer. De flesta biblioteksanvändare bryr sig inte det minsta om att just deras exemplar råkar vara första, andra eller fjärde tusendet av andra tryckningen av första utgåvan. Detta gäller dock inte alla användare eller alla böcker. Ibland är det inte texten i sig som är viktig. Ett specifikt exemplar kan inte alltid ersättas av ett annat exemplar

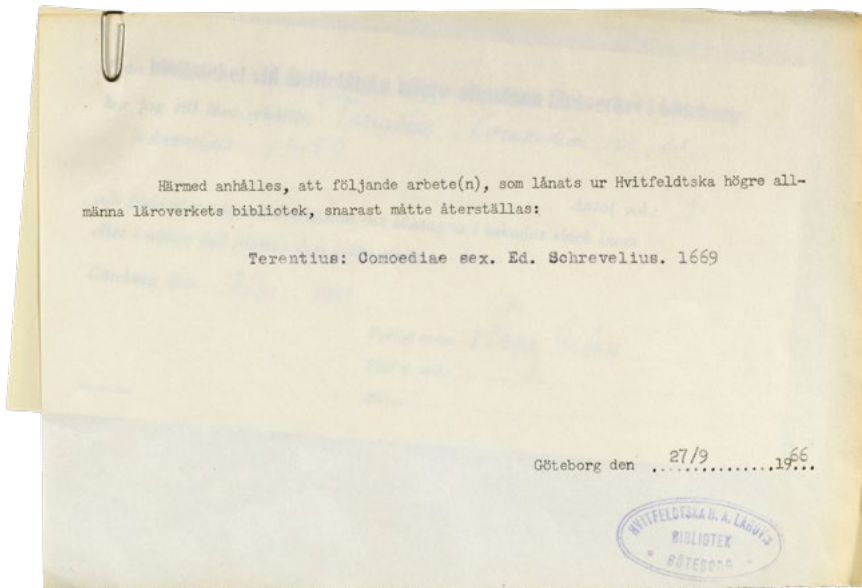
1 Fram till 1961 med namnet Göteborgs stadsbibliotek, (sammanslagning av Göteborgs museibibliotek och Göteborgs högskolas bibliotek), ej att förväxla med nuvarande Göteborgs stadsbibliotek med rötter i Dicksonska folkbiblioteket.

2 IFLA, *Functional requirements for bibliographic records: Final report* (München: Sauer, 1998).

3 Barbara B Tillett, *What is FRBR?: A conceptual model for the bibliographic universe* (Washington D.C.: Library of Congress, Cataloging Distribution Service, 2007), 2.

av samma verk, trots att det rör sig om exakt samma utgåva, samma tryckning och innehåller exakt samma text. Ett vackert bokband, en dedikation, intressanta marginalanteckningar, hundöron och tumavtryck kan vara det som gör ett exemplar unikt och oersättligt. Ett enskilt exemplars plats i en större samling kan vara det som lånar exemplaret dess unicitet, trots att det enskilda exemplaret inte uppvisar några som helst särdrag i förhållande till andra exemplar av samma utgåva och tryckning, men utan detta exemplar förlorar hela samlingen i värde och utan samlingen förlorar exemplaret sitt sammanhang.

Ett stort bibliotek måste förhålla sig till det faktum att böcker ur samlingarna ibland försvinner eller att det som söks inte hittas. Tillgänglighet har ett pris, men syftet med samlingarna är trots allt att de skall användas. Strategier behövs både för att minska risken att viktigt material försvinner eller förstörs, och för att hantera när det ändå händer. Att kunna hitta det som faktiskt finns är avgörande. Vid Humanistiska biblioteket, som är den största enskilda biblioteksenheten vid UB, finns majoriteten av de tryckta samlingarna. 55 000 hyllmeter böcker och tidskrifter är systematiserade och varje enskild titel eller volym skall vid varje given tidpunkt kunna återfinnas ute större ansträngning. I bibliotekets bokmagasin arbetar ett stort antal personer med bokuppsättning, hämtning av beställningar och övriga sysslor som hör bibliotekets fysiska samlingar till. Utan denna del av arbetsstyrkan skulle samlingarna mycket snabbt falla i oreda, det kontinuerliga arbetet med att bringa ordning i de stora samlingarna är ovärderligt för att kunna upprätthålla en fungerande verksamhet och god servicenivå på kort och lång sikt. Samlingarna är fördelade på nio olika våningsplan, i två sammanlänkade huskroppar, med mer än femtio olika lokaliseringar. Inom dessa lokaliseringar används ett stort antal olika hylluppställningssystem. De äldre samlingarna spänner över alla ämnesområden och har i stor utsträckning bibehållits enligt den ursprungliga systematiken; de äldsta delarna i form av ett klartextsystem, de är systematiskt och alfabetiskt uppställda. De nyare samlingarna är ordnade enligt numerus currens, varje volym har tilldelats ett löpnummer, ofta i kombination med ett ämne. Humanistiska bibliotekets boksamlingar är en komplex värld, som även berättar de saknade böckernas och samlingarnas historia.

Kopia av kravbrev, daterat den 27 september 1966.

Hvitfeldtska samlingen donerades till UB år 1967. Samlingen bestod vid överlämnandet av 742 hyllmeter böcker.⁴ Med samlingen överlämnades ett antal lånekvitton och kopior av kravbrev i ett kuvert. Texten på kuvertet lyder ”lånekvitton över böcker vilka vid deponeringen i GUB inte med säkerhet återlämnats (kontroll inte genomförd)”. Femtio år senare är kontrollen både genomförd och dokumenterad men Terentius *Comoediae* lyser fortfarande med sin frånvaro. Kopian av kravbrevet, tillsammans med det gamla lånekvittot, berättar vilken bok det handlar om, en given tidpunkt vid vilken den aktuella boken ännu inte återbördats till biblioteket. Varför finns dessa dokument kvar? Boken har efter drygt 60 år fortfarande inte återlämnats och kommer med största sannolikhet aldrig att göra det heller. Det kan te sig osannolikt, men det är trots allt inte omöjligt att Terentius *Comoediae* dyker upp i en låda, tills nu undangömd och glömd på en vind

4 Gösta Engström, *Göteborgs universitetsbiblioteks andra halvsekel: 1941–1990: En bildkrönika*, Acta Bibliothecae Universitatis Gothoburgensis 25. (Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1991), 56. Se även Bo Lennart Hermansson, ”Om ordnandet av ett gammalt gymnasiebibliotek”, i *Kulturarvsperspektiv: Texter från en seminarierie om specialsamlingar i Sverige*, red. Peter Sjökvist, Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsaliensis 18 (Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek, 2018), 41–51.

någonstans. Kanske noterar upphittaren att det rör sig om en mycket gammal biblioteksbok och väljer att återbörda den till dess rättmätiga ägare. En släkting påträffar vid genomgången av en avlidens familjemedlems ägodelar biblioteksböcker och väljer att kontakta biblioteket trots att lånet sedan länge kan antas vara preskriberat. Det händer att utlånade biblioteksböcker dyker upp efter decennier av bortavaro, långt efter att biblioteket avskrivet dem för gott. Det överlagt stulna är en annan historia.

Vid Humanistiska biblioteket försvann stora mängder böcker över lång tid och inom ett mycket avgränsat ämnesområde. Då omfattningen av stölderna var stor blev det en polissak. Utredningen visade att den kräsna tjuven ämnat bygga sitt eget specialbibliotek hemma i lägenheten, i dennes samlingar hittades även stulna böcker från andra bibliotek. Under en period försvann andra böcker spårlost ur hyllorna för att efter en tid dyka upp igen. Samma böcker men med ett nytt utseende, samtliga var taffligt ombundna. Alla titelsidor hade rivits ut och ersatts av kopior, det verkade nästan som om titelsidorna hade behållits som troféer. Skrattet fastnar i halsen när man förstår att en dålig ombindning kan förstöra ett objekt för gott. Böcker går inte går att binda om utan att förlora potentiellt betydelsefull information. Exemplaren har förvanskats, originalbindningen, pärmarna eller de inre marginalerna går aldrig att återställa. Ett mindre fantasieggande exempel är de kursböcker som systematiskt stals under lång tid och sedan såldes vidare. Profit är en stark drivkraft men att sälja offentligt finansierade biblioteksböcker är en hårdsmält affärsmodell. Kursböcker hör måhända till de biblioteksböcker som sällan blir särskilt långlivade, slitaget som den ofta höga användningen medför, tillsammans med det faktum att inaktuell kurslitteratur byts ut mot nya upplagor och titlar, gör att kursboksamlingarna är under ständig förnyelse. När ett kursboksexemplar försvinner köps oftast ett nytt relativt skyndsamt in, men de dagar eller veckor det tar för biblioteket att få tag på och införliva ett nytt exemplar kan för en fattig student vara skillnaden mellan att klara en tenta och fortsätta sina studier eller skriva in sig på arbetsförmedlingen.

Det är naturligtvis inte alltid så att lånade böcker som aldrig återlämnas stjåls avsiktligt. En del människor lånar så mycket böcker att de helt enkelt inte kan hålla reda på vad de har i sina hyllor och högar, kanske råkar några biblioteksböcker slinka ner i en flyttlåda och blir sedan stående eftersom den

nya lägenheten inte rymmer lika många bokhyllor som den gamla. Kanske packas några biblioteksböcker ner från ett pensionerad forskares tjänsterum tillsammans med de privata. Just dessa kan dyka upp långt senare. Det finns personer som säkert inte har för avsikt att stjäla böcker men ändå verkar medvetna om att de råkat få med sig något hem på olovlig väg. Sådana böcker återlämnas sällan under bibliotekets öppettider, de lämnas efter stängning i bibliotekets brevlåda. När personalen sedan återlämnar dessa i bibliotekssystemet på morgonen får de ett mycket glädjande meddelande, ”Exemplaret var borttappat men har hittats”.

Saknade böcker kan också vara böcker som gallrats av biblioteket. På grund av det ständigt närvarande och stadigt accelererande problemet med för små lokaler måste ibland svåra beslut fattas. De flesta bibliotek har någon form av gallringspolicy och även om gallringen på Humanistiska biblioteket är förhållandevis liten, sker den även här. För att avgöra vad som ska gallras kan olika kriterier användas. Graden av användning är förmodligen inom biblioteksvärlden det vanligaste av dessa kriterier. En del bibliotek går så långt att en bok som inte använts de senaste åren uttrangeras för att lämna plats åt ny litteratur. Det är inget fel med detta, om denna praxis stödjer det aktuella bibliotekets verksamhet och servicenivå. Alla som arbetar på ett humanistiskt bibliotek vet dock att historisk användning är ett osedvanligt dåligt kriterium för framtida användning, vilket gör eventuellt gallringsarbete mycket mer komplicerat. Den lågfrekvent utlånade litteraturen kan tyckas som ett självklart val att uttränga men så är icke fallet här. Dagligen hämtas böcker ur samlingarna som inte lånats ut på flera decennier. Användningen av böcker inom ett visst ämnesområde eller av en viss författare kan plötsligt stiga markant och böcker som inte lånats ut sedan de införskaffades, beställs och lånas nu på löpande band. Den stigande utlåningen kan ibland kopplas till rådande samhällstrender eller händelser, till exempel ett jubileumsår eller en nyutgiven biografi över ett tidigare bortglömt författarliv. Detta fenomen kan också direkt kopplas till kärnan i den forskning som bedrivs vid ett universitet, att utforska det outforskade. Ett för biblioteket konkret kvitto på detta är när en beställd bok hämtas fram ur magasinen och den är osprättad. För somliga biblioteksanställda kan ett osprättat exemplar ge upphov till ett litet glädjerus, inte för att boken är orörd och i nyskick, utan för att den äntligen får luft och liv och som ett kvitto på vikten av långsik-

tighet och bevarande. Även på ett humanistiskt bibliotek kan ivern att skapa utrymme leda till ogenomtänkta gallringsbeslut. I motsats till glädjoruset över osprättade böcker kan man ibland behöva genomlida känslor som inte är lika behagliga, när det för tionde gången frågas efter den där utmärkta bibliografin som ingen någonsin har använt eller kommer att använda, vad biblioteket anbelangade. Alla gör vi misstag och vi får leva med dem när vi gör vårt bästa för att minimera skadorna och för låntagarnas räkning få tag på de gallrade böckerna på annat håll, till exempel som ett fjärrlån från ett annat bibliotek med bättre omdöme. Gallring kan också bli nödvändigt när återlämnade böcker har behandlats så oaktsamt att de helt enkelt inte går att använda längre. UB är ett av de bibliotek som fortfarande har ett eget bokbinderi, men även den mest begåvade bokbindare går bet på vissa skador, det är onekligen svårt att ersätta utrivna sidor om man inte har tillgång till ett annat exemplar av exakt samma bok.

Försvunna samlingar är ett alldeles eget kapitel i de saknade böckernas värld. UB:s omfattande samlingar har till stor del byggts upp av många mindre. Flertalet donerades, andra köptes in på bokauktioner. Den största delen av dessa finns fortfarande på Humanistiska biblioteket. När samlingarna kom till biblioteket beskrevs och katalogiserade de och införlivades sedan i det löpande beståndet. Det primära syftet var att bygga ett stort och heltäckande bestånd och att kompensera för det faktum att Göteborg fick ett pliktbibliotek långt senare än Lund och Uppsala och därmed inte kunde mäta sig med dessa giganter, åtminstone när det gällde det svensktgivna materialet. I några fall lät biblioteket bekosta ett särskilt donationsexlibris, ofta gjordes noteringar på katalogkorten, några få donationer hölls samman, flera av dessa är beskrivna på Göteborgs universitetsbiblioteks webbplats.⁵ Andra donationer togs emot, katalogiserades och ställdes upp på sina respektive ämnen, det är dessa, tillsammans med auktionsköp, som utgör kärnan i de stora samlingarna. Isak Collijn, Erik Trana, Lars Månsson i

---

5 Göteborgs universitetsbibliotek, "Specialsamlingar", Göteborgs universitetsbibliotek, åtkomst 1 november 2020, <https://www.ub.gu.se/sv/hitta-material/specialsamlingar>.

Tranemåla⁶ och Sophie Elkan är några av de många provenienserna. Sophie Elkan testamenterade sitt bibliotek till Göteborgs universitetsbibliotek med förbehållet att Selma Lagerlöf under sin livstid fick förvalta samlingen och behålla valda delar.⁷ Många av böckerna överlämnades 1921, efter Elkans död.⁸ Vad exakt som ingick i denna gåva är det mycket svårt att få fram uppgifter om. I accessionskatalogen⁹ för åren 1919–1922, under september månad hittar jag mycket riktigt en rubrik i högerkolumnen. ”Gåva av fru Elkan”. Påföljande rader i accessionen beskriver inte enskilda titlar utan innehåller anmärkningar som ”14 Dickens (utl), 10 språkvet (varav 4 utl.)”. Allt som allt verkar det röra sig om mer än 300 böcker och tidskrifter. Först i slutet av listan har några enskilda titlar registrerats, en av dessa är *Den kunglige fången på Gripsholm*.¹⁰ När jag först söker fram katalogkortet i den inskannade kortkatalogen är inga noteringar om givaren påförda, däremot är signaturen E. påförd korten i de båda tryckta katalogerna. *Den kunglige fången på Gripsholm* är även katalogiserad i vår digitala katalog. Vi har två exemplar, varav ett av dem ingår i donationen och den sammanhållna specialsamlingen Herbert Blomstedt Collection, detta är tydligt markerat i både bestånds- och exemplarpost. Den andra exemplarposten innehåller inga sådana noteringar, det finns ingenting som skvallrar om att detta exemplar är en gåva från fru Elkan. Det är först när jag hämtar boken ur hyllan, öppnar den och läser den sirliga tillskriften på försättsbladet som det blir tydligt att boken ursprungligen tillhörde henne. Det kan tyckas långsökt att Sophie Elkans bokdonation har något gemensamt med de böcker som

6 1950 förvärvades riksbibliotekarie Isak Colljins boksamling av Göteborgs stadsbibliotek. Samlingens tyngdpunkt ligger på bibliografi, bokväsen och medeltida kyrkohistoria. Se Göteborgs stadsbibliotek, *Årsberättelse för 1950* (Göteborg: Göteborgs handelstidnings aktiebolags tryckeri, 1951), 4f. E.d. borgmästare Erik Tranas Egyptologiska bibliotek donerades, genom testamente, till biblioteket 1930. Se Göteborgs stadsbibliotek, *Årsberättelse för 1930* (Göteborg: Göteborgs handelstidnings aktiebolags tryckeri, 1931), 10f. Lars Månsson hade vid upprepade tillfällen erbjudit Göteborgs stadsbibliotek att köpa hans samling men då affären drog ut på tiden sålde han 1898 istället stora delar av biblioteket till Klemmings antikvariat, från vilket ”Tranemålabiblioteket” kort därefter inköptes av grosshandlare August Röhss som sedermera donerade det till Göteborgs stadsbibliotek. Samlingen kompletterades 1901 genom ett mindre köp. Tranemålabiblioteket bestod vid förvärvandet av ca 25 000 titlar. Se Severin Hallberg, *Göteborgs stadsbibliotek: Det första halvsekle: 1891–1940. Med ett bibliografiskt tillägg* (Göteborg, 1941), 26ff.

7 ”Bilaga till protokoll” (29 april 1921), Bilagor till protokollen 1920–1925, Göteborg stadsbiblioteks styrelse, Ämbetsarkivet. GUB.

8 Göran Larsson, *I bokens hägn* (Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1992), 30.

9 ”Accessionskatalog 1919–1922”, Ämbetsarkivet, GUB. Göteborgs universitetsbiblioteks handskrivna accessionskatalog innehåller böcker som aktivt förvärvats för bibliotekets räkning från 1892 t.o.m. 1990-tal. Varje titel har tilldelats ett accessionsnummer. Samma nummer noterades med blyerts i den nyförvärvade boken.

10 Sam Clason, red., *Den kunglige fången på Gripsholm: Journal öfver Gustaf IV Adolfs fängelsetid och bref ur hans enskilda brefvevling* (Stockholm: Geber, 1911).

Fru Sophie Elkan
Reg. skriften till
Söndag 1/2
1842
Gripsholm

DEN KUNGLIGE FÅNGEN
PÅ GRIPSHOLM

Det av Sophie Elkan förlånade exemplaret av *Den kunglige fången på Gripsholm*. Tillskriften lyder: "Fru Sophie Elkan med utmärkt högaktning vördsammast från förläggaren".

stulits, förstörts eller gallrats men en saknad samling är lika relevant som ett saknat exemplar. Till skillnad från de böcker som stulits, aldrig återlämnats, gallrats eller förvanskats kan detta förhållande kanske, med lite ansträngning, rektifieras. Det går sannolikt att med tid och tålamod reda ut vilka titlar som faktiskt ingick i fru Elkans gåva. Det är trots allt vårt ansvar att förstå och förvalta det som vi en gång fått på ett sätt som gör att det kommer forskningen till gagn. Lars Burman uttrycker detta väl med orden:

En av meningarna med ett stort universitetsbibliotek är alltså att troget vårda och tillgängliggöra det som är unikt och omistligt och som genom ödet hamnat under lärosätets ansvar. Häri ligger också ett krav på att förstå värdena hos det unika.¹¹

När böcker trots allas våra ansträngningar försvunnit behöver detta hanteras på bästa möjliga sätt. Vi dokumenterar vad som hänt så att varje ny fråga om en specifik bok inte riskerar att dra igång samma kedja av åtgärder, om och om igen. På samma sätt som vi beskriver det som finns, måste vi beskriva det som inte finns. Epiteterna på förkomna böcker har varierat över tid. I vår interna bibliotekskatalog finns det för närvarande två valbara alternativ som kan användas för att tala om att en bok har försvunnit. *Ej på plats* används för bortavaranen av mer tillfällig karaktär, biblioteket har inte gett upp sökandet och hyser goda förhoppningar om att den aktuella boken inom kort kommer att dyka upp igen. På Humanistiska biblioteket finns en grupp medarbetare som har i uppdrag att leta efter förkomna böcker. När en bok först identifieras som saknad aktiveras en kedja av åtgärder som i bästa fall resulterar i att boken hittas. I det fall ett exemplar trots alla ansträngningar inte återfinns ändras statusen i bibliotekskatalogen till det mer illavarslande alternativet *Förkommen*. Denna status används först när alla möjligheter att återfinna boken tycks uttömda, den signalerar en viss acceptans inför det faktum att boken kanske är borta för gott. Det är inget som anges lättvindigt, först letar vi. Bibliotekarier och biblioteksanställda är utomordentligt duktiga på att leta, att söka är en grundläggande del av vårt arbete. Begreppen *Ej på plats* och *Förkommen* är ingenting som våra

---

11 Lars Burman, *Meningen med ett universitetsbibliotek*. Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsaliensis 19 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2019), 32.

användare egentligen behöver fundera över, båda ersätts av det mer vaga *Saknas* i den offentliga bibliotekskatalogen. I de tryckta kataloger som alltjämt används flitigt anges förstås också om en bok saknas. Med blyerts noteras förhållandet på katalogkortet. Utöver noteringarna i våra kataloger placeras ett kvitto på bokens plats, med uppgift om att den saknas och datumet då detta förhållande uppdagades. Om en eftersökt titel inte står på sin givna plats sparar detta kvitto mycket huvudbry, då ingen onödig tid behöver läggas på att undersöka om den aktuella boken endast har hamnat på fel plats. Kanske har en kollega noterat på kvittot att boken redan eftersökt s vid ett tidigare tillfälle. Då kan man vila lugnt i att inga nya insatser kommer att kunna ändra utfallet. Den saknade boken är kanske borta för gott, stulen eller förstörd. Kanske har det köpts in ett nytt exemplar, men av en ny upplaga då den gamla inte längre går att få tag på. Att en bok saknas kan vara, och är ofta, ett tillfälligt predikament. De flesta böcker kommer trots allt förr eller senare tillbaka.

Hur vi hanterar saknade böcker hänger nära ihop med hur de är katalogiserade och ordnade, dvs. praktiken att beskriva, klassificera, indexera, systematisera och utrusta de böcker som biblioteket äger. Avsaknaden av en tillförlitlig bibliografisk beskrivning gör det svårt, ibland omöjligt att identifiera rätt exemplar. En sådan brist kan i värsta fall leda till att böcker som de facto står på sin rätta plats avskrivs som saknade, därför att den rätta platsen inte är korrekt återgiven. Att en katalogisatör slinter på tangenterna och råkar skriva in fel hylluppställning kan leda till att en bok aldrig återfinns igen. I arbetet med detta kapitel ansåg jag det lämpligt att rådgöra med tidigare beskrivningar av bibliotekets verksamhet och värv. I en av våra inskannade kortkataloger stötte jag på skriften *Göteborgs stadsbibliotek. Katalogsignaturer*.¹² Den på biblioteket välkända skriften innehåller de hyllsignaturer och ämnesingångar som används i vår gamla samling och motsvarande katalog, Katalog –57,¹³ det vill säga just den katalog som jag hade sökt skriften i. Katalogkortet innehåller förutom titeln på verket en formatangivelse, tryckort, utgivningsår, hyllsignatur och en anmärkning om att det rör sig om ett duplikat. Hyllsignaturen på kortet är Biblogr Sv Bibliot.

12 *Göteborgs stadsbibliotek: Katalogsignaturer* (Göteborg, 1957).

13 Katalog –1957 förtecknar universitetsbibliotekets tryckta samlingar från äldsta tid t.o.m. 1957. Den består av en systematisk och en alfabetisk katalog, samt en alfabetisk del som är inskannad och digitalt tillgänglig. <https://ipac.ub.gu.se/katalog1957/ipac/SearchForm.jsp>.

Här började jag känna mig lite illa till mods. Utöver att jag grubblade över metadata som beskriver metadata, visste jag att en sådan hylla inte fanns. Jag erinrade mig att denna avdelning faktiskt hade funnits en gång i tiden men att böckerna vid något tillfälle ordnades om och gavs en ny hylluppställning baserad på det modernare SAB-systemet, böckerna flyttades och informationen i katalogerna ändrades. Jag rådfrågade en kollega och fick min misstanke bekräftad. Kanske blev det för mycket metadata för bibliotekarien som skulle ändra på hyllsignaturen på detta kort. Kioskvältaren *Katalogsignaturen* har när det kommer till innehållet ett oförminskat värde och en fortsatt hög grad av användbarhet, men särskilt ovanligt eller unikt är sannolikt just detta exemplar inte. Dussintals kopior ligger strödda runt om i biblioteket, på skåp, i hyllor, i tjänsterum och på skrivbord, var man än vänder sig finns ett exemplar redo att användas om man behöver det. Helt säker på dess alldaglighet kan man inte vara, kanske har just detta exemplar hemligheter som inte framgår av katalogkortet, tanken svindlar. Ironin i att en bok som skall vara till hjälp att hitta i bibliotekets samlingar, och till största delen används av bibliotekets egen personal, är felaktigt beskriven och därför inte går att hitta, räcker i alla fall för att ge mig huvudvärk.

Vi talar ibland om digital skuld, inom vår verksamhet brukar detta begrepp handla om gamla system som måste underhållas. Kanske skulle bibliografisk skuld kunna definieras som de många bibliotekskataloger i olika medieformat som återfinns på nästan alla stora bibliotek. När datoriseringen av biblioteken slog igenom med full kraft på 1970-talet var det just katalogisering och informationssökning som genomgick ett paradigmskifte. Tills dess hade all katalogisering skötts på papper och katalogkort stoppades i stora skåp för att kunna användas för att söka i bibliotekens samlingar.¹⁴ När detta skifte nådde UB fanns redan långt över en miljon tryckta katalogkort. Alla nya böcker som införskaffades katalogiserades i den nationella bibliotekskatalogen Libris och genom åren har olika projekt syftat till att retroaktivt katalogisera och tillgängliggöra de gamla samlingarna och katalogerna digitalt. Att så inte skedde, annat än i liten omfattning var inte särskilt konstigt, katalogisering kostar personal och tar tid. Dessutom var de gamla tryckta katalogerna fullt användbara och den digitala motsvarigheten var snarare från början att

---

14 Se t.ex. Barbro Thomas red, *Att bryta ny marc: LIBRIS 40: En jubileumsskrift*, Acta Bibliothecae regiae Stockholmiensis (Stockholm: Kungliga Biblioteket, 2012).

betrakta som ett komplement. Efter en tid blev förhållandet omvänt, det gällde i Göteborgs såväl som vid andra städernas lärosätebibliotek. Förhållandet mellan de digitala och de gamla tryckta katalogerna hänger mer ihop med de saknade böckerna än vad man kan tro. Att en bok saknas, eller är saknad, kan ligga i betraktarens öga. Att nästan alla svenska bibliotek har en digital katalog och att man i den kan söka i biblioteks samlingar är de flesta medvetna om, men UB:s digitala katalog innehåller inte samtliga böcker, tidskrifter och andra medier som finns vid UB. Faktiskt så innehåller den bara två tredjedelar. Det man kan vara relativt säker på är att alla böcker med utgivningsår senare än 1977 finns där. Nämda år tog Kungliga biblioteket över driften av Libris och UB började på allvar att använda den datoriserade nationella bibliotekskatalogen för att tillgängliggöra sitt bestånd. UB hade redan tidigare katalogiserat en del material i den gemensamma databasen, som initialt användes för produktion av tryckta katalogkort, men 1977 övergavs de tryckta korten och katalogen blev digital. Vad hände då med de över 1 miljon tryckta eller handskrivna katalogkort som redan fanns? Inte särskilt mycket. De står alltjämt i stora katalogskåp och används dagligen för att lokalisera böcker med utgivningsår före 1977. Katalog -57 som beskriver den enskilt största samlingen vid UB har digitaliserats och finns, tillsammans med flertalet mindre kataloger, tillgänglig online. Den innehåller över 700 000 kort. Varför finns då de tryckta katalogerna kvar i bibliotekets lokaler och tar upp plats? Att något är digitaliserat betyder inte per automatik att det är mer tillgängligt, sökbart eller lättanvänt. UB var ett av de första biblioteken att genomföra en större digitalisering av en kortkatalog i Sverige, senare följde flera av de stora biblioteken efter och digitaliserade sina kataloger. De inskannade katalogkortet är egentligen inte sökbara i större utsträckning än de tryckta då all indexering av dessa utfördes manuellt. Eftersom korten till stor del var handskrivna var det inte möjligt att med någon större tillförlitlighet maskintolka dem. Var femtionde kort indexerades genom att man förde på huvuduppslaget, ofta författaren eller en titel. De inskannade korten fungerar som ett bläddringsbart alfabetiskt register. Ett bekymmer är att den tryckta katalogen fanns i tre varianter. En alfabetiskt ordnad del som var tillgänglig endast för personal vid biblioteket, samt en alfabetiskt och en systematiskt ordnad publik del. I teorin skall de tre katalogerna naturligtvis innehålla i stort sett samma beskrivningar men

i praktiken kan uppgifterna på korten skilja sig åt, ändringar kan ha påförts en eller två av katalogerna men inte alltid den tredje. Vid Humanistiska biblioteket finns också flertalet mindre kortkataloger som endast finns i fysisk form. Problemen som avsaknaden av digital sökbarhet medför blir väldigt konkreta i mötet med dem som använder bibliotekets samlingar, eftersom den digitala katalogen är normerande i bemärkelsen att den är något av det första våra användare möts av när de besöker UB:s webbplats. Det finns ingenting som signalerar att den överdimensionerade sökkrutan på startsidan som rubriceras av beskrivningen ”Sök böcker, artiklar, tidskrifter med mera” endast innehåller beskrivningar av två tredjedelar av UB:s tryckta bestånd. Det går förvisso att leta sig fram till de inskannade kortkatalogerna eller besöka de tryckta – för den som befinner sig i bibliotekets lokaler – men då måste först insikten att det man söker efter endast går att hitta där slå till. I praktiken leder detta till att delar av bibliotekets bestånd förblir okänt för många användare, det som inte hittas i den digitala katalogen saknas helt enkelt. Att åtgärda detta kan tyckas enkelt, att katalogisera allt material i den digitala katalogen torde lösa problemet. I praktiken skulle det innebära ett så omfattande, långsiktigt och kostsamt arbete att ingen realistiskt budget någonsin kommer att täcka kostnaderna. Finns det medel är det naturligtvis inte omöjligt, men UB har under de senaste decennierna inte varit särskilt lyckosamt när det gäller att knyta välvilliga mecenater med stor plånbok till sig. För att råda bot på dessa förhållanden är snarare en kombination av katalogisering, digitalisering och pedagogiska insatser mer rimliga och lättare att realisera. Olika projekt som syftar till att tillgängliggöra och katalogisera mindre delar av samlingarna är numera en löpande del av verksamheten. Digitalisering av de kataloger som fortfarande endast finns i tryckt form är också ett pågående arbete men utan stora satsningar på mer avancerad och tillförlitlig Optical character recognition (OCR) och Handwritten text recognition (HTR) är det svårt att göra så mycket åt sökbarheten. Pedagogiska insatser är oerhört viktiga. Detta vet alla de som möter våra användare i bibliotekets lokaler, de som arbetar med att undervisa studenter och forskare om bibliotekets informationsresurser eller arbetar med forskarservice men allt oftare är första mötet med biblioteket ett som sker digitalt, och i detta är Humanistiska biblioteket och dess användare inte nödvändigtvis den prioriterade målgruppen. UB:s gemensamma webbplats riktar sig av

naturliga skäl till alla som kan tänkas använda biblioteket och har ett fokus på bibliotekets tjänster, inte nödvändigtvis på de tryckta samlingarna. Ett pågående projekt syftar till att digitalt synliggöra bibliotekets specialsamlingar och arkiv i form av en kulturarvswebb. Förhoppningen är att detta skall bidra, inte bara till större synlighet och sökbarhet, utan också till att inspirera till användning av de skatter som finns i bibliotekets samlingar.

Berättelsen om saknade böcker och samlingar, via bibliotekets kataloger, leder vidare till tillgänglighet och bevarande, två begrepp som ibland kan framstå som varandras motsatser. I själva verket hör de ihop och styrker varandras validitet. Högskolebiblioteken skall enligt lagen svara för att tillhandahålla biblioteksverksamhet inom de områden som anknyter till utbildning och forskning vid universitetet eller högskolan. I motsats till folkbiblioteken ingår det inte uttryckligen i universitetsbibliotekens uppdrag att främja läsning och tillgång till litteratur.¹⁵ UB:s roll när det gäller bevarande av tryckta samlingar är inte helt självklar, bibliotekslagen nämner inte bevarande för någon av bibliotekstyperna. Universitetsstyrelsen beslutade visserligen 2016 om en ny formulering i UB:s verksamhetsuppdrag ”Universitetsbiblioteket ska vårda och tillgängliggöra det kulturarv som finns i bibliotekets omfattande samlingar”¹⁶ men verksamhetsuppdraget är en föränderlig produkt och det saknas en tydlig definition av vad som menas med kulturarv. Avses *alla* samlingar, både de tryckta och digitala? Eller handlar det kanske om äldre böcker, specialsamlingar, arkiv eller särskilt rart material? Jag skulle vilja hävda att helt oberoende av huruvida ett faktiskt bevarandekrav finns eller inte, är bevarande nödvändigt för tillgänglighet och i förlängningen för att upprätthålla det för bibliotekets del lagstadgade uppdraget. När det gäller det humanistiska, och till stor del det samhällsvetenskapliga, ämnesområdet blir detta extra tydligt. Den litteratur som inom andra sammanhang nyttjas som nöjesläsning, betraktas som oviktig eller efemär är på ett vetenskapligt och i synnerhet ett humanistiskt bibliotek potentiellt källmaterial och som sådant föremål för forskning. Till skillnad från de flesta folkbibliotek tillämpar forskningsbiblioteken nästan alltid regler som på olika sätt begränsar användningen av viss litteratur eller en viss typ

15 SFS 2013:801, Bibliotekslag (Stockholm: Kulturdepartementet), https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/bibliotekslag-2013801_sfs-2013-801.

16 Göteborgs universitetsbibliotek, ”Verksamhet”, Göteborgs universitetsbibliotek, åtkomstdatum 1 november 2020, <https://www.ub.gu.se/sv/om-goteborgs-universitetsbibliotek/verksamhet>.

av material. Broschyrmaterial, oavsett ämne tål inte lika mycket användning som en bunden bok, mindre arbeten, närmare bestämt de som är 50 sidor eller mindre lånas i normalfallet endast ut som läsesalslån. Äldre böcker är också befästade med särskilda regler. Den bortre gränsen för hemlån är satt vid 99 år. 2019 var det fritt fram att låna hem en bok med utgivningsår 1918 men 2020 får samma bok endast användas i bibliotekets läsesal. Det kan verka godtyckligt men gränsen måste sättas någonstans, det är inte praktiskt möjligt för ett stort bibliotek att bedöma varje enskilt lån och exemplar för sig. Användningen av riktigt unikt, värdefullt eller skört och gammalt material begränsas än mer. Sådant material får endast nyttjas i en kameraövervakad specialläsesal. Vid Humanistiska biblioteket, liksom vid flertalet andra universitetsbibliotek, kan inte studenter och allmänhet låna hem skönlitteratur på svenska. Inte ens alla till GU anslutna forskare får låna med sig materialet. En roman på svenska får beställas till läsesal och läsas på plats. För den som inte funderat över detta förhållande tidigare kan det te sig märkligt, få vill väl sitta i en läsesal när man kan sitta i sin favoritfåtölj hemma med en kopp te och läsa sin favoritförfattare. Skönlitteraturen är, i den kontext som det vetenskapliga biblioteket utgör, att betrakta som källmaterial och skall därmed bevaras som sådant. Dessa begränsningar handlar i grunden om det enda lagstadgade uppdrag som ett forskningsbibliotek har, att tillhandahålla biblioteksservice inom det egna lärosätets ämnesområden. En dissertation inom valfritt ämnesområde kan naturligtvis ha ett anslag som intresserar en större allmänhet, men den är i grunden vetenskaplig litteratur och kommer i de flesta fall att nyttjas som sådan. En nyutgiven roman på svenska av en erkänd författare har ett mycket större anslag, och i ett sammanhang som inbegriper världen utanför universitet har detta anslag i de flesta fall ingenting med vetenskap eller forskning att göra. Det betyder att trycket på den litteratur som inte kan anses vara vetenskaplig är så mycket större och risken att den inte kan bevaras och därmed finnas tillgänglig när den väl blir föremål för forskning eller studier större. Svårigheterna med att bevara material med särskilt hög användning har alltid varit en aktuell fråga. I en festskrift från 1900 beskriver dåvarande bibliotekarien Lars Wählin hur UB, i motsats till folkbiblioteket, ibland behöver begränsa användningen av visst material för att kunna bevara detta.

Jag vill blott exempelvis påpeka, att Stadsbiblioteket måste söka att, så vidt möjligt, bevara böckerna i godt stånd för kommande tider och därför på vissa håll inskränka sin utlåning, medan man i fråga om Folkbiblioteket kan säga, att de utslitna böckerna gjort största gagnet, och att Stadsbiblioteket med hänsyn till vetenskapens och litteraturens historia måste med samma omsorg förvara gammalt och nytt samt inrymma plats på sina hyllor åt icke så få i och för sig själf obetydliga arbeten, under det Folkbiblioteket bör väsentligen lägga an på att bjuda det inom olika riktningar representativa och fullgoda samt ur samlingen efter hand afskilja alla föråldrade böcker.¹⁷

I frågan om bevarande i relation till tillgänglighet blir grundprinciperna i det för universitetsbibliotekens lagstadgade uppdrag tydliga. En forskare vid Göteborgs universitet kan inte förväntas resa land och rike runt var-enda gång denne har ett behov av källmaterial eller forskningslitteratur. Detsamma gäller alla forskare, oavsett vilket lärosäte de tillhör. Lika lite kan alla bibliotek inneha all litteratur inom alla ämnesområden. Studenter och forskares behov av tryckt litteratur skiftar och vilka teman och discipliner man rör sig inom spelar stor roll. Digitalisering tillsammans med det faktum att allt mer information föds digitalt bidrar till att gränserna suddas ut, alla lärosäten har helt enkelt inte samma behov av bibliotek med stora tryckta samlingar. En ökad och nationellt bättre samordnad digitalisering av tryckta samlingar kan förhoppningsvis bidra till en ökad tillgänglighet och underlätta bevarande av de fysiska objekt som är i riskzonen, genom att en del av användningen flyttas från det tryckta till det digitala objektet. Digitalisering kan aldrig ersätta ett original, ett digitalt objekt kan aldrig inneha samma egenskaper som ett fysiskt.¹⁸ Det går inte att med fingertopparna känna vad en digital kopia har för papperskvalitet, eller lyssna på det dova ljudet av bokpärmar som slås ihop. För en bokhistoriker eller en bibliograf avslöjar inte en digital kopia de hemligheter som ryms mellan pärmar, på sidorna, i snittet eller bindningen i det tryckta originalet. Digitalisering kan därför aldrig ersätta bevarande men väl fungera som ett komplement genom att det tillgängliggör böcker på ett sätt som annars inte vore möjligt.

17 Lars Wählin, *Göteborgs stadsbibliotek: Festskrift med anledning af den nya biblioteksbyggnadens invigning den 6 oktober 1900* (Göteborg: Wald. Zachrissons boktryckeri, 1900), 43.

18 Se t.ex. Rikard Wingård, "Men den finns ju digital!": Om böckers värde som fysiska objekt, exemplifierat genom en bibliografisk undersökning av Frank Hellers *Furustolpe und die Geister*", i *Kulturarvsperspektiv: Texter från en seminarierie om specialsamlingar i Sverige*, red. Peter Sjökvist, Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsaliensis 18 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 2018), 19–39.

För de humanistiska biblioteken och de humanistiska forskarnas del, utgör de tryckta samlingarna alltså kärnan i verksamheten och att bevara dem för framtiden är det viktigaste vi kan göra.

Min förhoppning är att min text, tillsammans med de andra bidragen i denna antologi, kan skapa intresse och nyfikenhet inför de skatter som vi förvarar i våra bokmagasin och bidra till en bättre förståelse för den styva lina på vilken vi vandrar. Inom ett humanistiskt forskningsbiblioteks väggar representerar den tryckta litteraturen, tillsammans med arkiven och kunskapen, dess innersta väsen som bär upp hela institutionen och ger verksamheten dess relevans. Alla som arbetar med att upprätthålla denna komplexa verksamhet gör inte detta enbart utifrån premissen om att upprätthålla de omedelbara och kortsiktiga behoven för forskare, studenter och allmänhet utan för årtionden, till och med århundraden framåt. De saknade böckerna kan vägleda oss i hur vi bäst förvaltar våra samlingar inför framtiden. Vad som betraktas som bevarandevärdt är kanske inte detsamma i morgon som vad det var i går och vi måste vara oerhört uppmärksamma när vi navigerar i dessa vatten. Med tidigare överbibliotekarie Paul Hallbergs ord: ”I den komplicerade organism som ett stort vetenskapligt bibliotek utgör är de två viktigaste beståndsdelarna samlingarna och personalen”.¹⁹

---

19 Hallberg, Paul, förord till *I bokens hägn*. Göran Larsson. (Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1992), 5.

Oppublicerade källor

GUB Göteborgs universitetsbibliotek
Ämbetsarkivet

Publicerade källor och litteratur

- Burman, Lars. *Meningen med ett universitetsbibliotek*. Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsaliensis 19. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2019.
- Clason, Sam red. *Den kunglige fången på Gripsholm: Journal öfver Gustaf IV Adolfs fängelsetid och bref ur hans enskilda brevexling*. Stockholm: Geber, 1911.
- Engström, Gösta. *Göteborgs universitetsbiblioteks andra halvsekel: 1941–1990: En bildkrönika*. Acta Bibliothecae Universitatis Gothoburgensis 25. Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1991.
- Göteborgs stadsbibliotek: Katalogsignaturer*. Göteborg, 1957.
- Göteborgs stadsbibliotek. *Årsberättelse för 1950*. Göteborg: Göteborgs handels- och fabriksaktiebolags tryckeri, 1951.
- . *Årsberättelse för 1930*. Göteborg: Göteborgs handels- och fabriksaktiebolags tryckeri, 1931.
- Göteborgs universitetsbibliotek. ”Verksamhet”. Göteborgs universitetsbibliotek. Åtkomstdatum 1 november 2020, <https://www.ub.gu.se/sv/om-goteborgs-universitetsbibliotek/verksamhet>.
- . ”Specialsamlingar”. Göteborgs universitetsbibliotek. Åtkomstdatum 1 november 2020, <https://www.ub.gu.se/sv/hitta-material/specialsamlingar>.
- Hallberg, Paul. Förord till *I bokens hägn*, 5. Göran Larsson. Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1992.
- Hallberg, Severin. *Göteborgs stadsbibliotek: Det första halvseket: 1891–1940: Med ett bibliografiskt tillägg*. Göteborg, 1941.
- Hermansson, Bo Lennart. ”Om ordnandet av ett gymnasiebibliotek”. I *Kultur- och utbildningsperspektiv: Texter från en seminarierie om specialsamlingar i Sverige*, redigerad av Peter Sjökvist, 41–51. Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsaliensis 18. Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek, 2018.
- IFLA. *Functional requirements for bibliographic records: Final report*. IFLA Series on Bibliographic Control 19. München: Sauer, 1998.
- Larsson, Göran. *I bokens hägn*. Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1992.
- Thomas, Barbro red. *Att bryta ny marc: LIBRIS 40: En jubileumsskrift*. Acta Bibliothecae regiae Stockholmiensis 84. Stockholm: Kungliga Biblioteket, 2012.

Tillett, Barbara B. *What is FRBR?: A conceptual model for the bibliographic universe*. Washington D.C.: Library of Congress, Cataloging Distribution Service, 2007.

SFS 2013:801. Bibliotekslag. Stockholm: Kulturdepartementet. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/bibliotekslag-2013801_sfs-2013-801.

Wingård, Rikard. ”Men den finns ju digitalt!': Om böckers värde som fysiska objekt, exemplifierat genom en bibliografisk undersökning av Frank Hellers *Furustolpe und die Geister*”. I *Kulturarvsperspektiv: Texter från en seminarie serie om specialsamlingar i Sverige*, redigerad av Peter Sjökvist, 19–39. Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsaliensis 18. Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek, 2018.

Wählin, Lars. *Göteborgs stadsbibliotek: Festskrift med anledning af den nya biblioteksbyggnadens invigning den 6 oktober 1900*. Göteborg: Wald. Zachrissons boktryckeri, 1900.

ACTA BIBLIOTHECAE UNIVERSITATIS GOTHOBURGENSIS
ISSN 0065-1079

Prenumeration på serien eller beställningar av enskilda exemplar skickas till:
ACTA UNIVERSITATIS GOTHOBURGENSIS
Box 222, 405 30 Göteborg, Sweden
acta@ub.gu.se

Tidigare publikationer:

1. *Göteborgs stadsbibliotek 1891-1941*. Göteborg 1941
2. Tönnes Kleberg. *Italien i svensk litteratur: Bibliografisk förteckning*. Göteborg 1944
3. Tönnes Kleberg. *Svenskar i Italien: Bibliografisk förteckning över litteraturen om svenskers resor i Italien*. Göteborg 1949
4. Folke Dahl. *Les débuts de la presse française, nouveaux aperçus: Par Folke Dahl, Fanny Petibon, Marguerite Boulet*. Göteborg 1951
5. Lage Hulthén. *Collectio Holbergiana: En samling skrifter av och om Ludvig Holberg, skänkt till Göteborgs stadsbibliotek av apotekaren fil. dr Gustaf Bernström*. Katalog upprättad av Lage Hulthén. Göteborg 1959
- 6-7. Erik Marklung. *Övre Norrland i litteraturen: En bibliografi över Norrbottens och Västerbottens län*. Göteborg 1963
8. Johan Lexelius. *Om orsakerna till böckers sällsynthet*. Johan Lexelius; Översättning från latinet jämte inledning och kommentar av Gösta Engström. Göteborg 1967
9. Ingemar Carlsson. *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur: En bibliografi*. Göteborg 1967
10. Rosa Malmström. *Svensk festskriftsbibliografi 1936-1960*. Göteborg 1967
11. Viktor J. Johansson. *Boksamlade och forskning*. Göteborg 1971
12. Åke Davidsson. *Till vänskapens lov: Kring några stamböcker i Göteborgs universitetsbibliotek*. Göteborg 1971
13. Hans Åkerström. *Bibliografi över polsk skönlitteratur översatt till svenska*. Göteborg 1972
14. Erik Gyberg. *Spanien i svensk litteratur: En bibliografi*. 1973. Göteborg 1973
15. Gösta Engström. *Apotekare Gustaf Bernströms bibliotek. Urvalskatalog sammanställd av Gösta Engström*. Göteborg 1974

16. Tönnes Kleberg. *Catalogus codicum graecorum et latinorum Bibliothecae Universitatis Gothoburgensis: Digessit Tönnes Kleberg, Editio secunda, aucta et correctior.* Göteborg 1974
17. Erik Gyberg. *Portugal i svensk litteratur: En bibliografi.* Göteborg 1975
18. Hans Åkerström. *Bibliografi över rysk skönlitteratur översatt till svenska.* Göteborg 1976
19. C. Gunnar U. Scheffer. *Studier över Peter Wieselgrens manuskript "Svensk vapentolkning".* Göteborg 1977
20. Maria Müller & Thomas Kertész. *Ungersk skönlitteratur i svensk översättning 1845-1978: En bibliografi.* Göteborg 1980
21. Rosa Malmström. *Kvinnor och kvinnohistoria i Sverige. Förteckning över bibliografier.* Göteborg 1981
22. Gösta Engström & Amund Grefwe. *Den förste boktryckaren i Göteborg.* Göteborg 1983
23. Jan Szczepanski. *Litteratur om Gustaf Fröding: En bibliografi.* Göteborg 1984
24. Åke Lilliestam. *Lars Öbergs bibliografi.* Göteborg 1987
25. Gösta Engström. *Göteborgs universitetsbiblioteks andra halvsekel 1941-1990: En bildkrönika.* Göteborg 1991
26. Maria Müller. *Ungersk skönlitteratur i svensk översättning 1980-1995: En bibliografi.* Göteborg 1996
27. Hans Åkerström. *Bibliografi över rysk skönlitteratur översatt till svenska. 2., omarbetade och utökade upplagan.* Göteborg 2005
28. Hans Åkerström. *Bibliografi över polsk skönlitteratur översatt till svenska. 3., omarbetade och utökade upplagan.* Göteborg 2006
29. Antoaneta Granberg, Mirja Varpio & Hans Åkerström. *Klostermann's slavica collection at the Gothenburg University Library in Sweden.* Göteborg 2008
30. Magnus Ljunggren & Hans Åkerström. *Andrej Belyj's Peterburg. A bibliography.* Göteborg 2012
31. Hans Åkerström. *Anton Tjechov: noveller och dramer i svensk översättning: en bibliografi = Anton Čechov : rassказы i p'esy v švedskom perevode ; bibliografija.* Göteborg 2013
32. Magnus Ljunggren & Hans Åkerström. *Andrej Belyj's Peterburg. A bibliography.* Göteborg 2016
33. Kenneth Gustafson & Hans Åkerström. *Venderna : artiklar och berättelser om vendernas överfall och ödeläggelse av Kungahälla 1135.* Göteborg 2018
34. Magnus Ljunggren & Hans Åkerström. *Peterburg. 1000 books, articles and commentaries on Andrej Belyj's Novel.* Göteborg 2020
35. Anna Svensson (redaktör). *Objekt och samling: Om det unika i Göteborgs universitetsbibliotek.* Göteborg 2021

Alla bibliotek är i princip unika. Ett bibliotek är inte det andra likt och även om så vore förändras de av sin användning, av det som tillförts och av det som inte längre finns kvar, förkommet eller medvetet borttaget. Med utgångspunkt från personligt utvalda material i våra samlingar lyfter bokens tretton skribenter fram några unika objekt och berättar deras historia, samt belyser deras originalsammanhang före och i biblioteket utifrån det perspektiv som respektive författare funnit intressantast, och som alls icke nödvändigtvis är bibliografiskt trots den höggradigt materiella utgångspunkten.

Anna Svensson · Linda Börjesson · Sanna Hellgren ·
AnnaLena Bergquist · Birgitta Andréasson · Anders
Larsson · Stefan Benjaminsson · Antoaneta Granberg ·
Taissia Goriounova · Pia Shekhter · Andrea Carozzi
Bjurström · Karin Pettersson · Isabel Folkesson

